

Z jednání stranických orgánů Ústředního výboru Komunistické strany Československa o sociologii v ČSSR

Předkládáme čtenářům text dokumentu velmi významného pro naši sociologii. Jde o „Zprávu o problémech rozvoje sociologie v ČSSR“, schválenou spolu s odpovídajícím usnesením na schůzi sekretariátu ÚV KSČ 17. 3. 1965. Současně s ní byla projednána koncepce činnosti Sociologického ústavu ČSAV.

Jednání, opatření a závěry stranického orgánu jsou jedním z článků, vyjadřujících současný široký plánovitý a řízený proud práce ve společenských vědách, odpovídající objektivním požadavkům a potřebám rozvoje společnosti a strany samé jako hlavního vedoucího společenského organismu. Znamenají současně definitivní překonání toho období v minulosti, v němž byla sociologie subjektivisticky vymazána ze seznamu společenských věd.

Dokument je pokusem o syntetický pohled na dosavadní rozvoj sociologie i její nejbližší perspektivy u nás. Je kolektivním dílem, výsledkem analýzy prováděné v průběhu delšího časového údobí kolektivem komunistů sociologů a filosofů — členů lektorského sboru filosofie a sociologie ideologického oddělení ÚV KSČ, členů komise pro sociologii a vědecký komunismus Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV. Jeho obsah byl několikrát předmětem jednání komise vědeckého kolegia ČSAV, později kolegia samého i jednání ideologické komise ÚV KSČ.

V průběhu tohoto procesu, který organicky splýval s rozpracováváním různých teoretických i praktických problémů nejen uvnitř jmenovaného kolektivu, ale i na existujících pracovištích, bylo také kritizováno a překonáváno pomalé vytváření nezbytných ideologických, materiálních, kadrových i organizačních podmínek pro rychlejší rozvoj marxistické sociologie v ČSSR v posledním období. Žádoucí postup v posledních letech zpomalovala mimo jiné i nerozhodnost některých společenskovědních pracovníků příbuzných oborů. Nebýt těchto překážek, bylo možné

rychleji a účinněji navázat na řešení sociologické problematiky, jež se již v minulosti rozvíjelo na bázi historického materialismu, vědeckého komunismu, demografie, statistiky i některých speciálních sociologických disciplín.

Tento proces, zahrnující i počátky vlastního sociologického bádání na řadě pracovišť a provázený rozvojem zájmu o sociologii mezi vědeckými pracovníky i v široké veřejnosti (někdy až příliš živelným), současně prokázal objektivní význam i nutnost odpovídajícího rozvoje marxistické sociologie v Československé socialistické republice pro další rozmach současné praxe socialismu i perspektivy přechodu ke komunismu, pro rozvoj progresivního způsobu řízení, pro rozmach věd i výchovy. To tedy mimo jiné znamená, že cíle, vytyčené v dokumentu, ustavující se dělba činnosti sociologických pracovišť, síť hlavních i koordinujících pracovních kolektivů není jakýmsi komplexem subjektivisticky náhodně smyšlených směrů činnosti, nýbrž pokusem o promyšlené vytyčení úkolů československé marxistické sociologie, odpovídajících dané etapě společenského vývoje. Bude proto žádoucí i správné srovnávat dosažené výsledky se závěry dokumentu a udělat vše pro tvůrčí, rychlé i promyšlené uskutečnění záměrů v něm vyjádřených. Cílevědomá a koordinovaná seriózní práce odborníků-sociologů bude také nejlepším lékem proti živelnosti a módnosti, jejíž projevy v rozvoji sociologie a hlavně „kolem sociologie“ nás v poslední době tak znepokojují.

Jan Večeřa — Pavel Machonin

Zpráva o problémech rozvoje sociologie v ČSSR

Teoretickou bázi marxistické sociologie je marxistická filosofie. Jako teoretická disciplína se sociologie opírá i o poznatky politické ekonomie a její organickou součástí

je řada konkrétních problémů, zahrnutých dosud v disciplíně vědeckého komunismu. Sociologický výzkum má tedy svou marxisticko-leninskou teoretickou bázi a marxistická sociologie není ani jednostranně empiricko-induktivní, ani spekulativně normativní disciplínou.

Marxistická sociologie na půdě socialistického společenského zřízení je zdrojem vědeckými metodami pořízených, teoreticky zpracovaných a vědecky zobecněných informací o objektivních výsledcích přetvářející cílevědomé činnosti, směřující k rozvoji socialistické společnosti. Zejména v této své funkci zahrnuje základní i aplikovaný výzkum hromadných jevů společenského života a je nepostradatelným nástrojem v poznávací činnosti řídicích orgánů socialistické společnosti i komunistické strany samé. Specifické úkoly marxistické sociologie se nevyčerpávají organizací a prováděním empirického výzkumu a elementárním zobecňováním jejich výsledků. Marxistická sociologie v těsné jednotě s empirickým výzkumem také rozpracovává obecnou teorii vlastního předmětu (společenských vztahů) i teorii společenské struktury určitých sociálně ekonomických formací a fází jejich vývoje, jakož i jednotlivých sociálních skupin, vztahů a procesů, zkoumá obecné otázky vědeckého přístupu ke studovaným jevům, zabývá se otázkami gnoseologické efektivity různých forem socialistického poznání, technikami sociologického průzkumu počínaje a vlastní metodologií konče. Zejména všestranně studuje konkrétní projevy vlivu sociálních podmínek na subjektivní činitele a konkrétní reakce zpětného aktivního vlivu subjektu na společenské prostředí. Zde se sociologie stýká s významnou problematikou sociální psychologie.

Jako aplikované vědy lze marxistické sociologie, resp. speciálních sociologických disciplín využít k výzkumu poměrů v jednotlivých oborech lidské činnosti (např. v průmyslu, zemědělství, osvětě) a prostřednictvím školených sociologů ke zlepšení práce na těchto úsecích.

Samozřejmým předpokladem úspěšného rozvoje této disciplíny je její těsné spojení s progresivní společensko-politickou praxí. Toto spojení s praxí může mít různé formy zprostředkovanosti s její smyslově názornou podobou a dotýkat se různých je-

jších oblastí. Zejména je nutno z tohoto hlediska odlišovat obecnou sociologickou teorii a jednotlivé sociologické disciplíny. Základním spojovacím článkem sociologie s praktickým životem je empirický výzkum. I ten však podle cíle, uplatněných metod a povahy zkoumaného předmětu řeší problémy různého stupně obecnosti, praktického významu a teoretické závažnosti. Proto i v sociologii odlišujeme výzkum základní od výzkumu tzv. aplikovaného.

Obecnou podmínkou úspěšného rozvoje sociologické teorie a efektivně prováděných výzkumů je:

- a) nejtěsnější spolupráce odborníků-sociologů se stranickými orgány;
- b) nejtěsnější spolupráce s pracovišti marxisticko-leninské filosofie;
- c) těsná komplexní spolupráce vědců různých oborů;
- d) těsná spolupráce vědeckých pracovníků v sociologii a pracovníků různých oborů praxe;
- e) těsná spolupráce společenskovědních pracovníků se statistiky;
- f) promyšlená dělba práce a organizace kolektivního výzkumu (výzkumu v týmech).

Dosavadní stav práce v marxistické sociologii

Dosavadní stav sociologického bádání ani zdaleka nevyhovuje náročným úkolům, jež před tuto disciplínu staví socialistická společnost. Doposud neexistuje ucelená teorie marxistické sociologie, postrádá se důkladné rozpracování metodik sociálních výzkumů a kvantitativního rozboru zkoumaných jevů. Dosavadní výzkumy, jakkoliv jsou výrazem záslužné iniciativy jednotlivých pracovišť a orgánů strany, trpí roztržitostí, nejednotnou koncepcí, chybí koordinovanost a jejich výsledky jsou vzájemně nesrovnatelné. Roztržitost výzkumů (jen na území Prahy jej např. provádí přes 30 institucí) vyvěrá ze živelnosti jejich provádění a nejasnosti specifiky úkolů sociologie. Často již jakýkoli výzkum se kvalifikuje jako „sociologický“.

Teprve v posledním období se začíná sociologie rozvíjet jako samostatný vědní obor. Avšak tento rozvoj není dosud na náležité úrovni. Vznikla dokonce předsta-

va, že sociologický výzkum je vcelku snadná záležitost, která nevyžaduje žádnou speciální přípravu. Existují i jisté iluze o možnostech, které sociologický výzkum má. Někdy je v něm spatřován univerzální všelék na problémy našich společenských věd. Takovéto iluze se mohou ovšem po prvních výsledcích sociologických výzkumů lehce přeměnit v deziluzi, v přehnanou skepsi.

Z velkého množství (několika desítek) pracovišť, zabývajících se výzkumy, jen menší část je si vědoma složitosti problematiky a má aspoň částečně specializované kádrové vybavení. Centrální sociologické pracoviště ČSAV – Sociologický ústav v Praze – se podle usnesení sekretariátu ÚV KSČ z 19. ledna 1965 teprve začíná budovat. Sociologické výzkumy se většinou provádějí za nevyhovujících podmínek, při značné neujasněnosti problematiky, při nedostatečném kádrovém a materiálním vybavení. Kádry zabývající se sociologickými výzkumy jsou zcela nedostatečně vyškoleny a potřebují si osvojit nezbytnou kvalifikaci. Část pracovníků získala některé praktické zkušenosti z prováděných výzkumů, není však dostatečně připravena ani teoreticky, ani metodicky. Někdy chybí i obeznámenost se základní literaturou. Naopak zase soudruzi s bohatšími teoretickými znalostmi nemají většinou praktické zkušenosti z výzkumů.

Sociologické výzkumy se dosud provádějí z hlediska užších potřeb nejružnějších vědních nebo aplikovaných oborů, zejména historického materialismu, vědeckého komunismu, statistiky, někde odvětvových sociologií apod. Vyjasnění předmětu a metod marxistické sociologie se nestalo dosud ani předmětem plodné diskuse.

Naprosto nevyhovující je bibliografická služba v tomto oboru, jež je zatím spíše předmětem iniciativní činnosti jednotlivých pracovišť než koordinovaným úsekem významné společenské činnosti. Znalost zahraniční literatury a zahraničních zkušeností ze sociologie nepřekročila možnosti, které skýtá iniciativa jednotlivců nebo malých pracovních kolektivů.

Publikační činnost v oboru sociologie je na velmi nízké úrovni. Větších publikací, které by se zabývaly sociologickou problematikou, vyšlo minimum.

Československá sociologická společnost při ČSAV byla ustavena 10. 4. 1964. V sou-

časné době má vysoký počet, přes 1000 členů (z toho Praha 503, v Čechách a na Moravě celkem 748, na Slovensku přes 300). Také redakční rada Sociologického časopisu teprve nedávno zahájila svou činnost.

Rozvoj sociologie v Československu zostává v současné době za jejím rozvojem v jiných socialistických zemích. Na tuto skutečnost měly rozhodující vliv některé zkreslené dogmatické pohledy na význam sociologie z počátku padesátých let, které zabrzdlily rozvoj této významné společenskovední disciplíny. Až teprve v posledních letech došlo k jistému oživení při řešení sociologické problematiky na bázi historického materialismu, vědeckého komunismu, statistiky i konkrétních sociologických disciplín, ale pomalé vytváření nezbytných ideologických, materiálních, kádrových a organizačních předpokladů i jistá nerozhodnost některých společenskovedních pracovníků tento proces zpomalovaly a ztěžovaly cílevědomější a rychlý postup.

Zaostávání sociologie a sociologických výzkumů v ČSSR zakládá rozpor s objektivním významem sociologie pro rozvoj vědy, výchovy, progresivních forem řízení a veškeré společenské praxe socialistické společnosti.

Tento rozpor je nutno řešit urychleným plánovitým rozvojem sociologie v souladu s praktickými potřebami společnosti. Rozvoj sociologie se musí uskutečňovat v oblasti vědeckého výzkumu i v pedagogické oblasti postupným budováním sociologických pracovišť, promyšlenou koordinací a řízením práce v sociologii.

Sociologický výzkum

Vědecký výzkum v sociologii musí respektovat stěžejní zásady marxistické vědy o společnosti, především uplatňovat jednotu teoretického přístupu a empirie.

Tematicky se sociologický výzkum má zaměřit především na studium otázek, jež jsou spjatý s rozvojem socialistické společnosti. Úkoly XII. sjezdu strany určují i okruh hlavních potřeb strany a společnosti a sociologie může přispět svým dílem k jejich řešení.

Za úzké spolupráce všech základních marxistických oborů a dalších dílčích společenských disciplín, například věd filoso-

fických, ekonomických, statistiky a sociální psychologie, jakož i věd technických, se sociologické výzkumy mají zaměřovat na řešení stěžejních problémů rozvoje společenských vztahů v ČSSR. V souladu s uvedenými potřebami půjde zhruba o tyto základní, navzájem těsně spjaté a prolínající se problémové okruhy:

Výzkum otázek spjatých s rozvojem materiálně technické základny společnosti

Sociální podmínky a důsledky technického rozvoje, rozvoje základního vědeckého výzkumu i jeho aplikace a přeměny vědy ve výrobní sílu, změny v pracovním prostředí, v péči o pracující, vlivy technických přeměn na charakter práce, na utváření sociální struktury, společenských kolektivů a na rozvoj osobnosti.

Výzkum sociálních přeměn v důsledku vývoje charakteru práce

Sociální podmínky a důsledky změn v materiálně technickém charakteru práce (z hlediska technické vybavenosti, složitosti, kvalifikovanosti, namáhavosti, tvořivosti, všestrannosti a zajímavosti), v rozvoji pracovní síly a produktivity práce (např. z hlediska kvalifikace, všestrannosti, specializace), v charakteru pracovního dne, střídání činností a povolání (včetně výzkumu fluktuace), změn ve společenském charakteru práce, jako např. v kooperaci a dělbě práce, v rozvoji pracovních kolektivů, v rozvoji fyzické a duševní práce, práce v zemědělství a průmyslu, sociální důsledky vývoje rozdělování, změn v poměru k práci (růst pracovní iniciativy a prvků tvořivé práce v boji proti konkrétním překážkám), rozvoj socialistického soutěžení. Detailní zkoumání všech výše uvedených otázek v konkrétní podobě, v níž existují, v oblasti zemědělství a studium sociálních procesů rozvoje našeho zemědělství a jeho sbližování s průmyslem.

Výzkum problémů sociální struktury

Kvantitativní a kvalitativní rozvoj dělnické třídy, socialistického rolnictva a inteligence, pravděpodobné trendy jejich sbližování do budoucna, sociální důsledky přeměn v dělbě práce (sbližování fyzicky a duševně pracujících, pracujících měst a venkova, vývoj v oblasti profesionální děl-

by práce apod.), pracovní kolektivy a metody jejich tvoření, sociální aspekty teritoriálního členění obyvatelstva a struktury osídlení (včetně problémů zemědělsko-průmyslového obyvatelstva vesnice), sociální aspekty národnostního členění, sociální aspekty změn v životní úrovni, sociální aspekty vývoje populace, postavení ženy ve společnosti, problematiky mládeže a jejich vzájemných vztahů s jinými generačními skupinami (včetně problémů výchovy mládeže), vztah jednotlivce a malých kolektivů, konkrétní výzkum různých typů malých skupin a kolektivů (škola, organizace, pracovní kolektivy, rodina, sousedské skupiny aj.) a jednotlivců, kteří je vytvářejí, sociálně patologické jevy – problém deklasovaných živlů apod.

Výzkum problémů spjatých s rozvojem řízení společnosti

Sociální podmínky a důsledky procesu zvědeckování řízení, rozvoj účasti pracujících na řízení v boji proti prvkům byrokratismu a pasivity se specifickým zaměřením na jednotlivé úseky, např. iniciativu pracujících a jejich účast na řízení hospodářství, práci národních výborů aj.

Do tohoto okruhu patří i sociologický výzkum vnějších a vnitřních podmínek co nejúčinnějšího uplatňování vedoucí úlohy strany ve společnosti.

Výzkum problémů spjatých s kulturní revolucí

Dosažený stupeň politické a morální jednoty, problémy vlivu nepřátelských ideologií a religiozity, problémy buržoazních a maloburžoazních přežitků v myšlení lidí, problémy rozvoje vědy, umění a zejména vzdělání a jejich důsledky pro sociální strukturu společnosti. Patří sem také výzkum veřejného mínění i prostředků ovlivňování veřejného mínění (forem agitace a propagandy) a posléze výzkum mimopracovní doby a volného času.

Smyslem výstu uvedených problémových okruhů není vyčerpat látku, ale ukázat významné a široké oblasti, které by postupně měly být podrobeny sociologickým, vědecky prováděným výzkumům na základě vědeckých metod, poskytujících vzájemně srovnatelné výsledky. V nejbližší době bude třeba soustředit pozornost na

analýzu změn sociální struktury naší společnosti, na společenské důsledky vědeckotechnické revoluce, na problematiku sociologie práce, průmyslu, podniku, venkova a na problematiku mládeže.

Výuka sociologie

Ruku v ruce s rozvojem vědeckého výzkumu se musí uplatňovat sociologie i v marxisticko-leninské výuce a propagandě jako její neoddelitelná součást.

Sociologické školení na různých stupních je nezbytné:

a) při výchově vědeckých pracovníků a vysokoškolských učitelů sociologie a vědeckého komunismu (v této oblasti jsou nutná mimořádná opatření k doškolení nebo přeškolení řady pracovníků příbuzných oborů ve formě aspirantur a jiných forem výchovy při hlavních sociologických pracovištích, i ve formě postgraduálního školení na Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy). Půjde tu o doškolení několika set a vyškolení několika desítek pracovníků; školením dorostu ve specializaci sociologie se budou zabývat filosofické fakulty;

b) při výchově resortních a podnikových sociologů, statistiků a osvětových pracovníků. Úkolem resortních a podnikových sociologů bude provádět aplikovaný sociologický výzkum a navrhnout praktická opatření v oblasti vztahů mezi lidmi ve výrobě. Analogické úkoly mohou plnit osvětoví pracovníci v teritoriálně správních jednotkách. Ti všichni, statistiky nevyjímaje, potřebují sociologické školení z hlediska věcně odborného. Půjde tu o desítky studentů Vysoké školy ekonomické a fakulty osvěty a novinářství;

c) při výchově vysokoškolsky vzdělaných odborníků, zejména hospodářských pracovníků, učitelů a jiných pracovníků humanitních oborů, kteří vesměs potřebují aspoň elementární školení v obecné a zejména odvětvové sociologii, nepostradatelné pro jejich budoucí řídicí práci s lidmi;

d) při výchově politických pracovníků, u nichž je marxistické sociologické školení nepostradatelnou součástí odborné přípravy pro analýzu společenské skutečnosti a pro praktické využívání sociologických dat.

Klíčový význam pro rozvoj výuky sociologie má budování sociologických pracovišť na vysokých školách.

V jisté míře by měli být s poznatky marxistické sociologie seznamováni i studenti všeobecně vzdělávacích škol, a to zejména v rámci přebudované výuky došavadní občanské výchovy.

V zájmu rozvoje sociologie je rovněž nutná soustavná popularizace jejích poznatků v tisku, rozhlasu a televizi, i prostřednictvím Společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí.

Vybudování sítě sociologických pracovišť

V současné době funguje řada pracovišť sociologického směru, která se ustavovala převážně jen s ohledem na základní zaměření institucí, na jejichž půdě se formovala. Ukazuje se, že většina z nich má naději na reálnou perspektivu.

Cílem je, aby budovaná síť byla cílevědomě koordinována a obsahová náplň pracovišť aby byla neformálně usměrňována podle ucelené celostátní koncepce.

Proto je třeba, aby ČSAV, Slovenská akademie věd, ministerstvo školství a kultury a postupně i další resorty dobudovaly síť pracovišť podle zásad tohoto dokumentu a přezkoumaly obsahovou náplň ustavených pracovišť, zajistily vypracování jejich podrobného koncepčního zaměření, a to v souladu s duchem tohoto dokumentu.

Zřizovaná pracoviště by měla mít charakter relativně malých center, schopných účelně se zabývat koncepčními otázkami. Měla by se skládat z vysoce kvalifikovaných vědeckých pracovníků, kteří se ve své práci opírají o širší okruh odborně technických a pomocných pracovních sil. Od začátku je třeba dbát o to, aby na pracovištích výlučně sociologického zaměření byly zastoupeny statistika, ekonomika a psychologie jako základní styčné disciplíny, nezbytné pro účinný sociologický výzkum.

Mezi sociologickými pracovišti je nutno od počátku cílevědomě vytvářet účelnou dělbu práce. Strukturu celé sítě tvoří pracoviště několika základních typů:

1. stranické orgány a instituce zabývající se výchovou vlastních sociologických kádrů a sociologií stranické práce (zejména VŠS-ISV při ÚV KSČ);

2. pracoviště zabývající se sociologickou teorií, metodologií, základním sociologickým výzkumem, dějinami sociologie, výchovou kádrů i koordinováním činnosti sociologických pracovišť (ať už v ČSAV a SAV nebo na vysokých školách);
3. a) katedry marxismu-leninismu, směřující k rozvoji sociologických disciplín v souladu s typem fakulty nebo školy;
- b) katedry marxismu-leninismu, zabývající se většími sociologickými výzkumy, nesouvisícími přímo s typem školy nebo fakulty;
4. Ústřední komise lidové kontroly a statistiky;
5. pracoviště zabývající se speciálními sociologickými disciplínami (zejména na vysokých školách a na některých resortních pracovištích);
6. stranické orgány a instituce zabývající se aplikovaným výzkumem pro účely vlastní praktické práce;
7. sociologická pracoviště v centrálních úřadech, popř. velkých podnicích, jež by přispívala přímo ke zveřejnění řízení.

Vzhledem k nedostatku kvalifikovaných sociologů je nezbytné, aby se sociologická pracoviště zřizovala se zřetelem ke kadrovým a jiným objektivním možnostem v několika etapách tak, že především budou vybudována nejvýznamnější ústřední pracoviště.

Z jednotlivých významnějších center ČSAV, SAV, vysokých škol a resortních pracovišť budou vytvořena základní (koordinující) pracoviště odborného výzkumu, kolem nichž se budou sdružovat další pracoviště nebo jednotlivci. Tato pracoviště by měla být proto přednostně budována kádrově i materiálně.

Koordinální práce je míněna jako postupný proces, jehož počátkem je vypracování a zveřejnění základní evidence pracovišť sociologie a vědeckého komunismu. Koordinální pracoviště si mají tuto evidenci na základě svých znalostí a konkrétních styků doplňovat. Těžiště vlastní koordinální práce má být v neformálních pracovních stycích — ve výměně literatury a bibliografie, informací, materiálů, v organizaci společných diskusí, seminářů a konferencí, vzájemné spolupráci při odborném školení, v organizaci paralelních

výzkumů, v dohodách o konkrétní dělbě práce.

Každé koordinální pracoviště současně bude plnit funkci centra pro získávání literatury v daném směru výzkumu, zejména literatury zahraniční. Zde by také mělo být bibliografické centrum pro příslušný směr výzkumu. Koordinující pracoviště mají rozvíjet rovněž úsilí o zařazování závažných úkolů sociologického výzkumu do státního plánu vědeckovýzkumné práce.

Na základě dosavadní evidence se předkládá ke schválení síť základních a koordinujících pracovišť i oborů:

1. *Obecná sociologická teorie a metodologie*

— Sociologický ústav Čs. akademie věd v Praze. Soudobá světová sociologie; metodologie, metodiky a techniky sociologického výzkumu; obecná teorie společenských struktur a sociální struktura socialistické společnosti se zvláštním zřetelem ke skupinovým vztahům; charakter soudobé epochy světového vývoje, sociální struktura soudobého kapitalismu a formy přechodu k socialismu; sociologie postojů a hodnot. Výchova vědeckých pracovníků.

— Sociologický ústav Slovenské akademie věd. Teorie, metodologie a metodika marxistické sociologie; sociální důsledky industrializace a kolektivizace na Slovensku; problémy spjaté s kulturní revolucí, socialistická problematika mládeže. Výchova vědeckých pracovníků.

2. *Dějiny světové sociologie a sociálně politických teorií* — katedra filosofie (perspektivně sociologie) filosofické fakulty Karlovy university. Výchova specialistů sociologů pro potřeby výuky a pro vědecká pracoviště.

3. *Dějiny československé sociologie* — katedra filosofické fakulty University J. E. Purkyně, Brno. Výchova specialistů sociologů pro potřeby výuky a pro vědecká pracoviště.

4. *Sociální diferenciacie ve vztahu k charakteru práce* — Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy. Sociologické výzkumy za účasti učitelů marxismu-leninismu; výchova vědeckých pracovníků a postgraduální školení učitelů kateder marxismu-leninismu. Výzkum vysokoškolského studentstva.

5. *Sociologie politiky, řízení a strany* — Vysoká stranická škola, sociologické pracoviště. Sociologické problémy řízení společnosti se zvláštním zřetelem k vedoucí úloze strany; sociologické školení stranických pracovníků a postgraduální jednoroční kursy sociologie pro pracovníky různých institucí.

6. *Sociologie práva* — katedra teorie státu a práva právnické fakulty Karlovy university.

7. *Sociologie průmyslu* — Institut národohospodářského plánování Vysoké školy ekonomické, Praha, katedra sociologie a psychologie (perspektivně Institut průmyslové sociologie a psychologie). Výchova průmyslových sociologů a sociologické školení studentů VŠE.

8. *Sociologie kultury, osvěty a masových informačních prostředků* — fakulta osvěty a novinářství. Sociologické školení osvětových pracovníků.

9. *Sociologie venkova* — Ústav pro sociologii a historii zemědělství (nyní sociologické oddělení Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky, Praha) a sociologické oddělení Výzkumného ústavu polnohospodářské ekonomiky, Bratislava.

10. *Sociologie města a bydlení* — sociologické pracoviště Výzkumného ústavu výstavby a architektury, Praha.

11. *Sociologie inteligence* — katedra sociologie filosofické fakulty University J. E. Purkyně. Brno.

12. *Sociologie rodiny* — Sekretariát státní populační komise.

13. *Sociologie národnostních vztahů* — filosofická fakulta v Bratislavě, katedra marxismu-leninismu.

14. *Sociologie rozvojových zemí* — katedra sociologie University 17. listopadu. Sociologické školení a výzkum zahraničních studentů.

15. *Sociologie míru, války a armády* — Vojenská politická akademie, zejména její sociologické pracoviště.

16. *Sociologie religiozity* — skupina vědeckého ateismu při Sociologickém ústavu ČSAV.

17. *Sociologie mládeže* — Institut národohospodářského plánování Vysoké školy ekonomické, Praha.

18. *Sociologie volného času* — Vysoká škola stranická.

19. *Sociologie hodnot a postojů* — Sociologický ústav ČSAV.

20. *Sociologická statistika a některé speciální výzkumy* (např. sociologická problematika životní úrovně) — Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. Současně účast při organizaci větších sociologických výzkumů a informace sociologů o výsledcích statistických šetření.

Tato hlavní pracoviště (popř. některá další, například pro sociologii práce, pro sociologii lékařství, katedra sociologie filosofické fakulty University Komenského a VŠE v Bratislavě apod.) budou současně hrát úlohu koordinátorů výzkumu pro další příbuzná pracoviště a jednotlivce zabývající se blížkou problematikou.

Sít hlavních pracovišť bude ještě doplněna pro některé speciální úseky vědeckého komunismu. Do sítě je nezbytné zařadit postupně i menší sociologické útvary na některých dalších resortních výzkumných pracovištích.

Pro koordinaci v oblasti sociologie vědy přichází v úvahu zejména Ústav pro plánování vědy při presidiu ČSAV, jenž však má zatím nedostatečný počet pracovníků zabývajících se touto problematikou a musel by být v tomto směru dobudován.

Pro některé směry výzkumu dosud stanovená pracoviště mohou své úkoly vykonávat pouze dočasně s tím, že budou vybudována nebo dobudována další pracoviště, jež uvedenou problematiku převzou. Týká se to především sociologie vědy (kde připadá v úvahu dobudování Ústavu pro plánování vědy v tomto směru), sociologie rodiny (zde jde o vybudování nového pracoviště při Státní populační komisi), sociologie volného času.

Zcela zatím chybí pracoviště, jež by se zabývala sociologií veřejného mínění. Podle názoru kolegia filosofie a sociologie je třeba takového pracoviště v nejbližší době vybudovat při některém ústředním orgánu s tím, že by se zabývalo jak teoreticko-metodologickými problémy sociologie veřejného mínění, tak praktickými výzkumy pro potřeby stranických a státních orgánů.

Po vybudování sítě hlavních pracovišť budou dobudovány sociologické pracovní skupiny na dalších katedrách marxismu-

leninismu, zejména z řad učitelů vědeckého komunismu. Dohled nad obecným konceptním zaměřením těchto pracovišť náleží kolegiu filosofie a sociologie ČSAV a oborové komisi pro marxismus-leninismus při Státním výboru pro vysoké školy.

Postupně, podle podmínek a potřeb, bude účelné přikročit k vybudování malých sociologických pracovišť při centrálních úřadech, popř. velkých podnicích.

Koordinace rozvoje marxistické sociologie

Centrálním koordinátorem sociologie bude vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV a vědecké kolegium SAV pro filosofii, psychologii a pedagogiku (na Slovensku). Za tím účelem byla zřízena komise sociologie a vědeckého komunismu při kolegiu filosofie a sociologie. Významnou pomoc při koordinaci budou kolektivním orgánům poskytovat sociologické ústavy ČSAV a SAV.

Kolegium se zabývá obsahovou stránkou sociologie, má mít vliv na výběr, výchovu a rozmístění vědeckých kádřů. Bude projednávat a kontrolovat plnění dlouhodobých vědeckovýzkumných plánů rozvoje, pečovat o zvyšování úrovně vědeckého výzkumu, projednávat závažné ideové a vědecké otázky, sledovat a usměrňovat výzkumy, řídit a hodnotit zaměření a obsahovou náplň knižní a časopisecké produkce v oboru sociologie, usměrňovat činnost Sociologické společnosti a jejím prostřednictvím rozšiřovat vědecké zázemí a kapacity pracovníků v tomto oboru.

Vědecké kolegium filosofie a sociologie ČSAV propracuje a vypracuje detailní přehled o síti sociologických pracovišť i jejich obsahové náplni a bude dále zpřesňovat a doplňovat síť vedoucích pracovišť pro jednotlivé komplexy problémů.

K rozvoji tvůrčí práce, koordinaci a výměně zkušeností v sociologii byl k 1. 1. 1965 založen Sociologický časopis, který je řízen kolegiem filosofie a sociologie. Bude publikovat stati z obecné sociologie i speciálních disciplín sociologického charakteru, stati z dějin sociologie a sociálně politických učení, uveřejňovat výsledky sociologických výzkumů a stati k metodologii a metodice sociologie, zprávy o vědeckých diskusích a konferencích, konzultace o aktuálních otázkách teoretických, informace z domácí i zahraniční bibliografie.

Stranické řízení sociologie

Základem stranického řízení sociologie je vytyčování zásadních směrů vývoje sociologie podle potřeb strany a socialistické společnosti, zásadní usměrňování výběru a výchovy kádřů a konečně celkové hodnocení vědecké práce, což vyplývá z usnesení ústředního výboru KSČ.

Ideologická komise ÚV KSČ a ÚV KSS vytyčuje obsah, rámcové koncepce i perspektivy rozvoje sociologie a posuzuje a hodnotí dosažené výsledky. Podporuje rozvoj tvůrčích diskusí o hlavních problémech v této oblasti, ukládá některé jmenovité vědeckovýzkumné úkoly, ovlivňuje řešení hlavních úkolů prostřednictvím svých členů a prostřednictvím ideologického oddělení ÚV KSČ. Komise ÚV KSČ a ÚV KSS se opírá o iniciativní činnost orgánů ČSAV, především vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a příslušného vědeckého kolegia SAV.

Ideologické oddělení a oddělení školství a vědy ÚV KSČ ve spolupráci s územními stranickými orgány řídí činnost základních organizací KSČ a práci sociologických pracovišť ve smyslu usnesení předsednictva ústředního výboru KSČ o posílení stranického řízení společenských věd.

Předpoklady plánovitého rozvoje sociologického výzkumu

V průběhu nejbližších dvou let bude výhledový plán rozvoje sociologie zaměřen především na plnění těchto úkolů:

Postupně budování výše uvedených hlavních sociologických pracovišť, zejména Sociologického ústavu ČSAV a SAV, po materiální a kádrové stránce s důrazem na plnou možnost využití moderních metod vědecké práce (zejména statistických a matematických metod). Přitom nedopustit rozptylování prostředků na paralelní budování těch sociologických pracovišť, která rozvinou svou činnost až v další etapě. Evidence sociologických pracovišť a výzkumů. Vybudování sítě terénních pracovníků empirického výzkumu při některých pracovištích (Sociologický ústav ČSAV, Sociologický ústav SAV, Vysoká stranická škola – Institut společenských věd, Ústav marxismu-leninismu pro vysoké školy, Ústřední komise lidové kontroly a statistiky).

Vyjasňování předmětu, metod, metodik a technik, jakož i koncepce práce marxistické sociologie s využitím progresivních mezinárodních zkušeností (což zahrnuje potřebu účelných širokých mezinárodních styků).

Vybudování bibliografie, zajištění přístupu ke světové literatuře prostřednictvím knihoven i překladů, vydávání zá-

kladní sociologické literatury. Umožnit sociologům přístup k nezbytnému faktickému materiálu, zejména statistického charakteru, a dosáhnout vzájemné informovanosti o výsledcích výzkumu.

Dobudování sítě pracovišť, zabývajících se ve vzájemné koordinaci školením a doškolením sociologických pracovníků různé úrovně a různého speciálního profilu.

Rozvoj konkrétního sociologického výzkumu v SSSR*

V. A. JADOV

Laboratoř sociologického výzkumu
leningradské university

V této stati se řeší tři otázky:

1. Jaký je předmět konkrétního sociologického výzkumu a v čem je jeho specifičnost.
2. Stručná informace o základních sociologických centrech SSSR a zaměření výzkumu.
3. Některé aktuální problémy dalšího rozvoje sociologického výzkumu v SSSR.

* * *

Konkrétní sociologický výzkum se v Sovětském svazu široce rozvinul v očistném ovzduší XX. sjezdu KSSS. Dogmatické pojetí marxisticko-leninské teorie, které patří k nejškodlivějším projevům kultu Stalinovy osobnosti, bylo rázně zavrženo, protože neodpovídá ani liteře, ani duchu marxismu, neboť marxismus už svou podstatou se obrací k nejaktuálnějšímu problému současnosti.

Dnes je v Sovětském svazu na 150 kateder společenských věd, jejichž pracovníci provádějí konkrétní výzkum v nejrůznějších oblastech sociálně ekonomického, politického a kulturního života země. Máme několik specializovaných sociologických laboratoří při universitách a vysokých školách, máme příslušné sektory v systému ústavů Akademie věd SSSR a svazových republik.

I. Jaký je předmět konkrétního sociologického výzkumu a v čem je specifičnost tohoto výzkumu?

Otázka specifičnosti konkrétního sociologického výzkumu, jeho poměru k historickému materialismu vyvolala živou diskusi v odborných i sociálně politických časopisech (Kommunist, Voprosy filosofii, Filosofskije nauki a Političeskoje samoobrazovanie).

Nechtěl bych zabíhat do podrobností. Všimněme si jen hlavních problémů, o nichž se diskutuje.

Je to především problém poměru marxistické sociologie a historického materialismu. Náзор některých soudruhů, kteří marxistickou sociologii vyčleňují jako zvláštní vědu, odlišnou od historického materialismu, naráží zde na dosti jednomyslnou kritiku. V roce 1962 na valném shromáždění Akademie věd SSSR byl vyjádřen pevný postoj sovětských vědců, že historický materialismus třeba považovat za marxistickou sociologii, což se plně shoduje s tím, co o tom říkal Lenin.

Myslím, že mají plnou pravdu soudruzi F. Konstantinov a V. Kelle, kteří v článku v lednovém čísle Komunisty t. r. objasňují „extremistické pozice“ některých sociologů vůči historickému materialismu jako osobitou reakci na vyložené dogmatický, doktrinářský výklad historického materialismu jakožto jakéhosi souhrnu jednou provždy stanovených pravd. Obnovujeme-li opravdový leninský postoj k teorii, považujeme-li ji za metodu poznávání sociálních jevů, stává se přání vytvářet „novou marxistickou sociologii“ bezpředmětným a nebezpečným.

Často se používá pro diferencování sociologie na jednotlivé sociologické disciplíny — jako je sociologie práva, sociologie rodiny, sociologie kultury, urbanistika, sociologie vesnice apod., pragmatického argumentu, že v praxi prý výzkum v těchto specifických sférách sociálního života vyžaduje vytvoření teorií „středního dosahu“, které by byly pro dané oblasti specifické.

Nezapomínejme, že koncepce „teorii středního dosahu“, kterou razil Robert Merton a kterou vyznává většina americk-

* Referát doc. CSc. V. A. Jadova, vedoucího laboratoře sociologického výzkumu leningradské university, přednesený při zájezdu autora do CSSR v březnu 1965.

kých a jiných buržoazních sociologů, má své gnoseologické kořeny. Pozitivisté totiž zásadně odmítají možnost vybudovat obecnou sociologickou teorii, neboť takovou teorii nelze verifikovat (tj. nelze ji ověřit bezprostřední smyslovou zkušeností).

Marxistická metodologie, která se opírá o zásadu společenskohistorické praxe jakožto kritéria pravdy, vychází z jiného gnoseologického postulátu. Marxisté uznávají objektivní pravdu a nekonečné možnosti lidského rozumu v adekvátním odrazu skutečnosti v jejich specifických i nejobecnějších vlastnostech a vztazích.

Historický materialismus neboli materialistické chápání historického procesu, to je obecná teorie, která plní substantivní i metodologické funkce, takže jakékoli dílčí teorie nebo sociologické teorie „středního dosahu“ (např. teorie revoluce, teorie zákonitostí vývoje společenského vědomí aj.) mají jednotný metodologický základ a nemůžeme je považovat za nějaké izolované teoretické konstrukce typu Mertonových teorií „středního dosahu“.

Diferencování sociologického výzkumu podle různých směrů, zkoumání různých směrů, zkoumání různých stránek sociálního života tedy vůbec neznamená, že by se marxistická sociologie rozdrobovala na množství „sociologií“. Stále hlubší pronikání do specifiky sociálních jevů a mechanismů sociálního vývoje ovšem znamená další diferenciaci sociologického výzkumu. Jeho cílem však je vyšší integrace sociálního vědění. A to právě je proces přechodu od abstraktního ke konkrétnímu jako k jednotě mnohotvárnosti na vyšší úrovni poznání objektivní skutečnosti, tj. další rozvíjení jednotné marxistické sociologie, historického materialismu v duchu nejvyšších požadavků moderní vědy.

Nemálo nedorozumění v diskusi o předmětu sociologického výzkumu pramení z toho, že za prvé často *nerozlišujeme mezi sociologickým a sociálním výzkumem*. Sociologický výzkum je jen jednou z odrůd sociálního výzkumu vedle výzkumu ekonomického, demografického, sociálně psychologického a jiného charakteru.

Specifika sociologického výzkumu, na rozdíl od jiných sociálních výzkumů, spočívá v tom, že jakýkoliv sociální proces je třeba vidět v kontextu tří generálních proměnlivých veličin: 1. ekonomiky, 2. sociálních vztahů (sociální struktury) a 3. du-

chovního života společnosti. Budeme-li vycházet z takového vymezení sociologického výzkumu, které plně odpovídá metodologii marxismu, budeme mít kritérium pro přechod mezi různými sociálními výzkumy a zabezpečíme sociologii před tím, aby se se rozplynula v bezbřehém oceánu dílčích sociálních věd.

Za druhé nezřídka zaměňujeme pojem *marxistická sociologie* pojmem *marxistický konkrétní sociologický výzkum*.

To je jedna z příčin, proč není náležité jasno v našem postoji vůči buržoaznímu sociologickému výzkumu.

Jsem přesvědčen, že je nutno rozlišovat mezi pojmy *marxistická sociologie* a *marxistický konkrétní sociologický výzkum*.

První je teorie. Druhý není teorie, nýbrž jen zvláštní způsob vědecké analýzy sociálních jevů, opírající se o teorii (tj. marxistickou metodologii).

Abychom si to objasnili, představme si souvztažnost hlavních prvků tvořících program konkrétního sociologického výzkumu.

Strukturální schéma hlavních prvků programu konkrétního sociologického výzkumu

1. *Obecná metodologie výzkumu*: marxistická sociologická teorie neboli historický materialismus.

2. *Dílčí metodologie daného výzkumu*: vymezení hlavních pojmů daného výzkumu (operativní vymezení, vyžadující převedení obecných pojmů do řeči konkrétních sociálních faktů); stanovení možných vztahů a vzájemných závislostí zkoumaného procesu; formulace pracovních hypotéz.

3'. *Metodika shromažďování* prvotních údajů:

rozběr dokumentů
přímé porovnání
ankety

3". *Metodika rozboru* prvotních údajů:

typologický rozbor
historický rozbor
statistický rozbor
experimentální rozbor
výběrový rozbor
monografický rozbor
matematické modelování

4'. *Technika shromažďování* prvotních údajů:

metody kontroly
— adekvátnosti
— stability
— spolehlivosti
prvotní informace

4". *Technika rozboru prvotních údajů:*
metody utřídování výchozího materiálu (uskupování, utřídování, odstupňování, měření atd.)
metody stanovení kauzálních a korelačních vztahů (využití teorie grafů, indexů korelace, regrese, faktoriální analýza, lineární programování atd.)

5. *Technika zpracování údajů:*
ruční zpracování
strojové zpracování.

I. Je jasné, že na první úrovni (tj. obecná a dílčí metodologie) vystupují marxisté jako protivníci buržoazní pozitivistické sociologie. Zde je přední fronta, na níž se utkává dvojí světový názor.

II. Na druhé úrovni (metodika) je úkolem marxisty umět oddělit metodologické zásady buržoazních metodik od vědeckých metod shromažďování prvotních informací. Například metodika přímého sledování skupinového chování amerického sociologa Balese se opírá o Homunsovu teorii skupinové dynamiky. (Je třeba se nejprve podívat na premisy Homunsovy teorie, dříve než zhodnotíme klady a zápory Balesovy metodiky.)

III. Na třetí úrovni (technika) se ocitáme v oblasti, která je s metodologií spojena velmi vzdáleně, prostřednictvím zásad metodiky. Využít užitečných metod techniky rozboru a shromažďování informací a techniky jejich zpracování, které používají naši ideologičtí protivníci, je nejen možné, ale i nutné. Jinak budeme vynalézat trakař, místo abychom uvažovali o tom, jak se od trakaře pozvednout k dokonalejším dopravním prostředkům.

Dogmatismus v historickém materialismu vede k přání dívat se na každé konkrétní zkoumání sociálních problémů jako na zvláštní disciplínu, kterou nyní nazývají marxistickou sociologií.

Budeme-li seriózně přemýšlet, nelze nepřiznat, že konkrétní přístup k analýze sociálních faktů není specifikou sociologie, ale především požadavkem pro každou vědu.

To, co dnes mnozí nazývají sociologií,

zahrnuje několik různých oblastí poznání, které mají různou kvalitu. Jsou to:

1. obecná sociologická teorie neboli dialektickomaterialistické chápání historického procesu neboli historický materialismus. To je věda o obecných a specifických zákonech vývoje společnosti, včetně komunistické formace;

2. konkrétní sociologické výzkumy společnosti. Jejich zvláštností je třístranná analýza sociálních problémů ve vzájemném působení ekonomiky, sociální struktury a společenského vědomí. To je metoda, způsob dalšího rozvoje sociologické teorie;

3. konkrétní sociální výzkumy jako metoda nebo způsob vývoje řady dílčích sociálních věd; ekonomiky, sociální psychologie, pedagogiky, demografie a také sociálních problémů rozvoje měst (urbanistika), rozvoje vesnice, problém mladého pokolení, stranické výstavby atp. Tyto vědy mají teoretický i praktický charakter;

4. vědecká analýza běžné stranické, státní a hospodářské činnosti, která má speciálně aplikovaný charakter.

Otázka o předmětu sociologie a sociologických výzkumů je diskutována v ČSSR i v SSSR. Tyto otázky samozřejmě nelze řešit administrativními metodami. Hlavním úkolem, jak se zdá, je nejen diskutovat, ale především aktivně rozvíjet takové výzkumy na základě marxisticko-leninské teorie.

II. Konkrétní sociologický výzkum v Sovětském svazu

Nemáme bohužel možnost zabývat se podrobně výsledky dokončených výzkumů, protože by si to vyžádalo mnoho času a kromě toho je těžké vybrat alespoň hlavní problémy, abychom víceméně souvisle vložili závěry z tohoto průzkumu. Nejlepší bude patrně uvést publikace.

Rozmach tohoto výzkumu je velmi široký. Ale zdaleka ne všechny výzkumnické skupiny mají náležitou profesionální přípravu; proto nedoporučuji považovat kvantitu za jediný ukazatel pokroku v této oblasti.

Jaká jsou v ní profesionální ústředí sociologického výzkumu:

Moskva, sektor sociologického výzkumu Filosofického ústavu Akademie věd SSSR

(G. V. Osipov). Zde se provádí dosti široký sociologický výzkum sociálních následků technického pokroku (tzv. „Gorkovský výzkum“ podle města, kde se výzkum provádí); změny sociální struktury sovětské společnosti (tento výzkum započal nedávno); výzkum vztahů v pracovních kolektivech. V nejbližší době vyjdou práce o „Gorkovském výzkumu“ dělnické třídy, materiály ze studia sociálních změn v jedné z moldavských vesnic („Kopanka“) po opětném připojení Moldávie k SSSR (údaje se porovnávají s obdobným výzkumem buržoazních rumunských sociologů); dále vychází dvousvazkové dílo „Sovětská sociologie“, v němž jsou rovněž uvedeny zprávy o činnosti dalších sociologických skupin.

Leningrad, sociologická laboratoř leningradské university (V. A. Jadov). Zde skončil výzkum poměru dělnické mládeže k práci ve věku do 30 let. Na základě výběrového průzkumu 2665 dělníků se zkoumají otázky; 1. Hlavní činitele působící na změnu poměru k práci. 2. Motivace práce podle jejího obsahu a jiných prvků; tendence přeměny práce v první životní nutnost. První údaje byly uveřejněny v časopise „Voprosy filosofii“ číslo 4, roč. 1964 a vyjdou v některých číslech v nejbližších dvou měsících. Úplná zpráva bude uveřejněna roku 1966.

Novosibirsk, laboratoř ekonomicko-matematického výzkumu novosibírské university (V. N. Šubkin). Zabývá se výzkumem v oblasti sociálních problémů urbanistiky a optimalizace pracovního zařazení absolventů škol: tj. hledáním nejracionalnějšího řešení rozdělování dělnických kádřů s ohledem na požadavky lidí a potřeby průmyslu. Některé údaje byly uveřejněny roku 1964 v časopise Voprosy filosofii a v knize Kvantitativní metody v sociologickém výzkumu (1965).

Sverdlovsk, universita, laboratoř sociologického výzkumu (M. N. Rutkevič) — zabývají se výzkumem změn kulturní a technické úrovně dělnické třídy (kniha s tímto názvem vyšla v r. 1961). Výzkum pokračuje jako širší studium sociálních změn v sovětské společnosti.

Tallin, hlavní město Estonska. Při ústavu dějin Estonské Akademie věd (J. J. Kachk) — studijní základní výzkum změn v duchovním životě společnosti se značným aplikovaným výzkumem masových

komunikací, propagandy, estetických zálib atd. Údaje se publikují v estonštině a budou postupně zveřejněny v ústředních filozofických časopisech.

Uvedl jsem snad všechna hlavní sociologická ústředí, i když je jich vlastně mnohem více. Je třeba také připomenout výzkum časového rozpočtu pracujících, který nemá rozsahem žádnou obdobu v minulosti. Tento výzkum provádí na Sibiři profesor G. A. Pruděnskij (údaje se pravidelně zveřejňují v časopisech Vestnik statistiki, Voprosy ekonomiki a jsou v knize G. A. Pruděnského, která vyšla r. 1964).

Dále probíhá studium rodinných vztahů a soukromého života. Vedoucí skupinou jsou sociologové v čele s profesorem A. G. Charčovem (Leningrad, Akademie věd SSSR); rovněž v sociologické laboratoři kyjevské university (M. Bajkin).

Snad jste slyšeli o „Ústavu pro výzkum veřejného mínění“ při listě Komsomolskaja pravda (B. Grušin a A. Čikin), který soustavně pořádá v listě ankety. Roku 1963 vyšla kniha Tvář generace, která shrnuje výsledky ankety mládeže na otázku: „Co si myslíš o své generaci?“

Dosti úplně informace o sociologických ústředích v SSSR budou v březnu zveřejněny ve Věstniku Sovětské sociologické asociace, 1965.

Kromě profesionálních organizací máme mnoho organizací neprofesionálních, kde se vyvíjí spolupráce mezi profesionálními sociology a širokou masou stranických, komsomolských a odborářských aktivistů.

Například Leningradský veřejný ústav sociálního výzkumu studuje práci, sociální strukturu, příčiny zločinnosti, sociální problémy urbanistiky, masových komunikací, sociální pedagogiku atd.

Nedávno zřízený Veřejný ústav sociologického výzkumu při ÚV VLKSM (Komsomolu) vypracovává program výzkumu sociálních problémů mládeže. Ve vědecké radě tohoto ústavu jsou vedoucí profesionálních sociologických skupin a program výzkumu plní studenti, mladí vědecktí pracovníci a komsomolští aktivisté.

Pro shromažďování prvotního materiálu podle programu výzkumu získávají široké vrstvy aktivistů sociologové v Novosibirsku, Kazani (tam se zkoumají především sociální problémy urbanistiky), dále ve Voroněži, Sverdlovsku, Tallinu a Charkově. Obvykle se vytvářejí problémové sku-

piny podle tématu výzkumu, které se skládají z odborníků a zainteresovaného aktivu pracujících.

A konečně řada výzkumů profesionálních organizací se plní na základě hospodářských smluv (tzv. kontraktů) s různými sovětskými a hospodářskými organizacemi, které takový výzkum financují.

Novosibírská skupina sociologů pracuje podle hospodářské smlouvy s místní národohospodářskou radou na problémech urbanistiky, racionální organizace řízení průmyslu a pracovních záloh.

Leningradská skupina vykonává řadu prací (podle hospodářské smlouvy), týkajících se studia posluchačů televize, tendencí ve změně struktury dělnické třídy v Leningradě, profesionální orientace mládeže, optimalizace řízení v malých výrobních celcích.

Abychom vám mohli ilustrovat teoretický, praktický a ideologický význam sociologického výzkumu, dovolte několik příkladů:

První příklad se týká výzkumu, který je orientován na rozvoj teorie a vztahuje se k oblasti sociologie.

Při studiu faktorů působících na poměr dělníka k práci (zkoumalo se 2665 dělníků ve věku do 30 let ve 25 leningradských průmyslových podnicích) shledala laboratoř sociologického výzkumu leningradské university, že spokojenost s prací záleží na řadě faktorů, které zde řadíme od nejvýznamnějších k méně významným:

Faktory působící na poměr k práci	Index významnosti daného faktoru
1. náplň práce (práce nutí k přemýšlení nebo naopak nevyžaduje žádný důvtip)	0,72
2. výdělek	0,61
3. možnost zvyšovat kvalifikaci	0,58
4. rozmanitost práce	0,48
5. stav organizace práce	0,38
6. poměr správy podniku k dělníkovi	0,35
7. stupeň tělesné námahy	0,32

Při studiu pohnutek, stimulů pro volbu povolání u mladých lidí, kteří končí školu, získala laboratoř ekonomicko-matematických metod novosibírské university tyto

údaje: 45 % mladých lidí vycházejících ze školy si vybírá povolání podle „tvůrčího charakteru práce“. Po dokončení školy hodlá pracovat v profesích s tvůrčími možnostmi:

minimálními	2,5 %
průměrnými	52,5 %
maximálními	45,0 %

Tyto údaje o přání při volbě povolání mají vysokou korelaci s reálnou volbou povolání po ukončení školy.

Teoretické závěry. I když si materiální pobídka zachovává význam, hlavním činitelem, určujícím spokojenost s prací, se stává náplň práce samé. V tom se odráží reálná tendence přeměny práce v životní potřebu.

Praktické závěry. Přeměnu práce v potřebu určuje především náplň, obsah práce. Roku 1959 se v našem průmyslu (podle výsledků profesionálního sčítání Ústředního statistického úřadu SSSR) ruční prací zaměstnávalo 47 % dělníků v průmyslu a z těchto polovina čistě manuální práci a asi 15 % prací nekvalifikovanou.

S růstem vzdělání dělníka rostou požadavky na tvůrčí možnosti práce (průměrné vzdělání dělníků do 30 let v Leningradě dosahuje nyní 7,5 – 8 tříd). Bude-li zaostávat tempo, jímž se bude měnit obsah práce, dojdeme k tendenci zpomalování tempa přeměny práce v potřebu). A změna náplně práce je velmi pomalá, neboť nyní jde o komplexní mechanizaci a pak komplexní automatizaci výroby a ve stadiu automatizace vzniká velká skupina dělníků operátérů s velmi nízkou úrovní náplně práce (např. na rozdíl od dělníků seřizovačů).

V zásadě je však možno propočítat reálné perspektivy rozvoje procesu, při němž se práce stává potřebou, pakliže za výchozí parametry přijmeme perspektivní plány technického pokroku, demografické údaje obyvatelstva podle tendence v úrovni vzdělání a některé jiné faktory.

Je třeba připomenout, že s růstem reálných mezd bude jejich motivační význam jako faktoru určujícího přeměnu práce v potřebu i nadále klesat.

Ideologické propagandistické závěry. Porovnáme-li naše údaje s údaji amerických sociologů o motivaci práce dělníka, shledáváme, že:

Zájem o náplň práce je u amerického dělníka na 5.—10. místě ve stupnici o deseti členech proti 2. místu u sovětského dělníka (je tedy 2.5 — 5krát nižší).

U amerického dělníka je na prvním místě motiv, spojený se „stabilitou“ jeho práce (zabezpečení před nezaměstnaností). Svou motivační „silou“ se rovná zájmu o náplň práce u sovětského dělníka (1,9 proti 2 podle desetičlenné stupnice).

Výše výdělku si udržuje téměř stejný motivační význam (3,4 proti 3,4), i když má jinou náplň, protože v USA je výdělek také ukazatelem společenského postavení a prestiže, a proto je jeho motivační význam specifický.

Ale nebudeme dále v tomto rozboru pokračovat. Můžeme však říci, že jsme dospěli k významnému ideologickému efektu, který názorně ukazuje, jak se práce za socialismu osvozuje; pro amerického dělníka je důležité: na prvním místě mít nějakou práci a 2. dostatečné životní minimum jako výsledek práce. Pro sovětského: 1. mít práci, která by uspokojovala jeho potřeby a zájmy, práci, která by měla dostatečnou náplň a 2. zajišťovala dostatečné životní minimum. Pochopitelně, že s růstem hmotného zabezpečení pracujících první faktor poroste.

Nyní druhý příklad. Tady jde o výzkum příčin fluktuace pracovních sil, tj. o výzkum, který na rozdíl od předchozího se zaměřuje především na řešení praktických úkolů dneška a vztahuje se k oblasti konkrétního sociálního výzkumu na hranici mezi ekonomikou, sociologií a psychologii.

V pohybu pracovních sil lze rozpoznat pět základních forem: a) demografický pohyb — tj. střídání dělnických kádřů při odchodu do důchodu, vstupu do armády, příliv mladých sil apod.; b) sociální pohyb pracovní síly, spojený se změnou sociálního postavení pracujících: přechod z kategorie dělník do kategorie „zaměstnanec“, „inženýr“ nebo „technik“, odchod z práce v závodě na vysokou školu, na studium apod. Na tuto formu pohybu připadá v Leningradě přes 25 % celkového pohybu pracovních sil; c) pohyb pracovních sil mezi odvětvími, spojený se zásadními změnami ve výrobní struktuře, např. příliv kádřů do chemického průmyslu a odliv z jiných průmyslových odvětví; d) přemisťování dělníků z jedné profesionální skupiny do druhé, což je rovněž spojeno

s technickou renovací výroby; e) teritoriální pohyb — např. rozvoj průmyslu ve východních částech SSSR.

Pohyb pracovních sil tedy do značné míry souvisí se zákonitými sociálními změnami a se změnami ve struktuře výroby.

Velká část fluktuace pracovních sil však je způsobena nepořádkem a neorganizovanými formami — přechodem z jedné práce na druhou, což vede k velkým ekonomickým i morálním ztrátám, které vyvolává přeškolení kádřů, přestávky v práci, když se proplytvávají statisíce pracovních hodin. Snižování výkonnosti v prvním měsíci práce na novém pracovišti podle údajů vědeckovýzkumného ústavu práce je 25—30 % a v posledním měsíci práce na starém pracovišti až 10 %.

Protože je to problém velmi palčivý, pustil se Leningradský veřejný ústav sociálního výzkumu do důkladného zkoumání pohnutek a objektivních příčin, proč dělníci přecházejí z jedné práce do druhé. Tento výzkum zahrnoval 11 000 dělníků, kteří přešli z jednoho pracoviště na druhé. Byli dotázáni všichni nově přijatí v daném závodě. Celkem podchytil výzkum 25 závodů a továren za pět čtvrtletí v letech 1962—1963. Práci řídili soudruzi A. Zdravomyslov, O. Škanatan a L. Bljachman a pomáhala jim široká veřejnost v podnicích. Materiály zpracovávaly elektronové počítače v jednom z ústavů Akademie věd SSSR.

Jaké jsou výsledky:

V rozporu s názorem většiny praktiků se ukázalo, že hlavní příčinou fluktuace kádřů není „honba za rublem“. Ze tří hlavních příčin lze uvést tyto:

1. Nespokojenost s charakterem práce; přání změnit profesi = 37,4 %.

2. Snaha zlepšit své bytové podmínky anebo dostat práci blíže k domovu = 29,9 %.

3. Snaha zvýšit si výdělek = 23,5 %.

Zvláště důležité je zdůraznit nesprávnost představy, že jedinou a hlavní příčinou přechodu na jinou práci je nespokojenost s výdělkem.

Z dotázaných dělníků jich 2839 změnilo práci za práci méně placenou; 4242 si udrželo dosavadní výdělek a pouze 4545 dostalo na novém pracovišti vyšší mzdu. Přes 50 % dělníků přecházelo na nové pracoviště, i když předem dobře věděli, že se jim mzda nezvýší.

Zároveň bylo zjištěno mnoho nedostatku v odměňování za práci u řady profesí. Nebezpečná je nejednota v tarifikaci. 26 % dělníků, kteří měli na dřívějším pracovišti I. (nejnižší) třídu, získali při přechodu na nové pracoviště III. a IV. třídu.

To vše bylo důkladně prozkoumáno v národohospodářské radě a vyvodily se praktické závěry pro mnoho továren a závodů, aby se daly do pořádku mzdové sazby a systém zvyšování kvalifikace dělníků v závodech.

Jednou z hlavních příčin fluktuace jsou neuspokojivé pracovní podmínky, žádné výhledy na růst, práce neodpovídající sklonům a zálibám. Právě tyto příčiny, které lze odstranit, mají rozhodující vliv na vysoké procento fluktuace.

Pro dělnice jsou hlavní pohnutkou odchodu z pracoviště noční směny, špatné pracovní podmínky, velká vzdálenost pracoviště od bydliště, vzdálenost jeslí a mateřských škol od bydliště. (Např. z těchto příčin změnilo pracoviště 41,6 % žen.) Naše ekonomické propočty ukázaly, že stavba dětských institucí a úplné uspokojení jejich potřeby se za méně než dva roky bude rentovat tím, co se ušetří snížením fluktuace pracovních sil.

Leningradský městský výkonný výbor se na základě tohoto výzkumu usnesl, že při přidělování nových bytů bude dbát jejich vzdáleností od pracoviště nových nájemníků.

Zavedení nových grafikonů směnosti v textilních továrnách by snížilo fluktuaci pracovních sil asi o 10–15 %.

Důležité je přihlížet i k věkovým zvláštěnostem dělníků. Tak např. na pracovní podmínky a na podmínky odpočinku jsou zvlášť citliví lidé nad 40 let (23 % dotázaných); na bytové a sociální podmínky jsou lidé citliví hlavně v 21–30 letech, kdy se utvářejí rodiny; a na výdělek lidé nad 50 let (tj. ve věku před penzí).

Úroveň vzdělání má výrazný vliv na klony k té či oné skupině profesí. Např. elektromontéři jsou jedinou profesí, již se přidržuje přes 50 % lidí se středoškolským vzděláním.

Hlavním problémem pro dělnickou mládež je vytvoření podmínek pro to, aby mohla práci spojit s vzděláním.

Údaje tohoto výzkumu byly dopodrobna rozpracovány podle výrobních odvětví, po-

dle jednotlivých podniků, podle kategorií, profesí atd.

Staly se přitom základem usnesení Leningradské národohospodářské rady, městského výboru KSSS a leningradského výkonného výboru a projednávaly se na schůzích vedoucích podniků.

Očekáváme, že uskutečnění návrhů vyplývajících z výsledků průzkumu bude mít výrazný hospodářský i morální efekt.

Třetím příkladem je studium časových rozpočtů pracujících. Tento výzkum skýtá důležitý materiál pro mnoho praktiků. Např. urbanisté získávají určité orientační údaje o stavbě kulturních a sportovních i zábavních objektů. Podle našich údajů se s růstem vzdělání a celkové kultury obyvatelstva snižuje význam masových forem kultury. V časových rozpočtech lidí s jednátiletým školním vzděláním a se vzděláním ještě vyšším klesá návštěva masových forem kultury na 0,5 % proti 5 % z týdenního rozpočtu volného času ostatního městského obyvatelstva. Naopak roste význam intimnějších a hlubších forem masové kultury (návštěv divadel, klubů, klubových kaváren apod.).

Leningradští urbanisté důkladně studují tyto materiály, ba organizují nyní dokonce speciální průzkum časového rozpočtu obyvatelstva, zaměřující se specializovaněji na tyto otázky.

III. Některé aktuální problémy dalšího rozvoje sociologického výzkumu

Jak je vidět z tohoto zběžného výčtu tematiky výzkumů a organizace práce, máme nyní před sebou několik nevyřešených a významných problémů.

Za prvé nemáme přesný systém přípravy profesionálních kádrů pro sociologický výzkum. Tato otázka bude patrně kladně vyřešena v novém školním roce. Prozatím máme soustavný kurs metodologie, metodiky a techniky sociologického výzkumu na leningradské universitě (filosofická fakulta) a začíná se s ním v podobě jednotlivých přednáškových cyklů na moskevské universitě.

Profesionální příprava kádrů v této oblasti je problémem číslo jedna. Hlavní kritika dosavadního výzkumu v sovětském filosofickém tisku se zaměřuje na to, že se mnohé práce vykonávají bez přesného programu a soustavy pracovních hypotéz,

bez náležitého statistického zdůvodnění reprezentace a hodnověrnosti závěrů.

Jistou pomocí ve zvyšování kvalifikace sociologů v tomto směru budou práce, připravené k tisku: čtyřsvazková publikace Akademie věd SSSR „Metodologie, metodika a technika sociologického výzkumu“, vyšla už kniha Novosibiránů o statistice v sociologickém výzkumu a jednotlivé články v časopisech, zabývající se těmito otázkami.

Druhou stránkou je přesnější diferenciací sociologického a sociálního výzkumu. Tato otázka se řeší tou měrou, jak je řešena první otázka. Sociologové nyní nezdíka pracují v oblastech, které lze velmi těžko přiřadit k sociologii, např., jak jsme už řekli, studují příčiny fluktuace pracovních sil. Je to nucené odvádění sil do jiných oblastí, vyplývající z toho, že máme velkou potřebu vědeckého rozboru palčivých sociálních problémů v různých sférách života naší společnosti, ale školených odborníků máme jen omezené množství. My si však dobře uvědomujeme, že ne všechno, co sociolog studuje, je specifickou oblastí sociologie. A nesmíme se dát zlákat pokusem připočítávat k sociologii veškerou problematiku, kterou je nutno se dnes zabývat, byť i byla z praktického hlediska nadmíru důležitá.

Třetí otázkou jsou mezinárodní styky marxistů mezi sebou a styky s nemarxistickými sociology.

Naše vzájemné styky se nyní rozbíhají dosti dobře. Bohužel se v podstatě omezují na dvě střediska — Moskvu a Leningrad a nedotýkají se jiných sovětských sociologických skupin. Ale ani to není špatné. Naše laboratoř má stále styky prakticky se všemi sociologickými skupinami a středisky v zemích socialistického společenství. Jsou to styky osobní i styky prostřednictvím korespondence. To má neobyčejně velký a plodný vliv na práci každé strany.

Tak např. jsme využili polských zkušeností s organizací výzkumu masových komunikací, bulharských zkušeností se studiem nábožnosti obyvatelstva, maďarských zkušeností se studiem poměru dělníka k práci.

Setkání s československými soudruhy a kolegy (Slejška, Machonin, korespondence se skupinou soudružky Rollové, se soudruhem Hoškem, Vágnerem a jinými) nám

poskytly rozsáhlý materiál pro sebekritiku naší práce.

Styky s buržoazními sociology se kromě účasti sovětských představitelů na mezinárodních kongresech rozvíjejí i v podobě vzájemné výměny informací a osobních styků. Zájem o naše práce je u buržoazních sociologů značný. O tom svědčí překlady článků ze sovětských publikací. V Londýně se připravuje vydání dvousvazkové knihy Sovětská sociologie dnes atd.

Zřejmě musíme rozlišovat dvojí tendenci: reakční, která se projevuje v tom, že naši protivníci využívají údajů z konkrétních výzkumů k „posílení“ protikomunistických útoků na socialismus (pověstný je tím např. anglický časopis redigovaný R. Knowem Soviet Studies nebo některé americké publikace téhož typu). Např. v prosinci 1964 otiskl list New York Times článek svého zpravodaje, který zkresluje některé údaje z našeho výzkumu poměru mladých dělníků k práci. Ale je tu i pokroková tendence: seznamování se sovětskou sociologií nikoliv podle zkreslené interpretace marxismu, ale z původních pramenů je nejlepším způsobem, jak můžeme ovlivňovat pokrokové vrstvy západní inteligence anebo alespoň vrstvy, které jsou loajální vůči socialismu.

Pokud jde o některé tendence dalšího rozvoje sociologického výzkumu v SSSR můžeme říci alespoň toto:

Zřetelně se rysuje potřeba vybudovat profesionální komplexní sociologické ústavy a střediska. Jeden z takových ústavů byl zřízen nedávno na leningradské universitě (vědeckovýzkumný ústav komplexního sociálního výzkumu). Pracují v něm národohospodáři, sociologové a psychologové na společném tématu Člověk v práci, poznávání a soutěžití. Otázka vytvoření komplexního ústavu v Moskvě, který by se stal pro celý Sovětský svaz vědeckým střediskem, se nyní projednává.

Patrně se sociologický výzkum bude rozvíjet dvěma hlavními směry: jako výzkum zaměřený v podstatě na další rozvoj sociologické teorie marxismu. Jsou to průzkumy, jejichž jádrem jsou problémy sociálních důsledků technického pokroku a vytváření materiálně technické základny komunismu; průzkum změn v sociální struktuře sovětské společnosti při likvidování podstatných rozdílů mezi třídami; průzkum sovětské státnosti a lidové samo-

správy; studium zákonitostí rozvoje společenského vědomí a zejména sociální psychologie v souvislosti se změnami ve společenských vztazích sovětské společnosti.

Takový výzkum, který skýtá orientaci pro vědecké plánování sociálních změn v duchu požadavků programu komunistické strany, budou doplňovat masové sociální výzkumy, hlavně zaměřené na praxi, na řešení nejbližších hospodářských, politických, kulturních a jiných úkolů budování komunismu. Takový výzkum lze řadit mezi problémy vědeckého rozboru běžné činnosti anebo vědeckého rozboru systému řízení jednotlivých stránek činnosti společnosti, což je to, k čemu nás nabádal V. I. Lenin ve svých posledních člancích o zlepšení práce státního aparátu.

A konečně, pokud jde o technickou stránku věci, bude se stále více rozšiřovat využití posledních vymožeností výpočetní analytické a elektronkové výpočetní tech-

niky. Proto se pracuje (hlavně v Novosibirsku, Leningradě a Tallinu) na vytváření algoritmů pro řešení standardních úkolů proměnlivé analýzy sociologických údajů, na vypracování některých typických metod využití teorie grafů v sociologickém výzkumu s algoritmem operací na elektronkovém výpočetním stroji apod.

Konkrétnímu sociologickému a sociálnímu výzkumu bezesporu náleží velká budoucnost ve všech zemích socialistického tábora. Proto musíme ještě více rozvíjet výměnu zkušeností a informací v této oblasti, případně organizovat společný výzkum podle jednotného programu. Zkušenosti československých soudruhů, u nichž se sociologický výzkum značně rozvinul, stejně jako zkušenosti našich kolegů z jiných socialistických zemí jsou pro nás velmi cenným poučením a nejlépe napomáhají našemu společnému postupu vpřed.

Řeknete-li někomu, že se teoreticky zabýváte problematikou volného času, většinou zjistíte, že se na vás bude dívat jako na člověka ne zcela normálního. Jak se lze zabývat něčím, co prostě není. Většina lidí trpí naprostým nedostatkem volného času.

Společnost, věda, technika pronikají do soukromého života člověka a činí si značné nároky na jeho čas. Vezmeme jen otázku vzdělání. Jestliže dříve s ukončením školy dovršoval člověk zároveň i své vzdělání, pak dnes, především v souvislosti se stoupajícími nároky vědeckotechnické revoluce, se stává vzdělání procesem stále neukončeným.

Moderní technika poskytuje nejrozmanitější možnosti a prostředky k zábavě i rozptýlení, po nichž ještě na začátku našeho století nebylo téměř potuchy. Můžeme jít do kina, či poslouchat rádio, sednout si k televizi, nebo si vyjet na motorce. To vše ale vyžaduje „čas“.

Právě tak výsledky vědy, které zpopularizovány vstupují do denního života, útočí na naše časové možnosti. Chceme být fyzicky zdraví, což předpokládá denní pravidelnou hygienu a sport, správnou skladbu výživy.

Uspokojit všechny nároky, které si člověk pod těmito vnějšími vlivy vytváří, nelze mimo jiné také proto, že nestačíme je časově zvládnout. S časem je to tak trochu jako s penězi — neustále máme pocit, že bychom oběho potřebovali více. Každodenní zkušenost vymezuje tedy náš problém spíše negativně, aniž mu touto negací ubírá cokoliv na významu.

Přitom je zajímavé, že tato psychóza nedostatku času trápí člověka v době, kdy v relaci k minulosti má volného času nepochybně více — což platí ovšem především o zemích průmyslově vyspělých.

Jestliže zhruba před sto lety pracovní

doba se pohybovala v rozmezí 93–60 hodin týdně, pak dnes kolísá mezi 48–40 hodinami z celkového počtu 168 hodin, které týden má.

Čas nabývá nové kvality ve vztahu k člověku — už neplatí pouze „Čas jsou peníze“, ono okřídlené rčení, v němž vzdává kapitalismus po svém hold času.

Je ceněn nejen čas, v němž člověk produkuje výrobní hodnoty, ale do popředí pozornosti se dere i „soukromý“ čas. Tato sféra se rozšiřuje, nabývá na významu a podstatně začíná zasahovat nejen do procesu vytváření individua, ale i do vývoje celé společnosti. V této souvislosti vznikají zcela nové problémy, např. masové kultury a s ní souvisejících masových prostředků zábavy a výchovy lidí — televize, rozhlas, tisk, film, přesuny ve struktuře zaměstnání obyvatelstva, kdy stále více lidí obsluhuje „volný čas“ ať již přímo či nepřímou apod.

Pochopitelně, že se stává tato problematika i předmětem pozornosti vědeckého zkoumání — donedávna převážně na Západě, v současné době však i v zemích socialismu. V posledních deseti letech začala se buržoazní sociologie velmi intenzivně zajímat o dobu mimopracovní, zejména o volný čas. Vzniklo samostatné odvětví sociologie volného času, pěstované zejména ve Francii, USA, západním Německu. Důvodů je mnoho. V mimopracovní době se pracovní síla regeneruje, a to „jak“ se obráží zpětně i v pracovním procesu. Nejen to. Sféra volného času si vynutila vznik a rozvoj tzv. „kulturního průmyslu“, jenž obsluhuje člověka v době volna, má mu poskytnout osvěžení, zážitky i poznatky. Kulturní průmysl sám je ale vlastně novým odvětvím průmyslu a novou, nikoliv nepatrnou možností realizace zisku.¹

Další stimul, který vede k tomu, že se

¹ Jak konstatuje západoněmecký sociolog Blücher, chápou ekonomický a finanční význam sféry volného času i národohospodářští pracovníci a sami podnikatelé, zatímco před 10 lety tato prob-

lematika postupně pronikala do sociologických studií, aniž její finanční (a politický) ekvivalent byl plně exploatován. Vigo Graf von Blücher: *Freizeit in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart 1956.

otázky volného času posunují do centra pozornosti buržoazní sociologie, jsou i tendence vývoje. Moderní technika, vyvíjející se směrem k automatizaci, znamenající ohromné zvýšení produktivity práce, vytváří možnosti dalšího zkracování pracovní doby. Norbert Wiener hovoří o společnosti budoucnosti jako o „Freizeitgesellschaft“. Automatizace výroby, na jejímž prahu dnes stojíme, otvírá sféře volného času nedozírné možnosti. Zda a jak budou realizovány, to už je ovšem otázka nejen rozvoje techniky samé, ale i společenských poměrů, v nichž se rozvíjí. To v rámci svého pohledu na společnost naznačuje i Wiener v knize *Kybernetika a společnost*: „Nová průmyslová revoluce je tedy dvousečnou zbraní. Může být využita pro blaho lidstva, jestliže ovšem lidstvo zůstane na živu dosti dlouho, aby se dočkalo epochy, v níž bude takové dobrodiní možné. Lze ji také zneužít ke zničení lidstva, a nebudeme-li jí využívat s rozvahou, může zajít tímto směrem velmi daleko.“²

Nicméně však sám tento proces rozvoje moderní techniky směrem k automatizaci posunuje (spolu s ostatními dříve uvedenými momenty) problematiku volného času do centra pozornosti. Řada západních filosofů a sociologů studuje toto téma, ať už jako samostatný problém (Blücher, Toti, Dumazedier, Morin)³ či jako významnou součást problematiky industriální společnosti, života mladé generace apod. (např. Helmuth Schelsky, David Riesman, Carl Schmidt, Georges Friedmann, v poslední své knize i marxistický estetik Ernst Fischer).

Jestliže teoretici Západu považují otázky volného času, struktury denního života masového člověka apod. nejen za pozoruhodné, ale přímo za otázky, jež řadí do okruhu centrálních společenských problémů naší doby, o co bytostněji by měly vzrušovat nás, naši společnost, jež ve svých cílech zdaleka nesleduje pouze zvyšování

životní úrovně, včetně rozšiřování sféry volného času v rozmezí běžných představ, vytvořených minulostí i současným životem. Vždyť nám jde o radikální proměny ve sféře pracovní činnosti samé, o její přeměnu ve svobodnou tvůrčí a lidskou bytost rozvíjející práci, jež ve svých důsledcích povede i k radikálním strukturálním proměnám v individuálním životě člověka po práci, v jeho životním stylu, potřebách a nárocích. Marx v Německé ideologii zdůrazňuje tento významný rys komunistické revoluce... „ve všech dosavadních revolucích zůstal vždy nedotčen způsob činnosti, šlo v nich jen o jiné rozvržení této činnosti, o nové rozdělení práce mezi jiné osoby, kdežto komunistická revoluce je namířena proti dosavadnímu způsobu činnosti, odstraňuje práci...“⁴

Odstraňuje nikoli práci vůbec, ale práci jednotvárnou, ubíjející, zotročující, jež poznává člověka nejen po oněch několik hodin pracovního procesu, ale poznamenává celý jeho život, každou volnou chvíli. Zároveň s proměnou práce v činnost tvůrčí⁵ zmizí i ony striktní hranice mezi prací, která je pocíťována jako doba omezení, nutnosti a dobou volna, která je spíše prožívána jako doba svobody od přinucení práce.⁶

Z teoretiků socialistických zemí se věnuje této problematice zejména akademik S. G. Strumilin, který již ve dvacátých letech zorganizoval v SSSR průzkum časového rozvrhu dne dělnické rodiny v řadě průmyslových center, jehož výsledky shrnuje ve velmi zajímavé knize Rabočij byt v cifrach, jež vyšla v r. 1926. V období stagnace společenských věd nevěnovala se této problematice pozornost. Ožila teprve s novými průzkumy organizovanými od r. 1958 v SSSR. První iniciativu vyvinul Institut ekonomiky a průmyslové výroby v sibiřském oddělení AV SSSR pod vedením člena korespondenta AV G. A. Pruděnského. Obdobné výzkumy probíhají ze-

² Norbert Wiener, *Kybernetika a společnost*, 1963, str. 153.

³ Blücher, cit. dílo.

Toti, *Il tempo libero*, Roma.
Dumazedier, *Vers une civilisation du loisir*, Paris 1962.

Morin, *L' esprit du temps*, Paris 1962.

⁴ K. Marx-B. Engels, *Spisy* sv. 3, str. 82, Praha 1958.

⁵ Zde několika slovy naznačujeme proces, který je nejen nesmírně složitý s celou řadou otevřených problémů, ale je také jistě procesem reprezentujícím i časově nesmírně dlouhé období, na

jehož počátku stojíme. Jeho zachycení, analýza je práce jak pro filosofy, sociology, ekonomy, tak pro spisovatele science-fiction, kteří mohou vystoupit na území, kam si věda už nebo ještě nemůže troufnout.

⁶ V tomto smyslu snad možno chápat často citované heslo, že práce se stane v komunismu první potřebou člověka – ano, ale nikoliv jako pouhý výraz stále stoupajícího uvědomění, morálního růstu člověka, nýbrž především proto, že se promění práce sama, že tomu, aby se stala první potřebou, předchází ono Marxem naznačené zrušení práce.

jména v Polsku; zájem o tyto problémy proniká dnes s velkou intenzitou i k nám. Zdaleka se jim však nedostává takové pozornosti, jakou by si zasloužily a jakou jim věnuje západní literatura.

Vždyť ale právě tato problematika je přímo vlastní socialistické společnosti, neboť jenom ona je schopna vytvořit podmínky, jež umožňují radikální řešení problémů spojených s okruhem otázek práce a volného času. Je však třeba tyto stránky budování nové společnosti rozpracovat daleko intenzivněji a rozvinout celý jejich humanistický patos v polemice s omezenými běžnými představami o komunistické společnosti.

Volný čas patří v dnešním světě mezi ty společenské jevy, jež svědčí o určité analogii ve vývoji technicky vyspělých zemí kapitalismu i socialismu. Tento fakt nelze opominout ani při teoretickém zpracování dané problematiky. Nutným hlediskem musí být metoda komparace, která povede k odhalení jak obdob, tak odlišností na obou stranách a umožní vidět celý problém ve světových dimenzích.

Již první komparativní anketa o volném čase, uspořádaná J. Dumazedierem v šesti evropských městech,⁷ naznačuje řadu velmi zajímavých konvergentních momentů mezi světem socialismu a kapitalismu.

Bylo by jistě rozumné a nanejvýše potřebné zúčastnit se podobné mezinárodní akce a v této zcela konkrétní a svou povahou velmi užitečné a progresivní spolupráci rozšiřovat pozice marxismu.

I v takové dílčí otázce, jako představuje problematika volného času ve vztahu k celkovému vývoji společnosti, projevuje se základní rys soudobého světa jako *rozporné jednoty*.

Jestliže mnozí mohou namítnout, že jde o konstatování téměř banální pravdy, pak je třeba dodat, že *konsekvence* plynoucí z akceptování této „banální“ myšlenky jsou neustále sporné a jsou předmětem střetávání mezi dogmatismem a marxismem.

Vymezení pojmu „volný čas“

Co chápeme pod pojmem „volný čas“?

Jak bývá osudem běžně používaných pojmů, lidé se v názorech na jejich smysl velmi různí. Tak je tomu i s pojmem volný čas, který nebývá ani u našich teoretiků, ani v západní sociologické literatuře používán vždy stejně.

Jednota existuje v tom, že nelze ztotožňovat dobu mimopracovní a volný čas (což běžné povědomí někdy dělá). Když opustíme pracoviště, musíme se nějak dostat domů (či naopak do práce), opatřit domácnost (nákupy, jídlo, úklid, praní atd.), postarat se o děti a konečně se také umýt a vyspat.

Tedy především můžeme vymežit pojem volný čas negativně tím, že vyřadíme tu činnost, která sem nepatří. Mimopracovní doba se rozpadá do několika denně se opakujících sfér činnosti:

- a) *cesta do práce a z práce* (event. další úkony spojené s prací, nezapočítané do pracovní doby — umytí, převlečení apod.),
- b) *zajištění chodu domácnosti* (nákupy, úprava jídla, úklid, praní, částečně i péče o děti atd.),
- c) *jídlo, osobní hygiena, spánek*.

Lze provádět různá seskupení a dělení těchto činností. Je zde ale vypočítáno, co denně musí člověk dělat v mimopracovní době, bez čeho se prostě nemůže obejít. Jde vesměs o činnost stereotypně se opakující, často velmi nudnou, ale nutnou.

Již samo rozlišení skutečného volného času (aniž jsme zatím tento pojem blíže analyzovali) od ostatní činnosti v mimopracovní době nás opravňuje ke dvěma závěrům zcela praktického dosahu:

- a) rozšiřovat sféru volného času neznamená pouze zkracovat pracovní dobu; ohromné časové rezervy představuje i řešení takových problémů jako doprava do práce a z práce, rozvoj služeb, jež zjednoduší starost o jídlo, úklid, prádlo — prostě chod domácnosti;
- b) za určitých podmínek (špatná doprava,

⁷ Joffre Dumazedier *Six villes d'Europe, Démocratie nouvelle* 4/1964, str. 74–79. Výzkum byl proveden z iniciativy „skupiny společenských věd o volném čase“ za vedení J. Dumazediera v šesti městech této země: Francie, NSR, Finsko, Dánsko, Polsko, Jugoslávie.

V uvedeném statě se např. konstatuje: všude je volný čas spojen s oblibou manuální činnosti — jak v chudé Jugoslávii, tak v bohatém Dánsku;

městská kultura je spojena s růstem hodnoty sportu, péče o tělo, cestování atd., i když v různých zemích v různých proporcích; všude roste hodnota prázdnin a touha, již lze charakterizovat jako „nomadismus“, touha po cestování spojená též s rozvojem motorismu; všude lze stanovit obdobné pořadí kulturních zájmů: publika: a) kino, b) divadlo, c) koncerty, d) umělecké výstavy atd.

nerozvinuté služby) dokonce ani zkrácení pracovní doby nemusí přinést více volného času; získané hodiny pohltní práce v domácnosti či péče o děti.

Pro rozlišení mimopracovní doby a volného času existují v různých jazycích speciální termíny; tak např. ruština má vedle termínu *svobodnoje vremja* i *dosug* k označení volného času, angličtina *free time* a *disposable time*; nejčastěji se však v angloamerické literatuře, a to jak sociologické, tak esejistické, v této souvislosti vyskytuje pojem *leisure*. Francouzština vedle *le temps libre* má speciální termín *le loisir* pro označení volného času. V češtině se většinou používá termínu *mimopracovní doba* a *volný čas*.

Zatím jsme odlišili činnosti, které nesporně nepatří do sféry volného času. Jak ale vymezíme sám pojem „volný čas“ pozitivně? Charakteristika této sféry je již dost různorodá a spojená s řadou diskusních formulací.

Člen korespondent AV SSSR G. A. Pruděnskij v článku *Volný čas pracujících v socialistické společnosti* chápe volný čas v socialismu jako onu část mimopracovní doby, která se vynakládá na školení, zvyšování kvalifikace, veřejnou činnost, odpočinek atd., to znamená, je to čas, jehož lidé využívají po pracovní době ke svému *všestrannému rozvoji* (podtrhla B. F.).⁸

Zdá se, že tato charakteristika volného času je tak trochu záměnou přání za skutečnost. Nesporně se naše společnost snaží ovlivňovat prožívání volného času tak, aby člověk co nejméně promarňoval, nesmyslně plýtval drahocenným volným časem (i když právě tato společnost nutí někdy člověka stejně nesmyslně mařit čas na schůzích, kde se nic neděje, na přednáškách a školeních, kde se říkají fráze). Jistěže základní vliv socialistické společnosti na způsob, jakým prožívá jedinec chvíli volna, chce být maximálně pozitivní, to znamená vést k činnosti, jež skutečně nese stopy tvůrčí aktivity a rozvíjí všechny stránky člověka, fyzické i duševní. Ale ani v této věci (ani v žádné jiné) nemůže socialistická společnost překročit sama sebe, své hranice a možnosti, svá omezení.

To, jak tráví člověk svůj volný čas, není pouze záležitostí jeho vůle, individuálního výběru ani uvědomovacího působení společnosti. Rozhodující pro to, jak člověk tráví své volné chvíle, zda je schopen naplnit je tvořivou aktivitou, konzumem kulturních hodnot na vysoké úrovni či spíše pasivním odpočinkem, primitivním konzumem, je v prvé řadě způsob jeho zapojení do pracovního procesu.

V naší socialistické společnosti je ještě mnoho pracovních sfér, kde člověk musí vykonávat jednotvárnou mechanickou, na několik úkonů se omezující práci — práci, která má málo společného s lidskou tvořivou, myslivou činností. Těžko si lze představit, že člověk, který takto osm hodin denně pracuje, přijde domů a mávnutím kouzelného proutku se změní, nebude myslit na nic jiného, než aby zasedl ke studiu, šel na přednášku či na výstavu. Spíše zasedne do hospody k pivu a kartám nebo k televizi, nebo pracuje na zahrádce, opravuje něco na domku, kutí apod.

Nelze tedy všechnen volný čas socialistického člověka chápat jako sféru posilování, všestranného rozvoje osobnosti. Pouze pečlivou analýzou volného času především v kontextu se samotným charakterem práce za socialismu a jeho proměnami lze objevit rozpornou a měnící se povahu volného času, kde jako nesporně progresivní a snad i silící tendence vystupuje činnost, která opravdu znamená rozvoj tvořivých sil člověka. Nelze však zaměňovat rozporuplný a dlouhodobý proces směřující k určitému cíli za dosažení tohoto cíle.

Ze stejných důvodů lze těžko souhlasit s charakteristikou volného času, kterou podává Ant. Červinka v článku *Volný čas a pracovní den*.⁹ „Do volného času (disposable time) spadají činnosti spojené s aktivním odpočinkem (sport, práce jako koníček atp.), s dalším sebevzděláváním, s výchovou dětí a s aktivní účastí na veřejném a kulturním životě. Do takto pojatého volného času tedy nezapočítáváme práce spojené s přípravou jídla, úklidem domácnosti, nákupem zboží a *nezapočítáváme pasivní odpočinek*, ...

Již pouhé vyjmenování toho, co spadá do volného času, ukazuje, že volný čas se skládá z *progresivních prvků*, které mobi-

⁸ G. A. Pruděnskij, *Volný čas pracujících v socialistické společnosti*, Kommunist č. 15/1961.

⁹ Ant. Červinka, *Volný čas a pracovní den*, Nová mysl č. 11/1962, str. 1292.

lizují aktivitu člověka a tvoří zdroje jeho *sebezdokonalování*“ (podtrhla B. F.). Negativní, neprogresivní prvky ve způsobu, jakým se tráví volné chvíle, nesprovoďme ze světa prostě tím, že je nezahrneme do pojmu „volný čas“. Ony existují, nikoliv jako ojedinělé, náhodné zjevy, ale jako podstatná součást rozporuplné sféry volného času i v socialistické společnosti. V jejich překonávání, v úsilí o strukturální přeměnu ve využití volného času (tedy nejen o kvantitativní jeho rozšíření) se ruku v ruce s proměnami pracovního procesu samého realizuje jedna z výrazných humanizujících stránek socialismu.

Mluvíme-li o strukturálních proměnách volného času, otevíráme vlastně další problém.

Existuje řada lidí, kteří preferují zájmy a činnosti, jež spíše posilují konzum i ve vztahu ke sportu, ke kultuře, směřují do uzavřenosti rodinného života apod.

Společnost musí hledat a hledá cesty k vytvoření podmínek, jež by vedly k proměnám v hierarchii hodnot, k většímu akcentování individuální aktivity v činnostech volného času a v neposlední řadě i k tomu, aby i ve sféře volného času se realizovaly některé základní nároky společnosti spojené s rozvojem vzdělání, zvyšováním kvalifikace a společenskou angažovaností.

Zde nejde o nahodilý výběr či pouhé zbožné přání — toto pojetí odpovídá jak potřebám rozvoje společnosti, a především moderní techniky, tak základním principům marxistické koncepce humanizace lidských dějin. Takto pojmáný pohyb struktury volného času se zvýrazněním prohlubování studia, poznání i aktivity politické zachycuje nejen individuální, ale i společenskou stránku volného času; volný čas jako aktivita, činnost, směřující nejen k přetváření sama sebe, ale zároveň i k přetváření společnosti.

V určité polemice s tímto pojetím volného času formuluje svoji koncepci přední francouzský sociolog volného času Joffre Dumazedier v knize *Vers une civilization du loisir?*,¹⁰ koncepci, kterou možno nazvat „zintimňující“.

Dumazedier nejprve hovoří o sociálních doktrínách 19. století, kteří předvíkali příchod volného času, avšak propadali intelektualistickým iluzím v pojetí tohoto problému. Sem řadí i Marxe, pojímajícího volný čas jako prostor pro rozvoj lidské osobnosti, i Engelse, který žádá zkrácení pracovní doby, aby zbylo dostatek času k účasti na řešení hlavních problémů společnosti. Dumazedier dodává, že tato identifikace volného času se vzděláváním lidu žije dodnes v sovětské sociologii.

Stejně tak se distancuje od pojetí, které, jak sám uvádí, převládalo v americké sociologii do Riesmana. Ta zkoumala především různé formy rekreace a zastávala názor, redukující volný čas na „svobodnou neplacenou činnost, která přináší bezprostřední uspokojení.“¹¹

Dumazedier sám nejprve vypočítává ty činnosti, „které bez jakékoli pochyby stojí proti volnému času.“ Sem řadí vedle zaměstnání, práce přes čas apod., jídla, spánku, hygieny, domácích prací (do nichž započítává „kutění“ a „zahrádkaření“) i takovou činnost, jako je studium spojené s prospěchem — to znamená studium směřující ke zvýšení kvalifikace ve svém oboru a činnost spojenou se závazky společenskými či duchovními (politické schůze či náboženské služby).

Vlastní volný čas pak charakterizuje jako „souhrn činností, jež může člověk provozovat s plnou libovůlí — buď aby si odpočinul či aby se pobavil, nebo rozvinul své znalosti (jsou míněny znalosti nezainteresované povoláním), svou dobrovolnou společenskou účast nebo svou svobodnou tvůrčí schopnost poté, když se uvolnil od svých závazků pracovních, rodinných a společenských.“¹²

Myslím, že je otevřenou otázkou, do jaké míry taková hranice mezi člověkem a společností, mezi jeho individuální, rodinnou a společenskou „podobou“ je možná, prospěšná a skutečně existuje.

Mohli bychom jistě pokračovat dále v polemickém tónu a tímto způsobem upřesňovat kategorii volného času, diskutovat o tom, co ještě patří a co už nepatří

¹⁰ J. Dumazedier, *Vers une civilization du loisir?* Paris 1962.

¹¹ Cit. dílo, str. 25.

¹² Cit. dílo, str. 29.

do sféry volného času.¹³ Více snad může ale přinést sám empirický výzkum a teoretické rozpracování celé problematiky (zpětně i pro upřesnění samotné kategorie).

K vlastní charakteristice „volného času“ můžeme zatím uvést toto:

a) *kvantitativně* představuje volný čas tu část mimopracovní doby, která zůstává po odečtení:

1. úkonů spojených s prací, které se však do pracovní doby nezapočítávají,
2. veškeré přesčasové práce,
3. času věnovaného zajištění chodu domácnosti,
4. doby, kterou spotřebuje jídlo, osobní hygiena a spánek;

b) naplnění volného času, to je nejpestitější škála činností od nejméně hodnotného utrácení času, jako je „nicnedělání“, prázdné povídání, přes takové aktivity jako zahrádkaření, domácí kutění, jejichž charakter je na rozmezí práce a volného času, až k tvořivé aktivitě sportovní, kulturní, studijní a politické. Jako podstatné určení této sféry vyznívá již z uvedeného výčtu ono „mohu“, „chci“, „mám chuť“ (i když tato libovůle je značně determinována – počínaje tím, že charakter mých přání, zálib je nejrušnější ovlivňován vnější skutečností, až po to, že možnost jejich naplnění je právě tak determinována řadou okolností, jež zdaleka nezávisí jen na mně) – prostě možnost široké volby proti „musím“, striktní disciplíně pracovního procesu, kde člověk je ve většině případů součástí nějakého většího mechanismu, jehož „diktatuře“ se musí víceméně podrobit a přizpůsobit.¹⁴

c) Volný čas má v životě moderního člověka zhruba tři funkce: představuje prostor pro odpočinek, zábavu, ale i pro rozvoj lidského osobnosti.

Odpočinkem se vyrovnává pracovní únava. Lze hovořit o únavě ve společnosti, kde rozvinutá technika osvobozuje stále více člověka od těžké fyzické driny? Lékaři, psychologové i sociologové se shodují v názoru, že na místo dřívější fyzické vy-

čerpanosti nastoupila únava převážně psychická. Tato únava je tak značná, že klasický 48hodinový a 6denní pracovní týden nemůže již stačit podle názoru některých odborníků k regeneraci pracovní síly, takže i ze zdravotních důvodů je zapotřebí zkrátit pracovní dobu tak, aby bylo možno zavést dva dny odpočinku v týdnu.

Psychická únava se objevuje jako důsledek celého komplexu faktorů, především monotonnosti, jednostrannosti práce v mechanizované velkovýrobě (sám pojem monotonní práce by potřeboval analýzy, v níž je třeba mimo jiné rozlišit mezi objektivními kritérii a mezi subjektivním si uvědomením této monotonnosti. Výzkumy anglického sociologa Ferdinanda Zweiga ukazují, že tyto dvě sféry, objektivní a subjektivní ani v této otázce nelze ztotožňovat. Zweig tvrdí, že zatímco ve skutečnosti asi jedna třetina anglických dělníků vykonává nezajímavou, nudnou jednotvárnou práci, pouze méně jak jedna desetina si stěžuje na monotonnost práce, kterou dělá).¹⁵

Lidský organismus vyčerpává ovšem nejen práce v zaměstnání, ale i plnění ostatních mimopracovních povinností. Únava se zvětšuje i působením prostředí velkopodniku a velkoměsta, dosud neodstranitelnými, pro člověka krajně nepříznivými vlivy, jako je neustálý hluk, znečištěné ovzduší, rychlé tempo, prostředí přeplněné lidmi.

Ve volném čase hledá člověk uvolnění a snad takové činnosti, jež vrací organismu svěžest, vyrovnávají únavu z práce a prostředí. V kontrastu s rytmem průmyslové práce očividně získávají na ceně aktivity spojené s přirozeným rytmem přírody a lidského organismu, jako je zahrádkaření a rybaření.

V této souvislosti je zajímavá myšlenka André Varagnaca o ožívání „archeocivilizace“.

„Mnoha rozporům v pojmu volný čas bychom se vyhnuli, kdybychom se snažili v něm rozpoznat nikoli přechod k aktivitám cizím práci, ale návrat k aktivitám

¹³ Často jde o otázky velmi sporné, jak ukazují např. uvedená různá pojetí volného času; sporná je např. i otázka, kam zařadit péči o děti. Ta má v sobě jistě celou řadu stránek, které znamenají zejména pro ženu, a ještě silněji pro zaměstnanou ženu, velké zatížení časové i nervové, vyčerpávají ji a umenšují její vlastní individuální vývoj; ale zároveň vychovávat dítě, to je něco víc než mu uvařit, vyprat – vychovávat dítě znamená i sám

sebe přetvářet; snaha jít dětem příkladem v životě stimuluje často pozitivní stránky v rodičích, nutí k aktivitě, přemýšlení, četbě, dokonce i k aktivitě ve sportu, hudbě apod.

¹⁴ Toto „musím“ má zejména pro ženy pokračování i po práci v obstarávání domácnosti.

¹⁵ Ernst Michanek – Ingvar Ohlsson, *Verkürzung der Arbeitszeit*, str. 85.

předcházejícím současné moderní formy práce.¹⁶

Se stejným oprávněním lze však říci, že naopak zejména mládež i ve volném čase pokračuje ve strojovém tempu. Jejím ideálem je zběsile se řídit a řvoucí motorka.

Hovoříme-li o tom, že člověk ve volném čase snad vyhledává takové činnosti, jež přináší organismu odpočinek, pak toto „snad“ má své oprávnění. Lze totiž uvést argumenty pro i proti této tezi. Serióznější odpověď nám mohou dát teprve sociologické průzkumy.

Zvláštním problémem, a to jak u nás, tak i v kapitalismu, je „únava“ řídicích pracovníků, u nichž převládá pocit přepracovanosti. Dumazedier uvádí, že 84 ⁰/₁₀ vyšších kádrů ve francouzském průmyslu si stěžuje na přepracování.

Hlavní, co by měla přinést zábava, je přerušení monotonnosti denního života. Monotonnost neovládá jen práci, ale proniká do celého dne. Lidé si utvářejí určitý denní režim, v němž se odehrává každodenní život. Tento režim je spojen s pravidelným opakováním povinností, jež je třeba plnit, dokonce často i v opakující se posloupnosti. Vněst změnu do této neměnnosti znamená učinit ji snesitelnou. Zábava je spojena s nárokem na nové zážitky, na nová setkání s lidmi, jež nepatří do „denního režimu“, na neobvyklou činnost. Neobvyklá činnost nemusí být vždy reálná, nemusí se vždy skutečně odehrávat (máme na mysli takové činnosti, jako je aktivní sport, cestování, hra na hudební nástroje), často je nahražována činností „fiktivní“, četbou, návštěvou kina, divadla, kde podstatou změny je ztotožnění se s cizím životem, s cizími prožitky.

Volný čas by měl být nejen zdrojem odpočinku a rozptýlení, ale i prostorem dalšího *rozvoje osobnosti*. To je jistě hledisko společensky nejzávažnější. Ve volném čase by se měly především vyrovnávat jednostrannosti, vyplývající ze společenské dělby práce. Rozum uspávaný myšlenkově nenáročnou mechanickou prací by se měl aktivizovat, organismus unavený a z pohodlně stálým seděním, jednostrannou duševní prací by se měl fyzicky rozvíjet, otužovat, manuálně zdokonalovat; člověk techniky by měl usilovat o to, aby neztratil kontakt se světem umění atd.

Je ovšem velikým otazníkem, zda tento maximalistický postulát je alespoň částečně ve skutečnosti realizován, zda naopak člověk nepokračuje ve volném čase v kolejších vyjetých prací, zda záliby volného času nejsou spíše pokračováním pracovní činnosti než jejím určitým protikladem. Dumazedier soudí, že tato funkce je nejvýznamnější, ale zároveň nejméně prosperující oblastí volného času. Jak je tomu ve skutečnosti, opět nemůžeme říci. Zatím jsme schopni vyslovit tento problém spíše v podobě již uvedené otázky.

Pochopitelně, že rozlišovat uvedené tři stránky volného času lze pouze v abstrakci. Ve skutečnosti se prolínají a spíše je možno říci, že v určitých činnostech či situacích některá z nich dominuje.

Čím je člověk ve volném čase determinován?

Vydělit volný čas jako zvláštní sféru lze jen v teoretické analýze. V životě člověka není taková výrazná hranice. Lidé nejsou sociální schizofrenici, žijící v několika na sobě nezávislých vrstvách. Osobnost se utváří působením mnoha vlivů, jež v různých obdobích, v různých situacích se s různou intenzitou wpisují do lidského života.

Pokusíme se blíže analyzovat některé stránky, o nichž se domníváme, že výrazně zasahují do sféry volného času; pomíjíme vědomě mnoho jiných, většinou takových, které se volného času dotýkají jen okrajově, či hrají významnou úlohu spíše v ojedinělých případech.

Nejdříve si ještě jednou položíme již dříve nadhozenou otázku: jakým právem vůbec hovoříme o tom, že jsme i ve volném čase determinováni?

Cožpak volný čas není bohatství, s nímž můžeme nakládat jak chceme? Cožpak to nezáleží jen a jen na každém jedinci samém, zda promění své volné chvíle v pozitivní hodnoty nebo je promarní, rozmělní v prázdnotě, která nepřinese ani skutečný odpočinek, ani hluboké zážitky, ani nové poznatky? Není snad volný čas sférou největší intimity, minimálního zásahu zvenčí, sférou, kde se maximálně uplatní vlastní individualita, osobnost člověka? Odpovědět nelze lakonicky ano – ne.

Určitě přijde ke slovu fantazie, bohatost

¹⁶ Dumazedier, *Vers une civilization du loisir*, Paris 1962, str. 83.

zálib, schopnost zorganizovat si život. Individualita se může projevit velmi silně, snad v některých případech dokonce *silněji než v pracovním procesu*: člověk může především *volit*, čím se zabývat. Ovšem tento moment volby nelze zveličovat, protože sama volba, sám fakt toho, co volí, je determinován spoustou vlivů vzájemně se prolínajících.

To dokazuje i Blücher¹⁷ ve své empirické studii, v níž na základě hodnocení řady konkrétních výzkumů dochází k závěru, že ačkoliv se v jednotlivých případech zdá činnost ve volném čase maximálně diferencovaná a individuální, při zhodnocování mnoha dotazníků naskytá se překvapivý závěr – statisticky obdobné obrazy se stejnými trendy zájmových oblastí.

„Takové protikladné tendence u určitého jevu, uvažovaného v různých rovinách, označil Gehlen výstižně jako „jednotlivec proti mase“ (Einzelmensch trotz Masse). Zde se objevuje „masovost“ – fenomén naší doby. Jednotlivec má dalekosáhlé a libovolné možnosti výběru zájmů a přece, když tyto zájmy sečteme, pak ve vztahu k zákonu velkých čísel poskytují vždy stejnorodé relace.“

Tedy empiricky získaný důkaz o tom, že volný čas je sférou, v níž se prolíná mnoho vlivů v menší či větší míře určujících její tvářnost. Teoretické studium problematiky volného času musí proto nejdříve analyzovat tyto vlivy a stanovit míru závažnosti, s jakou působí na volný čas.

Volný čas však není pouhým trpným výsledkem těchto vlivů, představuje determinovanou, ale aktivní složku, zpětně působící na ostatní sféry života jednotlivce i společnosti.

Determinujících vlivů je celá škála a bude obtížné už pouhé jejich vyjmenování; ani zde si nelze dělat nároky na úplnost.

Budeme-li postupovat od jednotlivce, pak jistě nejméně dva momenty nutno brát v úvahu: věk a různost pohlaví. Věk je významný činitel. Řada sociologů (např. Schelsky, Dumazedier, Blücher) se shoduje v názoru, že dnešní mládež vysoko oceňuje volný čas jako životní hodnotu. To však nevylučuje, jak upozorňuje Blücher, para-

doxní situaci, k níž často dochází: mladí, aby si vydělali na „bohatší“ užívání volného času, jsou ochotni déle pracovat.¹⁸

Mladý člověk tíhne patrně ve volném čase k jiné aktivitě než člověk dospělý či starý, což je podmíněno fyzickou kondicí. Lze předpokládat, že i různá míra životních zkušeností a životních povinností hraje zde roli. Zcela specifické problémy vyvstanou zřejmě u starých lidí, důchodců, lidí bez zaměstnání, s minimálními povinnostmi, ale zároveň unavených, s opotřebovanými fyzickými a duševními silami. Stárnutí zdaleka není problém pouze biologický, ale také závažný jev sociologický.¹⁹

Zajímavý postřeh, který je výsledkem zkoumání volného času starých lidí, uvádí J. Dumazedier a A. Ripert v článku *Troisième âge et loisirs*,²⁰ kde dospívají k závěru, že *bez práce ztrácí i volný čas svoji hodnotu*. Patrně do určité míry působí a hodnota volného času tkví v tom, že je právě protikladem sféry práce.

Přímo tragické tóny zaznívají ze srovnání tradiční společnosti, v níž byl starý člověk váženou osobností, s společností industriální, kde se již nemůže přizpůsobovat technickým inovacím a kde je vlastně ze společnosti vyloučen; prožívá svůj volný čas nadarmo, a tedy neúčinně. Stárí „je pouhou kratochvílí, jež je plentou čekání na smrt.“²⁰

Jaké je postavení starého člověka v naší společnosti, jeho kontakty se společností, struktura denního života, jak prožívá volný čas? Závažnost otázek může být jen zdůrazněna poukazem na věkovou strukturu naší společnosti.

Existují rozdíly ve způsobu využití volného času mezi mužem a ženou? Prokazatelně jsou zejména v období dospělosti, kdy se žena stává matkou a jakousi osou rodiny, nejrodinotvornějším elementem. S tím souvisí i celý styl jejího života; větší orientace k uzavřené jednotce rodiny, zatímco muž, stále ještě jako hlavní „živitel“, je orientován převážně ven z této uzavřenosti, směrem k vnějšímu světu, kde denně usiluje o uplatnění svých schopností, a tím v neposlední řadě

¹⁷ Vigo Graf von Blücher: *Freizeit in der industriellen Gesellschaft*, str. 119.

¹⁸ Blücher: cit. dílo str. 20.

¹⁹ „Sociální gerontologie“ je jedno z mladých vědních odvětví, jež zkoumá ekonomické, sociálně

psychologické, sociologické a politické aspekty stárnutí.

²⁰ *Revue internationale des sciences sociales*, 15,3, 1963.

i o materiální prosperitu své rodiny. Tato diferencovaná pozice muže a ženy patrně ovlivňuje i celou časovou strukturu dne, individuální zájmy a způsob užívání volného času.

Rodina představuje tedy oblast významných vlivů ve vztahu k volnému času, a to v mnoha směrech. Počet dětí, bytové a sociální poměry určují do značné míry celý styl života rodiny.

Chápeme-li rodinu jako prostředí, v němž se formuje nová generace, pak životní styl celé rodiny, zájmy rodičů, zájmy, které se snaží a jsou schopni vyvolávat u svých dětí, kultivovanost rodinného prostředí, to vše zanechává své stopy v utvářející se nové bytosti.

Nejen rodina je zdrojem vlivů vztahujících se k volnému času, ale existují i zpětné relace. Volný čas a jeho „prostředky“, moderní technika, jež je mu k dispozici, vplývá do rodinného prostředí a přetváří je. Rádio, televize, gramo, auto se stávají součástí rodinného inventáře a je věcí další analýzy zjistit, jak a v jaké míře pozměňují celý model rodinného života.

V odkrývání dalších vrstev determinací volného času docházíme ke sféře nejzávažnější, kterou je síť vzájemných vazeb mezi *společností a volným časem*. Uvažme alespoň některé.

Volný čas ve své kvantitativní a kvalitativní stránce je především produktem určitého stupně rozvoje techniky a celé společnosti. Délka a zkracování pracovní doby závisí nikoli na přání lidí, ale především na objektivních ekonomických možnostech společnosti na daném stupni rozvoje výroby.

Nejen rozsah, ale i konkrétní podoba volného času je proměnlivá a mění se v závislosti na rozvoji celé společnosti. Pozoruhodnou úlohu v těchto proměnách hraje technika, která vystupuje nejen jako součást výrobních sil, ale prolíná i přímo do soukromí člověka, formující tak i jeho mimopracovní svět.

„Lze říci, že v životě moderního člověka souběžně probíhá mechanizace práce i zábavy,“ říká Friedmann, charakterizuje dnešní svět jako „Maschinenwelt“.²¹ Stroje ovládly výrobu, dopravu i zábavu.

Zrychluje se dokonce i tempo, s jakým

produkty moderní techniky vstupují do lidského života. V současné době, tj. zhruba během 10 let, je v Československu 1 729 482 televizních koncesionářů. Za 10 let po uvedení rozhlasových přijímačů do oběhu bylo v ČSR 435 300 koncesionářů.

Zábavu dnešního člověka si nelze představit bez filmu, rozhlasu a televize. V řadě průzkumů figuruje televize či návštěva kina na prvních místech žebříčku činností ve volném čase.

Mumford v knize *Technika a civilizace* rozvíjí úvahu na schopenhauerovský motiv člověka, který z nedostatku vlastních myšlenek čte: „Když byli lidé příliš tupí, aby mysleli, mohli číst; byli-li příliš unaveni, aby četli, mohli se dívat na pohyblivé obrázky; když nebylo lze jít do biografu, mohli si zapnout rádio; ať tak či onak, mohli se vyhnout volání k činnosti; náhražkové milování, náhražkové hrdinství, náhražkové bohatství naplňovalo jejich oslabené a ochuzené žití a vnášelo vůni neskutečnosti do jejich příbytků. A když se stroje samy staly jakoby činnějšími a lidštějšími, napodobující organické vlastnosti oka a ucha, jevily lidské bytosti, používající strojů jako prostředku úniku, sklon k vzrůstající trpnosti a mechaničnosti. Poněvadž nedovedou s jistotou zpívat a nejsou s to zapamatovat si píseň, nosí s sebou gramofon nebo rádiový přijímač, i když jedou na výlet; bojí se zůstat sami se svými myšlenkami, bojí se setkání s prázdnotou a ochablostí vlastní duše, a proto zapínají rádio a jedí, hovoří i spí za doprovodu ustavičných dráždel, přicházejících z vnějšího světa.“²²

Z této charakteristiky vyvstává smutný obraz člověka „strojového světa“, jemuž jeho vlastní produkty odnímají lidskou tvář, umenšují jeho tvořivé síly a vydávají svědectví o absenci vlastního duchovního světa.

Je to obraz smutný, ale nicméně, i když v hypertrofické jednostrannosti, přece jen zachycuje reálně existující problematiku, vyvolanou v život právě masovým vpádem moderní techniky do lidského soukromí.

Se stejnou barvitostí a oprávněností lze ovšem vytvořit i alternativu „optimistickou“. Vždyť tyto moderní technické prostředky přinášejí kulturu do posledního

²¹ G. Friedmann, *Zukunft der Arbeit* (Perspektiven der industriellen Gesellschaft), Köln 1958, str. 5.

²² Lewis Mumford, *Technika a civilizace*, Praha 1947, str. 337.

opuštěného kouta, k lidem, kteří by se ve svém životě nepodívali do divadla, na koncert, nevyslechli přednášku. Televize je „zážrak“ venkovského života. Film, televize, rozhlas mohou naopak vyvolat zamýšlení u lidí, kteří nejsou zvyklí příliš přemýšlet, kteří se pouze s navyklostí let pohybují v denním kruhu povinností a starostí.

Nelze přistupovat k analýze „masové kultury“ z pozice výlučnosti „aristokratů ducha“, vidět ji pouze jako rozmělnění skutečného umění, skutečných myšlenek. Proces rozvoje a vlivu masové kultury, která je neodmyslitelným fenoménem našeho století, by se měl zkoumat v jeho dialekticky rozporné podobě se zachycením výrazné progresivních i problematických až negativních stránek.

Nejhlubším vztahem je volný čas spojen s prací samou. Snad se to může zdát zběžnému pozorovateli paradoxní, považuje život ve volném čase právě za onu část dne a lidského života, která je práci velmi vzdálena. Zatím však je to právě práce, místo člověka v pracovním procesu, jež v základních obrysech modeluje způsob života ve volném čase.

Socialismus — práce — volný čas

Socialismus likvidací soukromého vlastnictví, vytvořením socialistických výrobních vztahů jistě podřadil samé kořeny dezhumanizujících procesů, existujících v kapitalistické společnosti, především postavení pracovní síly jako zboží a zboží fetišismus. Výrobce a výrobek — v tomto vztahu došlo k podstatným proměnám. Produkt se už nemůže obrátit proti svému tvůrci v podobě nesmiřitelné rozvrstvenosti společnosti či dokonce v jednoznačně katastrofickém aktu nezaměstnanosti. Naopak, socialismus v poměrně krátké době (alespoň v ČSSR) dokázal vytvořit minimálně diferencovanou společnost (z hlediska vztahu k vlastnictví výrobních prostředků a podílu na výsledcích společné práce).

Zde se dotýkáme velmi citlivé a zároveň velmi komplikované otázky nivelizačních tendencí v naší společnosti.

Vycházíme-li z údajů *Statistické ročenky* z r. 1963, pak v ČSSR se asi 64,94 % všech platů pohybuje v rozmezí 1000–1800 Kčs. Pouze ve třech odvětvích přesahuje průměrný plat nepatrně 1500 Kčs. Toliko

0,63 %	má plat v rozmezí	3000–3500
0,19 %	„ „ „	3500–4000
0,09 %	„ „ „	4000 a více. ²³

Sama uvedená fakta dokumentují značnou nivelizaci a vyvolávají otázku, co je na tomto procesu pozitivního a naopak. Tento symptomatický rys naší společnosti má svoji modifikaci i pro volný čas. Lze předpokládat (otevřená otázka pro průzkum), že i diferenciace v nákladech pro volný čas může být zcela minimální. Zhodnotit takovou skutečnost není jednoduché, protože ona sama v sobě skrývá různé rozporné stránky.

V konfrontaci s faktem, že ve Francii, vydá-li např. zemědělský dělník na dovolenou finanční částku s indexem 1, pak dělník 3,8, středně technické kádry 25,0 a příslušník svobodných profesí 56,²⁴ vystoupí do popředí moment realizování dějinné „spravedlnosti“, odstraňující propastné třídní rozdíly — tedy realizace jedné ze základních humanistických idejí marxismu.²⁵

Zevnitř naší společnosti vypadá však problém poněkud jinak, jiná hlediska si vynucují pozornost, jiné otázky jsou krajně aktuální. Lidé dělají práci různé kvalifikace, náročnosti a odpovědnosti. Také jejich únava je různá — mírou i povahou. Potřebují — již jen z hlediska prosté regenerace pracovní síly — také různý odpočinek. Jestliže taková diferenciace je nemožná, protože je především materiálně determinována, pak může tento stav působit demoralizujícím, rozkladným vlivem na svět práce. Určité profese tendují k vytvoření osobitého stylu života, který je nezbytným doplňkem vlastní práce. Tvůrčí

²³ *Statistická ročenka ČSSR 1963*, str. 116 a 122.

²⁴ *Cahiers du communisme*, 1/1964, str. 55.

²⁵ Avšak i v této třídní rozvrstvenosti prosazují se ve vyspělých zemích určité nivelizační tendence jako jedna z konsekvencí technického rozvoje a zvýšení životní úrovně mas. Realizují se podle názorů některých autorů právě ve sféře masového konzumu a trávení volného času. Die sozial nivellierende und konformierende Einwirkung auf das jugendliche Freizeitverhalten geht also vor allem

von den „Freizeitangebot“ der wirtschaftlichen und sozialen Institutionen und Organisationen aus...“ tvrdí Schelsky (*Die skeptische Generation*, str. 347) inklinující spíše k zdůrazňování nivelizačních procesů v soudobé industriální společnosti, zejména v prožívání volného času, zatímco např. Joffre Dumazedier vidí tento problém jako otevřený a zdaleka ne jednoznačný a klade otázku, zda právě život ve volném čase neposiluje naopak vědomí třídní diferencovanosti.

práce, která má produkovat skutečné myšlenky, umělecká díla a podobné hodnoty, potřebuje zázemí stimulujících zážitků, v nudě a šedi průměru se jí dobře nedaří. Jestliže struktura života v mimopracovní době a ve volném čase je zhruba obdobná v různých společenských vrstvách, pak zejména některé profese musí být touto skutečností citelně zasaženy.

Třídní struktura naší společnosti se tedy podstatně proměnila. Co se však změnilo zatím minimálně, to je sama práce a její charakter. A ani jinak nelze. Socialismus převzal a rozvíjí klasickou techniku kapitalismu, mechanizovanou techniku. Ta je spojena s určitou dělbou práce, vynucuje si onu jednostrannost, úzkou specializovanost, neustále tenduje k tomu vměstnat člověka do role jakési součásti stroje. Již dze, v samotných nárocích mechanizované techniky, se vytvářejí, jako její imanentní produkty, zárodky antihumánních rysů lidské práce, rozvinuté pak v rámci kapitalistických výrobních vztahů v celý systém, deformující člověka. Tyto „rysy“, toto technické odcizení nemizí s likvidací kapitalismu. Naopak, v socialistické společnosti, která vytvořila nové výrobní vztahy, otvírající nedozírný prostor pro skutečnou realizaci principů humanismu, právě ony jsou jednou z mocných překážek, jsou zdrojem odcizení ve sféře práce. Zdá se, že teprve spojení socialistických vztahů s nejmodernější technikou, adekvátní těmto vztahům (mám na mysli techniku přenosnou především o automatizaci a nové energetické zdroje), otevře cestu i podstatným proměnám v samém charakteru práce.

Zatím, jsou-li v naší společnosti pozorovatelné difference, jejich základem je právě postavení člověka v pracovním procesu, či lépe ve společenské organizaci práce. Mezi dělníkem a vědeckým pracovníkem je minimální rozdíl ve výši odměny, kterou za svoji práci dostávají. Vždyť průměrný plat v odvětví vědy a výzkumu byl v roce 1962 1595 Kčs.²⁶ Rozdíl, a to podstatný, zůstává právě v tom, *co dělají*.²⁷

Ani socialismus nemůže ze dne na den zbavit společnost únavné, mechanické, stereotypní práce, která člověka nebaví, již

přijímá spíše jako nutnost, jako prostředek obživy. Teprve v procesu dalšího rozvoje socialismu a moderní techniky je možné postupně překonat i tyto dosud existující objektivní základy odcizené práce.

Konstatovat, že i v naší době má lidská práce zejména v některých svých podobách antihumánní rysy, není tak jednoduché. Problematika práce je sféra neobyčejně citlivá a je to zcela pochopitelné. Vždyť jde o *lidskou práci*, a tím i lidské osudy.

Proto výsledky objektivní vědecké analýzy bývají někdy přijímány velmi emocionálně. Může se stát, že např. uvedené názory mohou být pochopeny jako nedocenění lidské práce, jako svého druhu aristokratické povýšenectví.

Jistě, že *každá* práce, bez níž se společnost nemůže obejít, má svoji hodnotu a musí být oceněna. A to nejen materiálně, ale i ve smyslu morálním; i v takových kategoriích, jako je lidská obětavost a hrdinství. Jak jinak ocenit práci těch, kteří se např. vzdávají osobního volna ve prospěch práce pro společnost, kteří dokáží v určitých situacích nadřadit zájem celku zájmům vlastním (nechci přitom situaci idealizovat). Lidé jsou nepochybně ochotni dělat více také proto, aby si více vydělali, člověka nelze zredukovat na nějaké prosté buď — anebo. Nejsme však povinni říci nejen „a“, ale i „b“ — že totiž takové hrdinství není nic ideálního, že je spojeno s velikými oběťmi, že se za něj často platí životem velmi únavným, jednotvárným, v němž nezbyvá příliš prostoru pro mnohotvárnější vývoj člověka?

Prostě ocenění každé práce vykonávané pro společnost nemůže být ztotožňováno s petrifikací daného stavu. Analýzu dialektiky rozporného charakteru práce v každém stupni vývoje nelze v žádném případě nahradit glorifikací momentální situace.

Dnešní osud lidí, žijících již ve společnosti bez soukromého vlastnictví, je hluboce poznamenán prací, spojenou s některými formami a prostředky technického rozvoje, podmiňujícího dělbu práce v její tradiční, Marxem analyzované podobě, která i v přechodném období nově klade

²⁶ Statistická ročenka CSSR 1963, str. 116.

²⁷ Zde se znovu vracíme k dříve uvažovanému problému. Jestliže existují značné difference v charakteru práce, pak nivelizace v odměně vedoucí k nivelizaci života po práci musí vyvolávat určité

rozpory a možná i negativně ovlivňovat práci samu. Právě nenaplněné možnosti života ve volném čase jsou jednou z forem, v níž si lidé uvědomují fakt existující materiální nivelizace.

a reprodukuje to, co bývá mnohdy nazýváno „technickým odcizením“.

Žádné slovní obraty nespovedí ze světa tuto *základní* problematiku konkrétních forem soudobého socialismu. Likvidace soukromého vlastnictví je pouze východisko a první krok socialistické revoluce, jež dokonce z hlediska reálných strukturálních přeměn v životě jednotlivce mnoho nemění. Znamená mnoho spíše jako *otevřená možnost*, jejíž naplnění je spojeno s hlubokými převraty v technice, v dělbě práce, v podstatném zkrácení pracovní doby. Celá tato problematika, kterou dnes dějinný vývoj explikuje, je v Marxovi implicitně obsažena. Jeho pojetí odcizené práce, dělby práce, má mnoho rovin a nevyčerpává se pouze v analýze základního vztahu odcizené práce a soukromého vlastnictví.

Již v Manuskriptech ukazuje odcizenou práci také jako zcizení rodového života člověka, to znamená zcizení jeho *univerzálnosti*: „Člověk je rodová bytost... i tím, že se sám k sobě staví jako k přítomnému živému rodu, tím, že se k sobě staví jako k *univerzální* (podtrženo K. M.), a proto svobodné bytosti.“²⁸

To není nějaká okrajová myšlenka mladého Marxe, to je ústřední idea, v jejímž rozpracování se rodí obrysy budoucí komunistické společnosti. Idea, která je rozvíjena a obohacována v celém Marxově díle.

„Teprve tam, kde „zvěcnění“ v lidském životě nabude takového reálného rozsahu, že člověk denně přestane dělat to, co může *nechat dělat pro sebe věci*“²⁹ — čili kde bude člověk moci plně rozvinout svou práci, tam se objevují předpoklady pro „bohatou individualitu“, která je právě tak všestranná ve své produkci jako konzumu.“³⁰ A naopak: jakmile se výroba otevře neomezené možnosti a technika se zmocní všech podmínek materiálního života lidí, mění se „faktor člověk“ v pracovníka, uvolněného pro tvůrčí činnost, odvěkou výsadu bohů, mohutný zdroj humánního rozvoje.“³¹

Právě ve společnosti, jež učinila onen první krok po cestě všestranného rozvoje

člověka v podobě zrušení soukromého vlastnictví, klade se tato problematika, již se Marx dotýká jen v nejobecnějším nástinu, v trvalé naléhavosti a vynucuje si hledat řešení v daleko *konkrétnější podobě*.

Jestliže z hlediska *dnešního* stavu a tendencí rozvoje techniky se zdá, že dělbu práce je nezbytné zachovat, že člověk musí být do určité míry (více nebo méně) fixován v určitém okruhu činnosti, pak přesto nelze uvedené Marxovy myšlenky charakterizovat jako „pasé“, jako názory poplatné renesančnímu pojetí člověka apod. Hledání cest vedoucích k univerzalizaci člověka představuje nejvlastnější součást humanizace života lidí a lidské práce. Je jisté pravda, že čím více přestává být celý tento okruh otázek perspektivou, vzdálenou budoucností, tím zřetelněji vyniká množství otevřených problémů, čekajících na rozpracování.

Konec konců v samotném dile Marxově existují určité nuance ve vývoji názorů vztahujících se k této problematice. V Německé ideologii naznačuje Marx cestu k překonání staré dělby práce, vedoucí k úplnému vymanění člověka z jakékoliv fixace na určitý druh činnosti: „... v komunistické společnosti, kde nikdo nemá nějaký výlučný okruh činnosti, nýbrž každý se může zdokonalovat v jakémkoliv oboru, řídí společnost všeobecnou výrobu, a právě tím mi umožňuje, abych dnes dělal to, zítra ono, abych ráno lovil, odpoledne rybařil, večer se zabýval chovem dobytka, abych po jídle kritizoval, podle toho, na co mám zrovna chuť; a přitom se ze mne nestane nikdy lovec, rybář, pastevec ani kritik.“³²

Je však možné, aby se vytvořila ve vývoji lidské společnosti taková situace, která vyloučí jakoukoliv dělbu práce? Zápas s přírodou, základní drama lidské společnosti, ať již se odehrává v jakékoli podobě, na jakékoli úrovni, nepředpokládá vždy určité účelné členění lidských činností? Může být člověk dostatečně připraven na tento stále náročnější a složitější prostředky vedený zápas o lidskou existenci?

„Říše svobody se začíná ve skutečnosti

²⁸ K. Marx, *Ekonomicko-filosofické rukopisy*, Praha 1961, str. 67.

²⁹ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin 1953, str. 231.

³⁰ K. Marx, cit. dílo, str. 231.

³¹ R. Richta, *Člověk a technika v revoluci našich dnů*, Praha 193, str. 67.

³² Marx-Engels, *Německá ideologie*, Spisy sv. 3, Praha 1958, str. 47.

teprve tam, kde se přestává pracovat pod tlakem nouze a vnější účelnosti; leží tedy podle povahy věci mimo sféru vlastní materiální výroby. Jako se musí s přírodou potýkat divoch, aby uspokojoval své potřeby, aby uchoval a reprodukoval svůj život, musí se s ní potýkat i civilizovaný člověk, a musí to činit ve všech společenských formách a za všech možných způsobů výroby. S tím, jak se člověk vyvíjí, tato říše přírodní nutnosti roste, protože rostou i lidské potřeby; ale zároveň se rozšiřují výrobní síly, které tyto potřeby uspokojují. Svoboda na tomto poli může spočívat pouze v tom, že zespolečenštěný člověk, sdružení výrobců řídí tuto svou výměnu látek s přírodou racionálně, podřizují ji své společné kontrole, místo aby jí byli sami ovládáni jako slepou silou; uskutečňují ji s nejmenším vynaložením sil a za podmínek, které jsou jejich lidské přirozenosti nejdůstojnější a nejprůměrnější. Ale přesto to vše spadá stále do říše nutnosti. Za ní se začíná rozvoj lidských sil, který je sám sobě účelem, pravá říše svobody, která však může vykvést jen na této říši nezbytnosti jako na své základně. Zkrácení pracovního dne je základní podmínkou.³³

Zde se již otevírají nové otázky. I za podmínek komunistické společnosti, rozvinuté techniky, překonání staré dělby práce, bude existovat určitá nuance mezi svobodou v „říši nutnosti“, která představuje činnost spojenou s výrobou, a „říši pravé svobody“ jako sféry všestranné činnosti, jež nesleduje žádný jiný cíl než rozvoj člověka a všech jeho sil?

Kde je dělitko mezi oběma říšemi, jestliže sama práce spojená s výrobou nebude již onou dnešní abstraktní prací, jestliže vývoj techniky postupně vytváří materiální bázi společnosti, kterou lze charakterizovat jako „možnost univerzálního rozvoje individua.“³⁴ Není snad předělem mezi svobodou v říši nutnosti a říši pravé svobody právě fakt, že člověk v jakýchkoliv podmínkách v zájmu výroby musí se podřít určitému členění lidské činnosti, že dnešní ztrnulou dělbu práce, trvale fixující člověka k jediné činnosti nelze překonat

absolutní libovůlí, popírající jakoukoliv fixaci?

Abychom mohli obohatit a ke konkrétnějšímu obrazu rozvinout Marxovy myšlenky o cestách univerzalice člověka, k tomu je především třeba právě z těchto hledisek zkoumat možnosti, které otevírá vývoj moderní automatizované techniky. Při zkoumání je však nutno lišit dvě stránky tohoto procesu: určité základní možnosti, tendence, které v sobě automatizovaná technika skrývá – a v tomto smyslu jde spíše o budoucnost světa, a stupně, v nichž se vývoj soudobé techniky směrem k automatizaci realizuje a přináší vlastní, specifické problémy, jež poznamenávají naši přítomnost. Je nezbytné, a to i pro dnešek, zkoumat obě stránky tohoto jediného procesu.

Pochopit jakoukoliv skutečnost v její současné podobě znamená nejen znát její historii, proces jejího zrodu, ale pokusit se i o interpretaci ve spojení s budoucností, s možnou tendencí vývoje. Hodnota současnosti není dána jen těmi stránkami, jež jsou hmatatelné a zřetelně rozvinuté, ale i těmi, jež jsou v dané skutečnosti obsaženy spíše jako potence, jež se v určitých příznivých podmínkách mohou „vyjevit“.

Takový přístup k problému jistě v sobě skrývá určité nebezpečí apologetiky současného ve jménu bájně budoucnosti nebo naopak jednostranné, zjednodušující kritiky současnosti obtížně prověřitelnými hledisky budoucího. Tak se může snaha po odkrytí vývojových tendencí změnit v „náboženské“ hodnocení současného kategoriemi budoucího pekla či ráje. Zdroj podobných omylů není jen ideologický, ale má také gnoseologický charakter, související s obtížností jakékoliv prognózy: např. budoucnost měříme kritérii současnosti, vyjadřujeme často v neadekvátních pojmech současnosti; v prognózách můžeme sledovat jen obecné vývojové stránky, což vyvolává velké nebezpečí zjednodušení, jednostrannosti atd. Přesto jsou ale dějiny lidstva nemyslitelné bez vyzdvižení určitých cílů, bez představ o proměnách, k nimž společnost směřuje.

Možnosti, jež v sobě skrývá proces auto-

³³ K. Marx, *Kapitál*, III/2, Praha 1956, str. 368.

³⁴ K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, str. 438, 440.

matizování výroby, který je podle názoru odborníků „bez břehů“³⁵ otevírají před lidstvem novou éru. Táž technika, která v základě zrodila úzce specializovanou, monotonní, tvůrčí aktivity víceméně zba-venou práci, vytváří postupně předpokla- dy k její likvidaci. Stroje budou samy vy- rábět a člověk bude vyřazen z bezpro- středního zásahu do výrobního procesu. Člověk nebude opravovávat přírodu přímo svými rukama, ale bude ji zmáhat přede- vším svým „ratio“, ve sféře rozvoje myš- lení, vědy, techniky. Celá tisíciletí spotře- bováva většinu svého času a energie k to- mu, aby vydobyl na přírodě to základní, co potřebuje ke své lidské existenci – hmotné statky. Dnes se vytvářejí v tech- nice možnosti plného nahrazení lidské pra- covní síly strojem. Odvěky zápas člověka s přírodou se posune do kvalitativně nové roviny, ovšem jistě s sebou přinese také nové, dosud netušené rozpory.

Člověk, který je v přímé výrobě zastou- pen plně strojem, je uvolněn pro univer- zálnější činnost, jako je řízení a zajišťo- vání chodu automatizovaných továren. Pracovní síla se bude přesouvat stále více do sféry vědy a výzkumu (již dnes je v této sféře zaměstnáno více lidí než za celých předchozích 6000 let vývoje lidské společnosti dohromady) a zřejmě také do sféry „profesí“ spojených s „obsluhou“ rozšiřujícího se volného času a stoupající- cími nároky na vzdělanost, to vše za pod- míněk podstatně zkrácené pracovní doby.

Jako si technika vynutila ono zjedno- stranění člověka, vytváří postupně předpo- klady pro jeho překonávání. Romantická kritika zdůrazňovala jen jednu, a to ne- gativní stránku civilizačních procesů, spo- jených s rozvojem mechanizované tech- niky a kapitalismu – degradaci a rozklad individua. Dějinná dialektika je však tak- ová, že jediné rozporuplným rozvojem civilizace a materiálního pokroku (tedy se všemi negativními průvodními zjevy) lze vytvořit podmínky pro skutečné překonání těchto negativních stránek lidských dějin.

To je i cesta k vytvoření nové osobnosti rozvinutého a stále se rozvíjejícího indi- vidua, spojeného s tvořivou lidskou čin- ností. Její podobu lze dnes vymezit spíše negativně, tedy uvedením těch stránek, jež ji nebudou vlastní (jako je úzká spe- cializovanost, monotonnost, myšlenková nenáročnost atd.), než pozitivně. I srovnání s intelektuální prací některých skupin v dnešní společnosti – jak to činí Seluc- ký,³⁶ zdá se příliš omezující. Ve světě dnešní dělby práce neexistuje žádná pro- fese, která by se mohla z důsledků této dělby práce vymanit.

To je i cesta ke zrušení tradičního proti- kladu práce a „nepráce“, kde práce vystu- puje především jako vyčerpávající mono- tonně únavná činnost, jež je v prvé řadě prostředkem obživy a jen v určité (větší či menší) míře i pozitivně člověka rozvíje- jícím utvářejícím prvkem. Proti ní stojí volný čas především jako sféra odpočinku po těžké, únavné práci, jako sféra rozptý- lení, zábavy, která eventuálně dává zapo- menout na těžký svět práce, a ovšem i prvků pozitivního, všestrannějšího roz- voje lidské osobnosti.

K této budoucnosti vede ovšem nesmírně dlouhá řada zprostředkujících článků. Kaž- dý stupeň jejich realizace nejen přibližuje budoucnost, ale zároveň ji ukáže v kon- krétnější, ale tím i složitější vnitřně roz- poruplné podobě. Vztah minulosti a bu- doucnosti nelze chápat (v této ani v žádné jiné otázce) jako metafyzické antinomie, kdy na jedné straně stojí dokonalé „zlo“ a na druhé dokonalé „dobro“. Pak by ne- bylo možné žádné zprostředkování. Pří- tomnost existuje jako zprostředkující člá- nek právě proto, že navazuje na určité stránky minulosti, proměňuje je, rozvíjí, a tím otevírá nové možnosti budoucího vývoji.

Dnešní svět stojí na prahu takových proměn v technice, které otevírají ony velké možnosti pro kvalitativní proměnu lidského rodu.

Mluvíme-li dnes o automatizaci, pak

³⁵ Bez břehů v tom smyslu, že, jak soudí např. anglický odborník Samuel Lilley, v oblasti průmys- lové výroby nelze stanovit do budoucna jakoukoliv hranici, za níž by existovaly neautomatizovatelné procesy. Lilley rozvíjí úvahu o možnosti nahradit v budoucnosti zemědělské produkty výrobky chem. průmyslu (automatizovaného). Automatizace proniká již dnes i za hranice přímé výroby, zatím do sféry jednoduchých kancelářských prací.

³⁶ „Vědci, umělci a jiných pracovníků, kteří se už dnes mohou plně věnovat tvůrčí práci, je dosud ještě málo... člověk pracující dejme tomu u běží- cího pásu nemůže tvrdit, že jeho volný a pracovní čas jsou v souladu, neboť ve skutečnosti jsou v protikladu. Zatímco u umělce, vědce nebo stá- níka obojí splývá (jejich pracovní činnost je sou- časně jejich zálibou, zábavou, koníčkem), u vět- šiny společnosti dosud ne.“ R. Selucký, *Ekonomika, morálka a život*, Praha 1963, str. 50–51.

vždy je třeba připomenout, že automatizace je i v technicky nejrozvinutějších zemích v počátcích, že tedy problémy, které dnes přináší, jsou problémy *počátečního* stadia, modifikované nadto situací rozděleného světa.

V západní literatuře existují velmi protichůdná mínění o hodnotách, které proces automatizace přináší. Ještě v roce 1957 na čtvrtém zasedání mezinárodní konference práce převládá jednoznačně optimismus v názorech na důsledky rozvoje automatizace pro růst kvalifikace dělnické třídy, který se ozývá i v projevu sekretáře této organizace: „Věříme, že se dočkáme dne, kdy si všichni pracující doplní svou odbornost a rozvinou svoji osobnost. Můžeme počítat s růstem poptávky po pracujících, kteří mají vypěstovaný smysl pro odpovědnost a jsou schopni přizpůsobit se mnohým úkolům...“³⁷

Západoněmecký časopis „Der Spiegel“ uvádí v rozsáhlé stati o automatizaci z r. 1964 velmi pesimistický názor amerického odborníka Ben B. Selingmana: „Dnes již nepanuje dřívější optimismus, že totiž více strojů zvýší zaměstnanost na jiném místě, nebo že automatizace zvyšuje kvalifikaci dělníků... Ukazuje se spíše, že nová technika přináší pro velkou masu dělníků snížení kvalifikace a odhazuje je na smetišť... jen úzké vrstvě dělníků otevírá automatizace skutečné šance vzestupu v povolání...“³⁸

I některé poslední sovětské průzkumy automatizovaných provozů ukazují, že ani v podmínkách socialismu není vliv automatizace na proměny v kvalifikační struktuře jednoznačný.

Na jedné straně přináší automatizace integraci profesí (např. ve zkoumaném závodě léčebné techniky vznikly v jednom provozu místo původních 45 povolání *dvě*, „s rozšířeným profesionálním profilem“), růst kvalifikace, zvýšenou účast ve zlepšovatelem hnutí. Dosavadní automatizace však nevylučuje i nekvalifikovanou práci. „Mezi pracovníky na automatech jsou i ženy s nevysokým vzděláním, s malou profesionální přípravou, vykonávající jed-

noduché funkce při pozorování, regulaci, podávání materiálů a skládání hotové produkce. To bylo zjištěno v Górkém. V Leningradě se ještě více ukázalo, že při automatizaci za současného stavu jejího uplatňování u značné části osazenstva klesá význam kvality práce.“³⁹

V žádném případě pro dnešní stadium automatizace, kdy převládá automatizace dílčí, neplatí jednoduchá závislost: automatizace = rozvoj a zvýšení kvalifikace.

Teprve při úplnější automatizaci, zdá se, vystupuje nový výrazný jev — strukturální proměna ve skladbě profesí v podniku. Ubývá produktivních dělníků pracujících v bezprostřední výrobě a přibývá personálu v údržbě, opravě, ve správě a zejména — inženýrsko-technických kádrů.

Pozoruhodný obraz skýtá např. automatizovaná rafinerie nafty ESSO ve Fawley (V. Británie), kde pracuje: výrobních dělníků ... 6 v každé směně

údržbářů a opravářů	800
inženýrsko-technických kádrů	1500
správních personálů	700 ⁴⁰

Zdrženlivost až skepticismus západních teoretiků v otázkách perspektiv vývoje a humanizace lidské práce je výrazem dvojnásobné determinace: hranicemi, v nichž funguje automatizace v kapitalismu, ale i vnitřní rozporností samého procesu automatizace.

Friedmann v jedné ze svých posledních statí, která zahrnuje již i analýzu některých stránek vlivu automatizace na lidskou práci, otevírá řadu závažných problémů. Tvrdí, že tak jako za Taylora i dnes je odloučeno myšlení a práce, jenže místo práce rukou vystupují do popředí úkoly non-manuální. Dělník je však i dnes oddělen od „thinking departement“ a není „placen, aby myslel“. Automatizace ani v USA, kde je nejrozšířenější, nezrušila tuto dichotomii, naopak podtrhla úlohu specialistů a jejich výběr.

Nadále zůstává striktní oddělení dvou sfér — sféry dělníka, jenž je výkonným činitelem, a sféry organizace, moci, rozhodování. Tato dichotomie je prý korelátém vědecké organizace práce a odstupňováním

³⁷ *L'automation et les autres progrès de la technique. Leurs répercussions sociales.* Genève 1957, str. 44.

³⁸ *Der Spiegel, Automation in Deutschland*, April 1964, str. 14, 43.

³⁹ Dragoslav Slejška, *Základní problémy sovětských sociologických výzkumů na téma Technika práce, člověk*, Filozofický časopis 1964/5, str. 732.

⁴⁰ Příklad citován z knihy dr. Eckeharda Sachse, *Automatisierung und Arbeitskraft*, Berlin 1959, str. 77.

odpovědnosti, podřízené vědecky zjištěným pravidlům.

To prý platí obecně pro všechny industriálně rozvinuté země, i pro socialistické, kde však Friedmann sám vidí, že „existují četná pouta mezi sférou výkonnou a organizační. Z tohoto hlediska je dichotomie (v socialistických zemích — B. F.) zřetelně méně akcentována.“⁴¹

V této situaci se pak dostává zvláště výrazného ocenění *volnému času*, který bude zejména pro určitou část společnosti vždy hlavní sférou uspokojení. Proto je třeba mládež již ve škole připravovat nejen pro práci, ale i pro využití volného času. Feudální a aristokratická společnost pěstovala „člověka osvobozeného od práce“, kapitalistická společnost vychovává „člověka práce“. Dnes je nezbytné orientovat se i na výchovu „člověka po práci“, říká Friedmann.

Zdá se, že myšlenka „pedagogiky volného času“ je akceptována i jinými sociology. Adolfo Fernandez-Zoila uzavírá analýzu ankety o volném čase v pařížském kraji myšlenkou: „Náplň volného času ukazuje na nezbytnost vytvoření „une véritable pédagogie du loisir.“⁴²

Toto řešení je skutečně natolik, nakolik vůbec může výchova změnit společensky determinovaného člověka, a iluzorní natolik, nakolik se přeceňují možnosti výchovy samé.

Výchovný vliv rodiny a školy, směřující již od nejútlejšího věku také k formování určitých zájmů, zálib, životního stylu, utváří významně lidskou osobnost a poznamenává ji na celý život. Zejména v této rovině lze požadavek učit lidi pozitivně využívat rozšiřující se sféru volného času akceptovat jako plně oprávněný.

Ovšem tam, kde „pedagogika volného času“ má být jakousi hrází proti negativním vlivům odcizené práce na způsob života ve volném čase, tam jsou naděje kladené do „výchovy pro volný čas“ velikým

otazníkem. Totéž platí pro socialismus. I zde moc výchovy má své hranice a v žádném případě nemůže dokázat nemožné, nemůže proměnit nezměnnou práci „v první lidskou potřebu“, nemůže změnit v optimálním směru strukturu života ve volném čase.

N. P. Kostin ve stati *O volném čase za komunismu* říká: „Problém volného času je již v současné době jedním z důležitých praktických problémů. Je nerozlučně spojen s výchovnou prací komunistické strany, odborů, Komsomolu. Je třeba pracujícím, a zejména rostoucímu pokolení doporučit nejrozmanitější formy využití volného času... Tam, kde se přenechává pole živelnosti, mohou vzniknout různé nepřijemnosti.“

Někteří mladí lidé využívají nesprávně volného času a vidí „smysl života“ v tanci, v návštěvách zábavních podniků, v pitkách. Odtud je již krok ke zločinu... Náš postup ke komunismu však vyžaduje, aby všichni sovětské lidé bez výjimky vychovali v sobě vysoké mravní zásady.“⁴³

Kostin — obdobně jako Friedmann — i když jistě ve zcela jiných souvislostech, očekává od výchovy více, než může učinit. Zdá se, že všude tam, kde společnost nedovede v dané situaci řešit určité problémy reálně (nebo je schopna je řešit pouze zčásti), to znamená především vytvářet podmínky pro jejich řešení v materiální sféře, vkládá příliš mnoho nadějí do morálky, výchovy.⁴⁴

Postup ke komunismu vyžaduje vysokých mravních hodnot u lidí, a nejen vyžaduje, nýbrž postupně je i vytváří. Základem tohoto procesu musí být ale proměny v samé materiální sféře, spojené především s maximálním rozvojem moderní techniky, jinak nelze ideje komunismu uvést v život — „bez techniky by nebylo *moderních lidských otázek*. Zbývá nyní dodat: tím méně jejich — *lidského řešení*.“⁴⁵

⁴¹ G. Friedmann, *Tendances d'aujourd'hui perspectives de demain* (závěrečná kapitola *Traité de sociologie du travail*, II. díl, Paris 1961, str. 371).

⁴² A. F. Zoila, *stat* v *Démocratie nouvelle*, 4/1964.

⁴³ N. P. Kostin, *O volném čase za komunismu*, *stat* otištěná v brožůře *Když skončí pracovní den*, Praha 1961, str. 68.

⁴⁴ Z této situace se mohou vyvinout zcela nové konflikty. Mládež vyrůstá dnes v naší společnosti v atmosféře nabitě problémy moderní techniky, nových zajímavých profesí, představ o tom, že je určena právě pro takovou zajímavou kvalifikovanou práci. Tento svět moderní techniky je realitou

jen do určité míry (vždyť např. v celém průmyslu CSSR se r. 1960 používalo ještě 43,9 % ruční práce), do určité míry je vizi, přáním, jež postupně společnost může přeměnit v realitu. Najednou je však mladý člověk žijící v tomto poloreálném a poloiluzorním světě postaven před nutnost vyvolit si životní povolání zcela *klasické podoby*, profesi, kterou potřebuje právě stará technika, profesi časť spojenou s ruční prací, fyzickou dřinou, kvalifikační nenáročností. Nechuť k určitým povoláním pramení právě z tohoto konfliktu.

⁴⁵ Radovan Richta, *Člověk a technika v revoluci našich dnů*, str. 71.

To neznamená, že propadáme nějakému „opojení z techniky“, či příliš optimistické víře v možnosti vytvářené rozvojem techniky.

Rozvoj techniky vytváří určité *předpoklady*, je tedy *conditio sine qua non*. Ovšem realizace těchto předpokladů není závislá jen na samovývoji techniky, ale především na *společenských poměrech*. Vždyť v zrcadle západní literatury vidíme, k jakým důsledkům vede rozvoj techniky v dnešních vyspělých kapitalistických průmyslových zemích. Masová produkce zboží, zkracování pracovní doby, poměrně vysoká životní úroveň. Avšak zároveň na této bázi životní úrovně mas, jež je nesrovnatelná se situací, v níž Marx a Engels prováděli své analýzy společnosti, reprodukuje se v nové podobě všechny základní rozpory kapitalismu, což konstatují sami západní sociologové a filosofové. Aniž chceme bagatelizovat nesporné hodnoty (což by bylo tím směšnější, že mnoha z nich musíme teprve dosáhnout), které přináší dnešní kapitalistická společnost pro řadového člověka, jako je zkrácení pracovní doby, možnost opatření si řady věcí a potřeb, jež

ulehčují a zpřijemňují každodenní život, kapitalismus ani v této své nejúspěšnější podobě není schopen překročit hranice odcizení, pronikajícího celý život člověka — v práci i ve volném čase. Člověk-konzument, zvnějška řízený člověk, člověk-pasivní divák, to jsou jen různé teoretické varianty vypovídající o této skutečnosti.

Dnes je však jasné, že ani sama *technika o sobě*, jak dokazuje situace ve vyspělých kapitalistických zemích, tak ani pouhá proměna ve sféře společenských vztahů nevytváří dostatečné podmínky pro radikální proměny lidské práce, volného času, a tím i člověka samého. Teprve *spojení obojího, moderní automatizované techniky se socialismem*, může přinést žádoucí atmosféru pro proměny tohoto druhu.

Tato sféra je tedy zkušebním kamenem socialismu, zde musí postupně prokázat svou historickou nadřaděnost. Heslo „dohnat a předejít“ je třeba chápat nejen v kvantitativně srovnatelných ukazatelích. Součástí onoho „předejít“ jsou nespočetné kvalitativní proměny, pro něž socialismus naší doby otevírá prostor.

1. Historický přehled

„Soustava řízení nebo vedení“, „ekonomický mechanismus nebo mechanismy“, „systém plánování“, „konkrétní soustava plánovaného hospodářství“ — stěží lze vypočítat všechny termíny, jimiž odborníci vyjadřují jeden a týž pojem. Za těmito termíny se skrývá společenská oblast, ve které se realizuje ekonomická politika, ve které se uskutečňují různá ekonomická řešení a do značné míry formuje směr ekonomických procesů, a tím i tempo hospodářského vývoje.

Tento svět je neobyčejně mnohotvárný. Na první pohled se zdá, že v něm probíhá jenom rozdělování funkcí, povinností a práv, diferenciací organizací a institucí, a jeho rozumné uspořádání, úzce vzato, se jeví jako právní nebo organizační problém, na jehož řešení se může podílet pouze ekonom, poněvadž výsledek tohoto uspořádání se projevuje především v hospodářských důsledcích. Avšak nositelé těchto normativních, právních předpisů, povinností a práv jsou zároveň příslušníky reálných skupin společnosti, které jsou opět nositeli určitých ekonomických vztahů a mají své zvláštní normy, mravní sudidla, soustavu kritérií, společenské, politické a ekonomické vědomí, a proto je tato oblast předmětem zkoumání všech odvětví společenských věd, jež se zabývají současností.

Názor na společnost, který ovládl i naše myšlení v 50. letech, existenci této oblasti dokonce ani nebral na vědomí; podle tohoto názoru může plán a ekonomická politika bez zvláštních prostředníků usměrňovat a kontrolovat ekonomické procesy a k zvýšení jejich efektivnosti stačí jen zlepšit plány a kontrolu. Tehdy nám ani na mysl nepřišlo, že samy plány a kontrola jsou také produktem lidské činnosti, a proto jsou závislé na společenských a ekonomických podmínkách.

To všechno vedlo k tomu, že dokonce i studium této oblasti vzbuzovalo podezření a každý, kdo se jím zabýval, se vysta-

oval nebezpečí, že bude obviněn z útoků proti socialistickému zřízení. Ideologicky se tento postoj opíral o názor, podle kterého se všechny formální prvky soustavy řízení ztotožňovaly s podstatnými rysy socialistické společnosti. Tak např. prostá úkolová soustava se začala pokládat za všeobecně závaznou formu mzdy, poněvadž prý nejlépe odpovídá zásadě socialistického rozdělování, a systém brigád v družstvu za jedinou správnou metodu organizace práce v socialistickém zemědělství, a tak se doslova zákonem staly takové závazné ukazatele ročních a pětiletých plánů, které ani přibližně neodrážely skutečné zájmy společnosti.

Za takové situace se nemohlo rozvinout vědecké studium soustavy řízení, neboť každý, kdo se nechce spokojit apologetikou problému, vždy a všude marxismem zavrhanou, a chce prozkoumat soustavu řízení, jaká je ve skutečnosti, musí si v každém jednotlivém případě položit otázku, zda jsou dané metody řešení účelné. Mohla však věda prozkoumat třeba takovou otázku, zda je prospěšné zvyšovat plány hrubé výroby ve všech průmyslových odvětvích a propůjčovat jim rysy zákonitosti, zatímco se závazný roční plán se všemi podrobnostmi vydával za podstatnou zvláštnost socialistického řízení hospodářství? K tomuto zjednodušování do značné míry přispívala i právní věda, která prostě už z tradice ztotožňovala normativní právní předpisy se skutečnými procesy, soustavu hospodaření s požadavkem úspory materiálu, mzdovou praxi s právními zákony o mzdě atd. Úkoly vědy se pak omezovaly na to, čas od času pozměnit právní předpisy, aby byly v souladu se změnami koncepcí v ekonomické politice. Nesoulad mezi normativními předpisy a skutečnými procesy se považoval za odchylku, která se může v praxi klidně vyskytnout a kterou je nutno přičíst na vrub kapitalistickým přežitkům. Je pak zcela pochopitelné, že se před vytvořením právních norem

téměř nikdy neprováděla deskriptivní analýza skutečných společenských procesů.

Socialistická společnost se musela s touto situací vypořádat, poněvadž sváděla k nesprávným závěrům a bránila tomu, aby se změny, ke kterým vzhledem k naprosto zjevným konfliktům muselo dojít, prováděly na základě vědeckého studia. Z takovéto praxe totiž vyrůstaly neodůvodněné, subjektivní představy a voluntaristická řešení. Ekonomická věda se začala — historicky vzato téměř současně ve všech socialistických zemích — hlouběji zabývat zvláště zdokonalováním soustav řízení. Po velmi krátké době se stal hlavním tématem systém hmotné zainteresovanosti. Výsledky některých těchto výzkumů byly, pravda, příliš jednostranné, ale přesto ukázaly velmi přesvědčivě, že věda musí podrobit zkoumání oblast mezi ekonomickou politikou a praktickým uskutečňováním ekonomicko-politických úkolů, a měly přispět k zvýšení efektivity v řízení hospodářství.

Jak přibývalo výzkumů, docházel čím dál větší počet vědců k názoru, že při realizaci společenských a ekonomicko-politických úkolů se uplatňuje nejen systém hmotné zainteresovanosti a současně s tím používané „morální stimuly“, nýbrž i mnoho jiných faktorů, které se dosud nezkoumaly: cílevědomá centralizace a decentralizace práva rozhodujícího hlasu, úroveň kvalifikace pracovníků v soustavě řízení, vztahy mezi vedoucími a podřízenými, představy různých vrstev o společnosti, různé formy vědomí, zejména politické a ekonomické vědomí. Tyto faktory se však vztahují k takovému druhu jevů, jejichž studium překračuje rámec politické ekonomie a zasahuje do sféry sociologie a společenské psychologie.

Společenské vědy v socialistických zemích se najednou dostaly do situace, kdy nejenže je dovoleno zkoumat funkci a účinnost soustavy řízení, ale pro představitele společenských věd se to stalo velmi naléhavým, aktuálním úkolem, jehož význam je všestranně zdůrazňován. Tento vývoj vyvolal ovšem zase mnoho problémů. Velmi brzy se rozmohly výzkumy empirického charakteru, v nichž byl složitý svět jevů zkoumán z nejrůznějších aspektů, a popisovaly se jednotlivé stránky těchto jevů, mezi nimiž bylo těžko objevit nějakou souvislost. V této záplavě

empirických výzkumů je čím dál obtížnější provést syntézu a poskytnout tak praxi skutečně hodnotnou, časem prověřenou pomoc. Při takovémto empirickém postupu je možno zkoumat různé skupiny jevů jenom tak, že se vytrhnou ze souhrnu věcí, což ovšem nedovoluje odhalit souvislost podstatných příčin. To mělo přirozeně za následek, že pracovníci společenských věd mohli podávat jen takové návrhy, které sledovaly pouze vnější zlepšení a opravy. Zároveň se však — a to je přímo paradoxní — objevují zevšeobecnující teorie, které více či méně přesně načrtávají rysy nějaké nové nebo alespoň zdánlivě nové soustavy řízení. Mezi takovýmito zevšeobecnujícími koncepcemi a výsledky dílčích, empirických výzkumů není doslova žádná spojitost.

Překonání tohoto stavu je do značné míry ztěžováno tím, že teoretické závěry vyvozené z praktických výzkumů jsou zjevně nedokonalé a nedostatečné a ve vědomí lidí se ještě poměrně houževnatě udržují dogmatické představy, které různými zprostředkovanými formami deorientují praktické výzkumy a zaměřují je na druhořadé otázky (srv. např. organizační praktikismus).

Cílem diskuse, kterou jsme zahájili v časopise „Valoság“ („Pravda“), není rozšířit už tak dost rychle rostoucí okruh literatury, která dává návrhy na praktické řešení otázek, nýbrž pomoci syntetizovat nahromaděné zkušenosti a rozvinout tvůrčí vědeckou činnost, jež by znamenala pro praxi skutečný přínos. Chtěli bychom seznámit čtenáře s názory, které se zrodily v různých „dílnách“ vědy, aby se staly obecným majetkem. Chceme tak obrátit pozornost na otázku důležitou z hlediska společenského pokroku a podílet se na vypracování správného pohledu na společnost, názorů odpovídajících skutečnosti.

2. Optimalizace rozhodnutí a její společenské podmínky

Při zkoumání efektivity soustavy řízení i analýze každého názoru na její zavedení nebo zdokonalení nutně vzniká otázka, jaké máme klást požadavky na soustavu řízení ekonomiky socialistické společnosti, tj. jaká jsou teoretická kritéria její efektivity. (Něco docela jiného je matematicky přesné vyjádření efektivity na zá-

kladě statistických ukazatelů, avšak i zde je pro cílevědomé řešení nutné ujasnit si teoretická východiska.)

Historicky nejčastěji bylo zdůrazňováno kritérium: přispívat k co nejrychlejšímu rozvoji hmotných statků, a tím i k co nejdokonalejšímu uspokojování všech rostoucích potřeb společnosti. Tato koncepce má přinejmenším dva závažné nedostatky: za prvé vychází z předpokladu, že každý růst výroby – bez ohledu na skladbu a kvalitu sortimentu vyráběné produkce – přispívá ke kvalitativně vyššímu uspokojování společenských potřeb; za druhé se nepřihlíží k tomu, jaké společenské prostředky se na výrobu vynakládají, a tak se vytvářejí předpoklady pro široké uplatnění hesla „ať to stojí, co to stojí“. Kromě toho je tato definice velmi obecná, a už tím umožňuje vznik schématických názorů; může ospravedlňovat jakoukoli dogmatickou praxi v řízení ekonomiky.

Na různých stupních soustavy řízení – kterou ostatně není správné omezovat jenom na ekonomické řízení – „přímým produktem“ není zvýšení hmotných statků (to může být jenom konečným výsledkem), nýbrž jakákoliv řidičí a vedoucí činnost, která má větší či menší úlohu v procesu reprodukce nebo rozdělování a znamená společenský přínos. Její hlavní a základní formou je proces vypracovávání rozhodnutí a proces provádění kontroly, které spolu nerozlučně souvisejí. Prvenství tu ovšem patří rozhodnutí, které určuje společenskou činnost, neboť cílem kontroly je konec konců pouze korigovat překonaná rozhodnutí nebo připravovat nová.

Už proto bude racionálnější formulovat předcházející příliš obecnou definici takto: Skutečně efektivní soustava řízení na všech stupních: přispívá k optimalizaci společensko-ekonomických rozhodnutí, vypracovávají uvnitř této soustavy, tj. k volbě takových variant rozhodnutí, která jsou pro společnost nejvýhodnější. (Upustíme prozatím od přesné definice kritéria „volba nejvýhodnější varianty“; o této otázce existuje ostatně obšírná literatura a k formulaci této definice se ještě vrátíme.)

Ekonomická literatura v socialistických zemích (zvláště v Polsku) se hodně zabývá metodologickými problémy racionální činnosti, a zejména otázkami optimálního ekonomického rozhodnutí – „praxeologií“.

Tato nová věda se pokouší odpovědět na otázku: jaké se mohou vyskytovat varianty řešení při různých ekonomických předpokladech, je-li možné je určit, a jestliže ano, pak jakým způsobem a která z existujících variant je nejrationálnější. Jako vždycky, když se přistupuje k věci novým způsobem, vyskytují se i zde iluze; perspektivu považují někteří za skutečnost a domnívají se, že okruh programovaných rozhodnutí je dost široký. Avšak ani to, že se v některých případech podařilo této vědě vypracovat matematické formule (viz např. metodu ekonomického výpočtu investic), ještě zdaleka neznamena, že daný způsob se bezvýhradně uplatní i v soustavě řízení. Může se totiž vyskytnout spousta činitelů, které budou na překážku optimalizaci rozhodnutí a které mohou tvůrce rozhodnutí donutit k tomu, aby nezvolili řešení navrhované vědou, poněvadž se bude jevit jako nevýhodné pro společnost.

Vytvoření podmínek pro optimální rozhodnutí jako kritéria soustavy řízení platí nejen v socialistické společnosti, ale i za kapitalismu, určitě však v rámci jednotlivých monopolů, trustů a podniků. V kapitalistických podnicích se však může optimalizace uskutečňovat jen ve prospěch soukromníků. Rozdíl mezi oběma systémy není v tom, že za socialismu neexistují soukromé zájmy – vždyť ty nejsou dosud úplně odstraněny, poněvadž existuje stále ještě zbožní výroba. Avšak za socialismu je možno uváděmle zaměřenou činnost vypracovat takovou formu pohybu společenské činnosti a navzájem se střetávajících zájmů, která – alespoň v konečném souhrnu – zaručuje realizaci zájmů společnosti jako celku (dnes většinou společnosti národní).

Vytvoření těchto podmínek nevyplývá automaticky z charakteru vlastnictví za socialismu, nýbrž závisí do značné míry na stavu věd. Proto je sotva možno docenit obrovský pokrok, který se udal v rozvoji ekonomicko-politických výzkumů za poslední desetiletí. A přesto zůstane každé vědecké úsilí zaměřené na modernizaci soustavy řízení – nevyjímaje ani matematiku – bez výsledku, jestliže společenské vědy – a v tomto smyslu závisí hodně zejména na sociologii a ekonomické vědě – nedrží krok s růstem společenských potřeb a nemohou tedy účinně pomoci vytvořit takovou soustavu řízení, která by

s optimální efektivností usměrňovala společenskou výrobu a v širším plánu společenskou činnost.

Rozhodnutí v soustavě řízení vzniká za konkrétních společenských podmínek, a k těmto podmínkám se musí přihlížet ve dvojím smyslu: 1. zčásti jako k předmětu rozhodnutí, ve kterém nebo prostřednictvím kterého chceme dosáhnout nějakého určitého cíle, tedy jako k společenské vrstvě, v které chceme vykonávat vliv např. na poměr k práci nebo na strukturu spotřeby; 2. částečně však jako k subjektu, aktivnímu účastníku procesu rozhodnutí, tedy k těm, kdo předkládají návrhy nebo volí varianty, kdo tedy vlastně skutečně rozhodují.

Oba tyto přístupy – které zdaleka nelze v praxi vždycky od sebe přesně oddělit – přinášejí řadu společenských problémů a svědčí o nesmírných úkolech, které musí společenské vědy řešit, a to především sociologie ekonomiky a společensko-ekonomické vědy.

Především rozlišujeme dvě navzájem spjaté oblasti společenských podmínek pro optimální rozhodnutí – kvalifikaci a zainteresovanost – oblasti, které v podstatě už určují úroveň a kompetenci.

Pro společensko-ekonomické rozhodnutí je především nutná určitá suma znalostí, informací o tom společenském prostředí, ve kterém chceme uskutečňovat svůj vliv. Jednou z nejdůležitějších podmínek současného uspořádání soustavy řízení je to, aby ti, kdož rozhodují, takovéto znalosti měli. Splnění tohoto požadavku nejvíce brání jednostranný ekonomický pohled, který se spokojuje popisem materiálně ekonomické oblasti společenského prostředí. Poněvadž společnost je nedostatečně prozkoumána, posiluje bohužel tento ekonometrický směr onen jednostranný pohled. Tak se živá společnost vylučuje ze světa materializovaných (zvěcnělých) společenských vztahů, popsaných více nebo méně přesně, a usílí i reakce různých společenských vrstev na rozhodnutí, tj. každodenní život v celé své složitosti, se nebere v úvahu.

Takový pohled na věci se konec konců dostane do rozporu sám se sebou, neboť určení dokonce i čistě materiálních následků bez přihlédnutí k příslušným společenským prostředníkům je velmi často téměř neřešitelným úkolem.

Bylo by ovšem chybné tvrdit, že neexistují rozhodnutí, při nichž by zprostředkované společenské formy, vzaté ovšem v nejšířším smyslu, měly jen poměrně malou úlohu; k nim patří např. nevýznamné změny ve struktuře výroby, v normách využití materiálu atp. Při nich je možno subjektivní oblast společnosti, tj. v úzkém smyslu pojatý sociologický plán, pominout. Avšak významnější společensko-ekonomická rozhodnutí vycházejí téměř ve všech případech z okruhu materiálně ekonomických podmínek, při jejichž realizaci a dosažení vytčených výsledků mají velmi značnou úlohu subjektivní činitele. Všechno to ovšem neznamená, že v poznání materiálně ekonomické oblasti nedochází, dokonce i v dnešní době, k vážným chybám. Jsme vzdáleni toho, považovat znalosti v této oblasti za dostačující. A přesto si musíme přiznat, že bez přihlédnutí k společenskému poznání v širokém smyslu by bylo iluzorní věřit ve vědecky zdůvodněnou volbu optimální varianty. V tomto případě je možno se spoléhat jen na živelnou předtuchu nebo na zkušenosti, kterými ovšem nelze opovrhovat, avšak celkový pokrok společnosti a s tím i vývoj soustavy řízení zákonitě zvyšuje význam kontrolovatelné „předtuchy“ a kontrolovatelných „zkušeností“.

Můžeme vyčlenit dvě důležitější skupiny společenských znalostí nezbytných pro optimální rozhodnutí: a) objektivní společenské podmínky, které chceme změnit; b) názor zainteresovaných společenských vrstev na rozličné varianty, předpokládaný přímý vliv rozhodnutí na jejich chování a předvídaní možných vedlejších účinků.

Co se týče první skupiny znalostí, může zde v mnohem pomoci statistika, i při svém nynějším stavu. Přesto však existuje řada problémů, které i v tomto případě vyžadují změny v dosavadním názoru na věci. Statistické údaje nás často nutí spokojovat se vnější stránkou jevů. S větší či menší spolehlivostí upoutávají naši pozornost na takové fakty, které samy o sobě nejsou s to odhalit hlubší souvislosti. Statistika může např. zjistit diferenciaci nějaké společenské skupiny, pokud jde o zaměstnání nebo povolání, mzdu nebo jiné podobné znaky, ale chceme-li od těchto údajů přejít k reálným společenským vrstvám, které mají své specifické snahy, musíme provést další výzkumy. Spoustu po-

dobných příkladů bychom mohli uvést ze všech oblastí společenského života.

Avšak dosavadní statistické údaje se nevztahují na oblast obecného, každodenního vědomí. Průzkum veřejného mínění nebyl v socialistických zemích dostatečně rozvinut (u nás bylo teprve před necelými dvěma lety zřízeno oddělení pro průzkum veřejného mínění při Maďarském rozhlasu a televizi; to se však soustřeďuje v podstatě na studium účinnosti programů). Existoval a udržuje se až dodnes i takový názor, že za socialismu metodický výzkum subjektivní oblasti společnosti nepotřebujeme, neboť názor různých skupin společnosti lze zjistit v každodenní praxi strany. Tento názor se staví, jako by bránil stranu, ale zatím jí ztěžuje činnost, poněvadž nás připravuje o vědecky systemizované poznatky o velmi důležité oblasti společenského života. Už jak je tento problém postaven, svědčí o tom, že tu jde nejen a ne prostě o změnu v názorech na věci, a dokonce nejen o rozšíření znalostí lidí účastníků se procesu rozhodování, nýbrž i o rozvinutí soustavy řízení v jednotlivých institucích.

K tomu bych chtěl připojit ještě jednu úvahu: Je téměř nemožné, aby ti, kdož rozhodují, zvláště na vyšší úrovni, používali již existujících nebo kdysi shromážděných údajů; situaci jim neulehčí ani naše statistické údaje, poněvadž i když obsahují bohatý faktický materiál, nemohou se už pro svou povahu přizpůsobit požadavkům jednotlivých dílčích rozhodnutí. A to nás staví před nutnost rozšířit společenské výzkumy sloužící praktickým účelům, což je i naléhavým požadavkem nejrůznějších institucí. V tom není možno spatřovat nějakou módu, naopak, musíme to považovat za jev, který zákonitě provází vývoj soustavy řízení.

Dnes se už celkem všeobecně uznává, že v strších oblastech rozhodnutí předchází výzkum, který utřídí, zpracovává statistické údaje vzhledem k rozhodnutí. (V anglické literatuře se setkáváme s tajnou šifrou R & D, což znamená přímkritný výzkum (Research) k rozhodnutí (Decision). Dokonce i tam, kde se tato samostatná činnost, projevuující se v osamostatnění instituce, nerozvíjí, je nutno poznatky metodicky shromažďovat a systemizovat předběžně, ještě dříve, než se učiní rozhodnutí, protože bez toho by zůstala spousta stati-

stických údajů nevyužita. Právě na této možnosti je v neposlední řadě závislá i okolnost, do jaké míry je racionální decentralizace jednotlivých rozhodnutí.

Ze společenských podmínek optimálního rozhodnutí v další, druhé skupině otázek je nejdůležitější nepochybně ta, která určuje, a to do značné míry, i získání informace: jakou měrou osobní nebo skupinové (širší termín: partikulární, soukromé) zájmy stimulují volbu nejvhodnější varianty, nebo řečeno obecněji, akt odpovídající zájmům společnosti vcelku.

Tento problém už deset let zaměstnává politickou ekonomii; za tu dobu se mnoho vyjasnilo, ale přesto nebyla dosud vytvořena aspoň trochu úplná „teorie“ vlivu zásady hmotné zainteresovanosti za socialismu. Za současného stavu vědy je zvláště důležité věnovat pozornost dvěma skupinám otázek, na jejichž správném řešení závisí do značné míry vytvoření skutečně efektivní soustavy řízení: a) zainteresovanost na perspektivním plánu a na bezprostředně se projevujících výsledcích; b) vztah partikulárních, soukromých zájmů mezi sebou a ke společenským zájmům.

Podmínkou optimálního rozhodnutí je i to, aby ti, kdo se na rozhodování podílejí, byli zainteresováni nejen na bezprostředně se projevujících výsledcích, ale i na výsledcích, které se projeví zprostředkovaně v průběhu delšího časového období. V mnoha oblastech společenského života, a nejen v ekonomické činnosti, poměrně často dochází ke konfliktu mezi výsledkem dnešním, bezprostředním, a výsledkem budoucím, který se realizuje nejčastěji zprostředkovaně. Mohl bych uvést mnoho příkladů. Tento rozpor se nejvýrazněji projevuje v technickém zdokonalování výroby, kde snaha dosáhnout bezprostředního výsledku v co nejkratší době téměř ve všech případech snižuje její efektivnost, vypočítanou zprostředkovaně na delší období, a tak konec konců brzdí tempo společenského rozvoje.

Kromě toho naše soustava hmotné zainteresovanosti z mnoha příčin (nedostatek organizační stability, kolísání soustavy cen atd.) může přihlížet jenom k ročním výsledkům. Dokonce i tehdy, můžeme-li, dejme tomu, dosavadní rozhodnutí opravit, o čemž není ostatně důvodu pochybovat, dokonce i tehdy musíme počítat s některými zbraňujícími okolnostmi. K nim patří

i ta prostá skutečnost, že za hranicemi úrovně složitosti a jistých lhůt se efektivnost soustavy hmotné zainteresovanosti velmi pronikavě snižuje.

Už sám myšlenkový pochod dokazuje, že optimální rozhodnutí se nemohou zakládat výhradně na vztazích hmotné zainteresovanosti (proto jsou nesprávné ty koncepce teorie řízení, které se zakládají pouze na ekonomickém mechanismu, třebaže jsou v socialistických zemích dost rozšířené).

K podobným výsledkům nás přivádí i studium jiného okruhu problémů, a to zkoumání vztahu mezi partikulárními zájmy a zájmy celospolečenskými. Politická ekonomie často propadá omylu, když se dožaduje naprostého ztotožnění zájmů celé společnosti se zájmy partikulárními, a tím vlastně likvidace zájmů partikulárních. Zde je třeba přihlídnout i k tomu, že sám individuální zájem není nic jiného než konkrétní forma projevu partikulárních zájmů vzhledem k jednotlivým osobám. Mnoho chybných rozhodnutí při vytváření soustavy řízení, a zvláště při volbě forem hmotných stimulů, je způsobeno iluzorním názorem, který již a priori vylučuje možnost, aby se pohyb zájmů celé společnosti jevil jako koordinátní k různým navzájem se střetávajícím partikulárním zájmům.

Takový pohled na věci vylučuje z okruhu zkoumaných problémů právě řízení a kromě jiného i racionální organizaci spojení mezi obchodními podniky, neboť vychází předem z toho, že harmonie mezi zájmy výrobců, obchodu a spotřebitelů lze dosáhnout i v jednom podniku. Proto se velmi vážně klade důraz na takové formy stimulů, od kterých si jejich tvůrci slibují, že skuteční úplnou harmonii zájmů společnosti se zájmy podniků, a poněvadž je to ve většině případů nemožné, vzniká strach z takových rozhodnutí, což by mohlo vést k vytvoření skutečně efektivní zainteresovanosti v podniku.

Je např. velmi obtížné si představit vypracování forem mezd odpovídajících zájmům celé společnosti, kdyby se nepřihlíželo k zájmům těch lidí, na kterých závisí vypracování, zavedení a uplatňování těchto forem mezd. Kdybychom nepřihlíželi k širokým reprodukčním vztahům a k vztahům v rozdělování, pak by všechno, co píšeme o harmonii společenských a soukromých zájmů, nebylo ničím jiným než dobrým zaklínadlem. Daná forma mzdy,

systém normování a organizace práce nebývají nikdy dobré nebo špatné samy o sobě. Jejich vliv závisí na materiálních nebo širších společenských vztazích. Tak se může stát i to, že prostá úkolová mzda bude vést i při stejných technologických procesech jednou k zlepšení kvality, podruhé k zhoršení kvality.

Tato otázka velmi úzce souvisí s názory na úlohu spontánnosti za socialismu. Do značné míry pod Stalinovým vlivem se rozšířila falešná teorie, která proti slepému podřizování se zákonům živelnosti stavěla uvědomělost; ta měla vymýtit veškerou živelnost. Ve skutečnosti nemusíme volit jenom z této alternativy; jsou všechny předpoklady, a zároveň s tím dozrála společenská nutnost, aby uvědoměle rozvinuté a společenské kontrole podřízené živelné (nebo z hlediska partikulárních zájmů uvědomělé) síly socialismu přispívaly k urychlení pokroku. Projev společenských zájmů není rovněž — aspoň v dané etapě — do značné míry nic jiného než produkt střetání názorů, vyjadřujících zájmy různých vrstev společnosti.

Proto nelze požadavek, aby soustava řízení realizovala optimální rozhodnutí odpovídající zájmům celé společnosti, chápat jako bezprostřední cíl, nýbrž často jako konečný výsledek působení dvou protikladných sil, jako výsledek střetnutí s rozhodnutími odpovídajícími partikulárním zájmům.

Diferenciace zájmů, existence partikulárních zájmů za socialismu má objektivní charakter. Vyplývá přímo ze zásady dělby práce, jakož i z toho, že ve všech oblastech společenské výroby se zákonitě udržují zbožní vztahy, třebaže mají jiný obsah než za kapitalismu, a také jejich forma je nová, změněná. Hmotná zainteresovanost a zároveň s ní partikulární zájmy budou mít v socialistické společnosti důležitou úlohu tak dlouho, dokud prostředníkem v materiálních vztazích jedinců budou peníze nebo jiné zprostředkované formy (např. „trudoden“, pracovní jednotka), tj. do té doby, dokud vývoj výrobních sil nemožní značně zvýšit současnou úroveň dělby práce (odstranění rozdílu mezi duševní a fyzickou prací ve společenském smyslu). Dostali bychom se do rozporu s marxismem, kdybychom začali popírat nebo snižovat význam tohoto objektivního

jevu, který charakterizuje ekonomické základy společnosti.

V současně etapě vývoje společnosti rozhodně nemůže být cílem úplné odstranění partikulárních zájmů, stojících proti zájmům celé společnosti, neboť taková snaha by narážela na objektivní podmínky. Je to živná půda pro vznik iluzionistických představ o formách mzdy, systému organizace, které plně odrážejí zájmy celé společnosti, nebo o úloze socialistického uvědomění v překonávání partikulárních zájmů. To všechno však není nic jiného než sebeklam, který brání pochopit uvědomělý plánovitý vývoj skutečných společenských vztahů.

Vycházíme-li z toho, že hmotné zájmy plodí nutné zájmy partikulární, v nichž se více nebo méně odráží veřejné mínění, pak musíme samozřejmě hledat takové řešení, které by znemožnilo privilegia nějakého partikulárního zájmu, vymykajícího se obecnému, v důležitých procesech rozhodování a umožnilo jen jedno, sloužící zájmům pokroku společnosti, střetnutí různých zájmů. Třeba najít takovou formu pohybu pro partikulární zájmy, které stojí proti sobě, jež by se nejplněji, přestože také střetnutím, přiblížila k společensky optimálnímu efektu, a přitom v co nejkratší době.

Mohou přirozeně vzniknout obavy, že přiznáním této skutečnosti posílíme individualistický názor proti myšlení, které přilhlí k zájmům společnosti. K tomu však může dojít jenom tehdy, jestliže se, řekněme, jednostranný proces výroby uskutečňuje nezávisle na spotřebiteli, jestliže proti změkčení normy nestojí zainteresovanost továrního kolektivu, jestliže činnost vnitřního obchodu není účinně kontrolována spotřebiteli atd. Právě společenský pohyb, který určuje každodenní činnost, přitom přísně regulovaný, organizovaný a usměrňovaný, je v neposlední řadě tím, co pomáhá vyvést myšlení za rámec partikulárních zájmů a vytváří dostatečně pevný společenský základ pro překonání individualistického názoru.

3. Problémy humanizace soustavy řízení

Za socialismu dochází na rozdíl od kapitalismu k podstatné změně nejen v chápání podmínek, za nichž se mohou realizovat kritéria optimalizace. Přistupuje k tomu

nový, s předcházejícím úzce související požadavek – usilovat o všestrannou humanizaci, zlidštění společenských vztahů i uvnitř soustavy řízení, jinými slovy, usilovat o odstranění odcizení. To je specifickou zvláštností socialismu jako historicky nutné etapy společenského vývoje.

Socialismem vystoupila na arénu dějin společenská formace, v jejíž soustavě řízení – aspoň teoreticky – je možno současně vytvořit optimální podmínky pro ekonomický rozvoj a humanizovat společenské podmínky, které nám zůstaly z předcházejících historických etap. Tento proces zlidštění má pro zvýšení přitažlivosti socialismu nemenší význam než růst výroby hmotných statků – vždyť lidé touží nejen uspokojit své materiální potřeby, ale i zlidštit společenské vztahy, projevit a uplatnit svou lidskou podstatu v každodenní činnosti. Nesmíme se dát zastrašit tím, že tato touha se někdy projevuje ve zruďné formě, např. v honbě za nadměrným komfortem, ani tím, že ze společensko-historických příčin se tyto nároky v některých skupinách poněkud otupují, nebo se projevují v hrubé či patologické formě. S podobnými výchylkami se často setkáváme i v oblasti materiálních nároků.

Problémy zlidšťování soustavy řízení se dělí v podstatě na dvě skupiny, které se od sebe do určité míry navzájem liší. (1) Jak funkce soustavy řízení napomáhá rozvoji osobnosti, lidských schopností, dovedností, rozvíjení tvůrčí energie jednotlivých vrstev společnosti. (2) jakou měrou se procesu rozhodování, který se uskutečňuje v soustavě řízení, účastní členové společnosti, kterých se toto rozhodování přímo nebo nepřímo týká.

Články, které se zabývají otázkami demokratizace řízení, věnují nejčastěji pozornost pouze druhé otázce, za předpokladu, že socialistický stát automaticky plní požadavky formulované v první skupině otázek.

Takovéto vytčení problému souvisí úzce s diskusí o tom, nakolik je možno pokládat socialistickou společnost za odcizenou. Sotva kdo bude pochybovat, že socialistický stát s celým svým aparátem se nutně odcizuje různým vrstvám společnosti; toto odcizení probíhá i přesto, že se činí nemálo pokusů o zprostředkování, např. formou sovětů, komisí, formou přímé demokracie atd. Tato odtrženost se změní v od-

cizení jediné tenkrát, domnívám se, jestliže přitom brání rozvoji lidské osobnosti, rozvinutí lidských schopností a dovedností v různých společenských vrstvách, tj. jestliže tak nebo onak stojí proti různým skupinám a vrstvám společnosti; v konkrétních podmínkách společenských vztahů je to docela možné.

Konečný cíl socialistické společnosti – zabezpečit všestranný rozvoj osobnosti – je přirozené v přímém rozporu s tím, co jsme uvedli výše. Avšak při nynější úrovni výrobních sil a existující dělbě práce je nutno v zájmu pokroku společnosti i nadále počítat s určitými momenty odcizení. Ani zde se nelze spokojit poukazem na to, že byly potlačeny prvky bývalých vládnoucích tříd, že bylo zabráněno různým protispoločenským činům, a svalovat všechno na byrokratickou otrženost a přehmaty. K takovému odcizení dochází i tehdy, když například socialistická společnost provádí různá opatření k regulaci systému přijímání na školy, nebo když v souladu se zásadou rozdělování podle práce vytváří značné rozdíly v příjmech jednotlivých společenských skupin. Proto naprosto nelze funkci odcizení chápat jako problém zla v etickém plánu.

Přestože se socialistická společnost vzhledem k objektivním podmínkám nemůže vzdát takového druhu činnosti, přece jen disponuje od prvopočátku velkými možnostmi, takže může proti uvedené tendenci přímo napomáhat svobodnému rozvoji osobnosti v nejširších vrstvách společnosti. Připomeňme alespoň takové skutečnosti, jako je hustá síť kulturních zařízení a nízké poplatky za kulturní služby, bezplatné vyučování nebo aspoň snížené školné, ochrana práv pracujících atp. To všechno je dnes jev charakteristický pro všechny socialistické země.

Avšak státní instituce se vytvářejí tak, že tyto dvě funkce jsou v nich rozděleny nerovnoměrně. Jsou instituce, které plní především úkoly první skupiny problémů, jiné se zase zabývají téměř výlučně problémy druhé skupiny. Taková dělba práce mezi nimi, jakož i okolnost, že se podle konkrétní situace stavěl do popředí hned ten a hned onen požadavek, může vyvolat takovéto nebezpečí: u značné části orgánů státní správy převládne byrokratický pohled na věci, při kterém se lidé odkazují na perspektivu budoucnosti a nepovažuje

se za nutné rozvíjet proces humanizace vztahů. Současné s tím se mohou rozšířit iluze, které svádějí k názoru, že už v nynější etapě vývoje lze úplně odstranit momenty odcizení v řídicí praxi, bez ohledu na úroveň výrobních sil a dělby práce, jež tyto možnosti omezují na poměrně úzký rámec.

Co se týká praxe řízení socialistického státu a procesu rozhodování, můžeme vždycky položit otázku: zda se v dostatečné míře přihlíží k potřebám jednotlivých osob, k možnostem jejich rozvoje v mezích dané reality; zda je neomezují víc, než je to objektivně odůvodněno, a zda přímo pomáhají podle daných možností. Není obtížné dokázat, že se tu klade otázka, na kterou je těžko odpovědět s pomocí konkrétních výzkumů, takže zde ještě dlouhou budou mít rozhodující slovo „rozum“ a „politické zkušenosti“.

Druhá skupina problémů – účast pracujících na procesu rozhodování – je už snadnějším tématem pro empirické zkoumání. Avšak i zde se bude muset mnoho otázek ještě řešit. Například i otázka, co se rozumí účastí pracujících na soustavě řízení nebo společenské kontrole, zda je to prostě názor pracujících vyjádřený v rozhodnutí, nebo zda je to aktivní spoluúčast, která znamená přímou účast na volbě možných variant. První výklad je příliš široký, druhý příliš úzký. Zdá se účelné, z názorů vyslovených před přijetím rozhodnutí, zahrnout do definice ty, ke kterým se tak či onak přihlédlo při rozhodnutí (při volbě té nebo oné varianty). Ostatně to je právě moment, který hraje nesmírně důležitou úlohu v procesu humanizace soustavy řízení a jehož kladné vyřešení už za nynější situace znamená naprosto efektivní cestu.

Zapojení mas do procesu rozhodování, jakož i do kontroly rozhodnutí, vyžaduje dokonale organizovaný systém informací, který by jednak sloužil informování příslušníků společenských vrstev přímo nebo nepřímo zainteresovaných na různých variantách řešení, jednak by seznamoval nezkráceně s těmito názory ty, kdo mají nakonec rozhodnutí plnit. O významu systému informací jsme už hovořili v souvislosti s optimalizací rozhodnutí, avšak zde tento systém nabývá širšího smyslu, poněvadž tu vystupuje jako prostředek procesu humanizace.

Ať se však zdá organizace tohoto systému sebedůležitější, je přece jen pouze technickou stránkou otázky, za kterou se skrývá v podstatě potřeba demokratizace společenského života, přeměna této potřeby ve společenský požadavek a praxi. V poslední době jsme byli zásluhou správné politiky strany svědky zdravého politického vývoje i v tomto směru. Rozvíjely se široké diskuse, na nichž se účastníci nespokojovali konstatováním přímých výsledků ekonomického vývoje, ale hledali všestrannější odpověď na problémy vznikající v procesu společenského vývoje. V této výměně názorů byly v plném smyslu toho slova zveřejněny názory, které se navzájem značně rozcházeły, ale jedno měly společné: všechny chtěly přispět k pokroku socialistické společnosti.

Přes určité úspěchy naráží však rozvoj demokratizace společenského života na velmi značné obtíže. Především na falešnou alternativu, podle které se všechny jevy společenského života rozdělují v publicistické a spisovatelské praxi jenom podle dvou kategorií — *kategorií dobra a zla*. Jednu dobu bylo dokonce naprosto běžné heslo „nebát se psát i špatné o naší společnosti“ a jsou pravděpodobně ještě dneska lidé, kteří to považují za jednu z nejdůležitějších zásad, v níž se má odrážet chápání odpovědnosti spisovatele a publicisty. Je vyvažováno názorem, který už ironicky a do omrzení opakuje mnoho lidí: „Nebojme se psát i dobré o naší společnosti“.

Klíčem k tomu celému okruhu problémů, a proto i hlavním problémem rozvoje demokracie ve společenském životě, je pochopení toho, jak chránit socialistickou společenskou formaci. Ti, kdo se domnívají, že hlavním úkolem literatury, publicistiky a vědy v socialistické společnosti je ukazovat jenom „dobré“, to, co „v sobě obsahuje výhonky nového“, nevědomky nebo zcela vědomě prosazují přímou apologetiku socialismu. Vůbec si neuvědomují, že hájit socialismus lze i jinými, ne tak přímými formami. Nedívají se na socialismus jako na zvláštní proces společenského vývoje, ale ztotožňují jej s již vypracovanými formami, s dosaženými výsledky. Tento názor plodí nutně jiný směr, jehož představitelé vidí pouze nedostatky, a třebaže ve své většině věří v socialismus a jeho vývoj, a svou činnost pokládají za

jedinou možnou formu jeho obhajoby, přece část z nich — skrytě a nepřímou — odmítá spolu s chybami i socialismus.

Mezi přímou apologetikou socialismu a jeho nepřímým odmítáním je sice velký rozdíl, ale pokud jde o přístup, metodu, počínají si stejně — vyhýbají se hlubšímu studiu reálných vztahů a své soudy vyvozují ze souhrnu jevů ležících na povrchu a volených voluntaristicky.

To ovšem neznamená, že můžeme klást rovnítku mezi ty, kdož v obavě o osud socialismu nebo některé jeho formy pokládají za jediný způsob obhajoby přímou apologetiku, a ty, kteří za jediný svůj úkol pokládají odhalování chyb a nedostatků naší společnosti, a tak nepřímou docházejí k odmítání socialismu. Zdůrazňování shodnosti metodologie má přesto svůj smysl, poněvadž vzájemná souvislost mezi těmito dvěma zdánlivě naprosto protichůdnými hledisky má jednu příčinu. Není to nic jiného než otřesená víra v socialismus, která se v obou případech projevuje nejčastěji ve skryté formě; právě to určuje tak nebo onak názory, morálku, ideologii, chápání dobra a zla.

Pro rozvoj demokratismu ve společenském životě nepotřebujeme zjišťovat fakta, která je prostě možno zařadit buď do kategorie „dobra“ nebo do kategorie „zla“, nýbrž chápat tendence společenského vývoje, pohybu společnosti. Rozlišování dobra a zla není ani v tomto případě zbytečné, ale nabývá zde jiný smysl. Otázka není např. v tom, zda výrobní porady v daném podniku jsou dobré či špatné, ale nakolik je tato instituce naší socialistické společnosti s to plnit svou funkci (informovat dělníky o problémech vedení podniku, zapojit je do starostí vedení, do řídicí a kontrolní činnosti), a není-li s to ji plnit, tedy proč — zda pro individuální chyby, shodou náhodných okolností nebo z hlubších organizačních příčin. Jedině na základě takovéto analýzy můžeme rozhodnout, v jaké oblasti je nutno hledat způsob, jak urychlit pokrok.

Jednou z nejvážnějších překážek rozvoje demokratismu ve společenském životě je, že vedoucí funkcionáři různých podniků, institucí a organizací považují za útok proti vlastní osobě, jestliže tisk při analýze příslušné oblasti vytyčuje hlubší a závažnější problémy.

V čem je příčina takové citlivosti, která

brání rozšíření demokratizace společenského života? Především asi hned v prvopočátcích: za kultu osobnosti, v období přílišné centralizace, byla kritika v tisku signálem předem rozhodnutého sesazení, a někdy i dalekosáhlejších následků. Ten, kdo byl takovým „útokem“ postižen, pokládal obranu za zcela vyloučenou. To byla rovněž jedna z forem společenského odrazu „procesů“, zahalených do roušky tajemnosti. Důsledkem toho bylo, že některé orgány se za každým zdánlivě negativním hodnocením snažily odhalit osobní odpovědnost, a někdy dokonce i podvrtnou činnost.

Tuto dobu máme už jednou provždy za sebou, ale citlivost nicméně zůstala a brání rozvoji demokratismu ve společenském životě. Mohli bychom ovšem prohlásit, že příčina toho všeho je v dosud živých reakcích, které se vypěstovaly v předcházejícím období, tj. v něčem takovém, co jsme na seminářích poněkud zjednodušeně nazývali „falešným vědomím“. Mně se však zdá, že by to bylo příliš snadné řešení otázky. Je tu několik momentů, kterým by se měla věnovat pozornost.

Na první pohled bije do očí především to, že vedoucí společensko-ekonomických institucí se proti pracovníkům tisku cítí v poněkud nevýhodné situaci. Psát — to není jejich povolání, a proto mají dojem, že možnosti, které mají pro rozvíjení a obhajobu svých názorů a hledisek, jsou prostě formalita. Mnozí z nich se odvolávají na to, že analýzy zabývající se jejich organizacemi jsou málo odborné. Ostatně novinář, který odhaluje jenom chyby a neprotrpí ke podstaty problematiky, je toho názorným příkladem.

Avšak to všechno je pouze vnější stránka. Jestliže se podíváme jen trochu hlouběji, narazíme na takové chápání obhajoby socialismu, které ustrnulo na přímé jeho apologetice jako jediném řešení problému. A ještě hlouběji pod těmito vnějšími jevy rozpoznáme v podstatě partikulární zájmy. Tato nit nás konec konců vede do oblasti materiálně ekonomických vztahů.

Proto se u nás nestalo součástí obecného vědomí, že ze společenského charakteru našich podniků a institucí nezbytně vyplývá povinnost široké informace; dokonce i informace uvnitř instituce, závodu nebo úřadu bývá často formální — to přesvědčivě dokazují naše sociologické výzku-

my; nemluvíme už vůbec o tom, že sotva zbývají síly a energie k tomu, dát informace na příslušné úrovni širokému okruhu lidí, kteří se ve společnosti o některou otázku zajímají.

Zvlášť mnoho energie se spotřebuje na to, aby se jednotlivé návrhy projednaly s těmi, kdo jsou na nich zainteresováni. Daleko lehčí — aspoň na první pohled — je vnitřní rozhodnutí, obestřené mlhou zachovávaní tajemství, „aby se zbytečně předčasně nejitřily myslí“, „aby se nezvedly vlny“. Avšak nedostatečně promyšlené rozhodnutí a pak jeho opravování si někdy vyžádá více času a námahy, než by bylo potřeba k předběžnému širokému posouzení.

Rozvoj demokratismu ve společenském životě znamená ovšem i to, že musíme více než dosud přihlížet k zvláštním názorům různých společenských skupin a vrstev. V současné etapě vývoje je téměř ve všech oblastech našeho společenského života zapotřebí výměny názorů, je nutné střetání různých hledisek, organizování diskusí. Mnozí lidé v tom vidí jenom jakousi rozdělovací, diferencující sílu, zatímco ve skutečnosti to je jediný způsob integrace socialistické společnosti, upevnění socialistické národní jednoty.

Uznat tento proces, nezbytný pro společenský pokrok, je žádoucí i proto, že bez něho musejí státní instituce vystupovat proti každé snaze o realizaci osobního zájmu, což v podstatě ztěžuje zdravé vztahy mezi společností a státními organizacemi. Za takovéto situace je samozřejmé, že lidé mají sklon hledat příčinu i sebe-menší chyby v systému nebo ve vedoucích orgánech tohoto systému.

Právě proto by se podle mého názoru měla znovu zrevidovat činnost organizací volitelské demokracie, a to nejen v souvislosti s právními normami, ale i s reálnými.

Rozvoj demokratismu a postup procesu humanizace soustavy řízení vyžaduje změny i v metodách vedení. Mnozí lidé považují za jedinou formu demokracie kolektivní vedení a proti němu staví mechanicky vedení jednotlivce. Tak je velmi snadné dojít k názoru, že rozvoj humanizace nebo demokratismu je totožný s kolektivní činností, kdežto optimalizace vyžaduje upevnění vedení jednou osobou. Toto rozšířené hledisko neobstálo v prověrce praxi.

Socialistický státní systém, jehož východním principem je Leninova teorie státu, je založen na zvláštním typu kolektivních orgánů – systému volených sovětů pracujících. Volené kolektivní orgány vedou stranické a společenské organizace. V naší analýze ponecháme stranou tyto vnitřní problémy (metodu voleb, kolektivnosti rozhodování atp.), omezíme se jen na zkoumání kolegií jmenovaných funkcionářů, která mají úlohu v ekonomickém řízení a na která doléhá čím dál větší odpovědnost, třebaže ve sféře společenského řízení metoda vedení jednou osobou převládá.

Neexistuje téměř žádný ve svém oboru aspoň trochu známý člověk, který by re-býl každý týden zván na zasedání několika kolegií, komisí, často i k projednávání věcí, pro které není kompetentní. Často jedny a tytéž problémy figurují na programu 3-4 různých komisí, které se od sebe liší jenom názvy.

Avšak zvýšení počtu komisí plodí neodpovědnost a přímo odporuje požadavku optimalizace; vždyť tak se stírá každý osobní názor, nebo dokonce vůbec žádný nevzniká, poněvadž vytvoření osobního hlediska vyžaduje seriózní práci, což není v komisích možné. V komisích je snadné vyslovit se pro nejkratší názor nebo se vůbec nevyslovit, a tak si můžeme být předem jisti, že zvítězí nejmírnější hledisko a v nejlepším případě umírněný střed protichůdných hledisek.

Avšak neméně chybný je názor, že komise ve všech případech slouží demokracii; často tomu bývá totiž naopak – právě v nich bují byrokratismus.

V kolektivních na pracovištích naprosto nemohou komise obsáhnout všechny společensky aktivní lidi, jejich okruh je značně širší. Kromě toho je nutno přihlížet k tomu, že společenská aktivita se projevuje při různých problémech u různých lidí. Kolegiální demokracie se tak jako forma zprostředkovaná často střetá s požadavky a reálnými možnostmi přímé demokracie.

Musíme si položit otázku, proč se šíří kolegiální byrokracie a už nyní vytlačuje formy přímé demokracie a potom i odbornou přípravu řešení a názory odborníků, založené na osobní odpovědnosti? Těžko uvěřit, že tu působí jen falešné ztotožňování demokratického a kolegiálního rozhodování. Může to být ideologický projev

reálných společenských příčin, ale rozhodně ne jejich základní příčina. Je to vyvoláno hlubokým vnitřním mnohostranným jevem: téměř tradičním strachem z toho, vytvořit si odpovědně vlastní názor, což dosud nezměnily ani časté změny soustav odměňování a prémiování, a zaostáváním úrovně znalostí, kterých je třeba k volbě nejsprávnější varianty, což zdaleka neodstranila revoluce v systému vzdělání.

Proto nemůže být řešení šablonovité. Zároveň s metodou kolegiálnosti, udržovanou v rozumných mezích, bylo by třeba koordinovat a rozvíjet dvě na první pohled protichůdné tendence: částečně využít ve všech případech, kde jsou pro to reálné možnosti, formy přímé demokracie (jestliže to neodporuje požadavku optimalizace) a zčásti vydobýt důstojné místo pro odborné názory, opírající se o seriózní práci a znalosti na úrovni doby, při odborné přípravě rozhodnutí.

Podle mého názoru je tedy okruh lidí, jejichž zapojení do procesu volby nejvýhodnější varianty je účelné, vždy určován charakterem rozhodnutí; tím je dáno i to, od koho si vyžádáme odpovědný osobní názor; v souladu s tímto požadavkem nutno také vytvářet organizační soustavu našich institucí. A znovu máme před sebou ony dvě krajnosti, které se jako červená nit táhnou těmito mými úvahami: jestliže budeme stále zdůrazňovat první moment, vytvoříme tím příznivé podmínky pro neodpovědnou anarchii, a jestliže budeme mít na zřeteli jenom druhý požadavek, budeme posilovat byrokratické tendence. Sám život, aktuální společenské postuláty vyžadují, aby se posuzovaly dialekticky; aby se zároveň s rozvojem forem volitelské a přímé demokracie zvýšil význam osobní odpovědnosti, i úcta k těm, kdo na sebe odpovědnost berou.

4. Význam vedoucích, způsob výběru a vztahy mezi vedoucími a podřízenými za socialismu

Všichni, kdo uvažují o modernizaci řízení, propadají snadno omylu, že se dá všechno vyřešit organizačními opatřeními. V historickém plánu to vedlo nejen k velmi těžkým chybám v praxi (nepromyšlené reorganizace), ale zkreslilo to i samo položení otázky, poněvadž se do popředí postavila diskuse o centralizaci a decentralizaci, a

nepřihlíželo se ke konkrétním společenským podmínkám.

Podle této koncepce, v jejímž zasetí jsme byli velmi dlouho, se odsunovaly do pozadí i tak důležité faktory jako podmínky výběru osob do řídicího aparátu, kvalifikace vedoucích, jejich schopnosti a připravenost. V posledních letech se v souladu s novými společenskými potřebami dostaly do popředí právě tyto problémy.

Dnes téměř není ministerstva nebo ústřední organizace, která by si nezačala připravovat vedoucí kádry svého profilu. V nynější etapě našeho společenského vývoje nestačí už vybavit vedoucí pouze ekonomickými a technickými vědomostmi příslušného oboru, tzn. že nestačí, aby byli pouze inženýry, ekonomy nebo agronomy; musí mít zároveň speciální znalosti přímo nezbytné pro vedoucí činnost. Takováto diferenciací znamená už překonání názoru, který byl ještě nedávno hodně rozšířen a podle kterého měli vedoucími být nejlepší specialisté daného vědeckého nebo technického oboru, což ostatně bylo ve své době pokrokem proti koncepci politicky spolehlivých a politicky prověřených a spravedlivých vedoucích. Dnes je na pořadu požadavek odlišit od sebe vedoucí, kteří mají speciální znalosti potřebné pro řízení, a odborníky, jinými slovy — socialistické manažery a experty.

Ukutečnění nového požadavku, který je základní pro obě uvedená kritéria — optimalizaci i humanizaci — vyvolá mnoho společenských problémů. Z nich bych chtěl věnovat pozornost pouze třem — přípravě vedoucích, principu jejich výběru a vztahům vedoucích k podřízeným.

Jistě nemusíme dokazovat, že naše formy výuky, nevyjímaje ani průpravu na institutech a universitách, nedávají dostatek moderních vědomostí pro řídicí práci. A technické vysoké školy připravují studenty téměř výhradně pro speciální, odborné úkoly. K tomu nutno dodat, že vzhledem k socialistickým společenským přeměnám je úroveň kvalifikace vedoucích kádrů velmi nestejná. Tato situace, tj. poznaná společenská potřeba a jí odporující skutečná zaostalost, vysvětluje, proč je příprava vedoucích kádrů tak důležitá.

Avšak tematiku kursů pro přípravu vedoucích kádrů, které teď vyrůstají jak houby po dešti, nelze dnes ještě pokládat za dokonale zpracovanou. Čím dál víc se

pociťuje nedostatek výzkumů, které by s teoretickou důkladností prozkoumaly pracovní činnost člověka a zároveň s tím propracovaly speciální problémy jednotlivých oblastí národního hospodářství. Myslím tu především na psychologii práce, její ekonomiku a sociologii (poměrně více výzkumů a lépe systemizované poznatky nacházíme v oblasti fyziologie práce a pracovního práva). Chceme-li pozvednout přípravu vedoucích kádrů na soudobou úroveň, musíme více sil a energie vynaložit na rozvoj vědních oborů, které se zabývají „lidskou“ stránkou společenské výroby. Bez toho by každý pokus napravit současnou situaci byl iluzorní. (To je ostatně nutné i z toho důvodu, aby hospodaření s pracovními rezervami a řízení pracovních záležitostí se dělo na odborné úrovni.)

Ale dokonce i v těch vědních oborech, kde máme značný počet odborníků, příprava vedoucích pracovníků není plně na výši — například v oblasti vyučování matematice. Nikdo jistě nepochybuje o tom, že dnes musí vedoucí podle charakteru své činnosti mít čím dál větší znalosti v matematice. Avšak ani university nemohou vždy dát, a zejména ne na dostatečně vysoké úrovni, objem matematických vědomostí, který se dnes v praxi vyžaduje. I v kursech pro přípravu vedoucích kádrů se matematika přednáší jako na středních školách nebo na universitách, tj. věnuje se hodně času a sil např. odmocňování a důkazům, aniž se posluchači vůbec dovědí, v jakých případech a s jakou přesností mohou těchto matematických rovnic a způsobů řešení použít. Toto nutno odstranit a organizovat téměř ve všech oblastech vědy přímé (direktní) praktické vyučování. Jeho význam daleko přesahuje rámec přípravy vedoucích kádrů; je jednou z nejdůležitějších podmínek, jak rozšířit okruh těch, kdo se dokážou orientovat v složitých podmínkách naší společnosti, a je tudíž v podstatě předběžnou podmínkou pro rozvíjení demokraticismu ve společenském životě, který slouží pokroku celé společnosti.

Všechno to velmi úzce souvisí s výběrem vedoucích. Poukázal jsem už na to, jak se změnila a rozšířila kritéria výběru — ke kritériu politické spolehlivosti (jejíž pojetí prodělalo rovněž značné změny) a ke kritériu odborné přípravy přistupují (ale naprosto je nenahrazují) vědomosti,

osobní schopnosti a schopnost akomodace.

To jsou ovšem jenom normativní kritéria a ve skutečnosti vedle nich působí i jiné faktory, které poněkud odchyľují reálnou praxi od směru přijatého jako společensky nutný. V menším měřítku hned bije do očí působení osobních sympatií nebo antipatií při výběru; to ovšem zdaleka ne vždycky vede k nesprávnému rozhodnutí, jestliže však taková zásada převládne, je to nesprávné a pro společnost škodlivé; to se stává především tehdy, když se jediným nutným kritériem výběru stane konformismus, „přizpůsobivost“.

Vzhledem k tomu někteří lidé očekávají vyřešení problému od nějaké vědecké metody, různých testů. Tento názor je ovšem z mnoha důvodů iluzorní. Je to nemožné nejen pro reálné společenské podmínky, ale i proto, že není propracováno vědecké poznání schopností a přizpůsobivosti lidí. Metody inteligenčních testů, o nichž byla na Západě napsána rozsáhlá literatura, dávají velmi zjednodušený, a proto v řadě případů i chybný výsledek; protesty proti nim nejsou zcela bezdůvodné, poněvadž ignorují reálnou situaci a jsou v podstatě druhem pseudovědeckého tmářství.

Východisko, zjištění kritérií sloužících společenským zájmům třeba proto hledat jenom v rozvoji demokratizace společenského života, v tom, aby co možná nejširší vrstvy a skupiny měly možnost přesvědčit se o kvalitách, schopnostech a vhodnosti jednotlivých osob, a aby se při výběru v té nebo oné míře přihlíželo k jejich názoru.

Nepokládám například za rozumnou situaci v některých podnicích, kde široké masy, jak to dokazují naše sociologické výzkumy, nevědí skoro nic o svých vedoucích. Změny ve vedení jsou dosud zahaleny atmosférou tajemství. O nových ředitelích podniků, o jejich dřívější činnosti vědí často jenom zasvěcení a k většině lidí se nedostanou ani klepy.

V podnicích málo rozvinutých ve společenském plánu může ovšem „veřejné mínění“ svěst k nesprávnému výběru (demagogické klamání mas!), avšak při zdravém vývoji socialistického demokratismu lze takovou situaci překonat. Popírat to, znamenalo by vzdávat se víry v socialistický vývoj.

Zdokonalování soustavy řízení za socialismu předpokládá i přetvoření vztahů vedoucích k podřízeným, což opět nemá být

prostě „žádoucí“ spojení, ale do značné míry výsledek materiálně ekonomických podmínek.

Podle jedné, ostatně velmi rozšířené scholastické a dogmatické koncepce je možno za socialismu hovořit o vztahu podřízených a představených pouze v technickém smyslu, protože existence socialistických vztahů prý vylučuje všechny formy osobní závislosti. Všechno v této koncepci od základu odporuje marxismu — vlastnické vztahy se odcizují reálné existenci a vydávají se za vztahy právní. Ve skutečnosti však se v dané společenské situaci — poněvadž zde především existuje konkrétní práce, průprava a schopnosti lidí jsou různé a vedoucí činnost je nezbytně oddělena od ostatní činnosti — znovu a znovu vytváří možnost pro vznik osobní závislosti, podřízenosti. Socialistický stát může udělat a také dělá mnoho pro to, aby tomu zabránil, ale v daných podmínkách může působení těchto faktorů jen omezit, nikoli úplně vyloučit. Nutno naopak počítat i s tím, že pocit osobní závislosti bude z mnoha příčin (např. tradiční životnosti praktických zkušeností) někdy mnohem silnější, než by odpovídalo skutečným vztahům.

Osobní závislost v soustavě řízení často na první pohled usnadňuje řešení jednotlivých úkolů. Je méně námitek, méně „štourání“, více formální kázně. Máme u nás dost institucí, kde pro vztahy mezi vedoucími a podřízenými je příznačná osobní závislost, a přece tyto instituce dosáhly značných úspěchů. Z toho se pak vyvozuje názor (ovšem málokdy se uplatňuje otevřeně), že kritériem dobrého vedení je osobní závislost. Po delší době vede však tato praxe k těžkým následkům jak z hlediska optimalizace, tak i z hlediska humanizace, a proto musíme v rámci reálných možností proti všem formám osobní závislosti bojovat.

* * *

Ona dvě kritéria, která jsou hlavní tezí této studie — úsilí o optimalizaci rozhodnutí a humanizace řízení — spolu velmi úzce souvisí; jedno konec konců předpokládá druhé. Pokusil jsem se tuto souvislost ukázat na několika konkrétních příkladech. Avšak není mezi nimi vyloučen ani konflikt, přinejmenším dočasný. Zkoumáme-li vývoj socialistické společnosti historicky v jednotlivých socialistických ze-

mích, můžeme stanovit období, ve kterých vystupovaly do popředí hned požadavky optimalizace a hned zas požadavky humanizace.

Porušení rovnováhy je vždycky škodlivé. Jestliže se staví do popředí optimalizace a zapomíná se na humanizaci, zavládne byrokratismus a konec konců poškodí samu optimalizaci, poněvadž se přitom věnuje málo pozornosti skutečným potřebám společnosti a nabudou nutně vrchu politické a ideologické teze zkamenělé v dogmata.

Když nabudou vrchu zájmy humanizace, mohou zvítězit neracionální rozhodnutí, odpovídající pouze zájmům úzkého okruhu lidí, a my se můžeme stát svědky anarchického nepořádku. Za takové situace mohou partikulární zájmy nabýt privilego-

vaného postavení a mohou se realizovat na úkor společenských zájmů. Zatímco proces humanizace je možný jenom jako proces uskutečňovaný ve prospěch celé společnosti, privilegované postavení, do kterého se dostávají partikulární zájmy, může vést k zachování vztahů odcizenosti i tehdy, jestliže se na nižší úrovni (na zá- vodech, v bydlšti) rozsáhle uplatňuje prá- vo pracujících zasahovat do různých opa- tření.

Dnes už je zcela aktuální, dozrálou a poznanou společenskou nutností, aby socia- listická společnost uspokojovala současně oba tyto požadavky; aby vytvořila sousta- vu, která by fungovala s maximální spo- lečensko-ekonomickou efektivností a vy- tvářela co možná nejlidštější společenské vztahy.

Socialistický podnik má složitou strukturu společenských vztahů. Byl založen proto, aby produkoval určité společenské hodnoty (materiální či kulturní). Fungování socialistického podniku v tomto směru zajišťuje uspokojování společenských potřeb dané oblasti a současně materiální existenci vlastních pracovníků.

Modely podnikové organizace, dokonale respektující uvedenou funkci, mohou pracovat soustavu úkolů podniku a prostředků k jejich plnění, soustavu rolí jednotlivých pracovníků při jejich plnění, soustavu podřízenosti a nadřízenosti, soustavu vydávání příkazů a sankcí, uplatňovaných v případě jejich neplnění. Jde o soustavu formální organizace podniku („formální“ ve smyslu právní a institucionální zakotvenosti). A přece sebepropracovanější a sebelogičtější modely tohoto druhu musí zůstat na papíře, pokud se omezí jen na produktivní, pracovní účelovou stránku podniku. Při své realizaci totiž nevyhnutelně narazí na existenci dalších strukturálních stránek společenských vztahů v podniku.

Pro pracovníky není socialistický podnik pouze místem, kde svou práci přispívají k uspokojení společenských potřeb, a tím si zajišťují svou materiální existenci. Je pro ně zároveň určitým společenským prostředím, ve kterém se — v kratší nebo delší perspektivě — realizuje jejich sebeuplatnění jako nositelů společenského vlastnictví, což pak v dalším podmiňuje jejich dezalienaci nejen v poměru k práci, ale i v poměru k pracovní instituci. Pracovníci se nepovažují za pouhý prostředek, nástroj, jímž se manipuluje v zájmu splnění cílů podniku. Realizuje se proces, v němž směřují k tomu, aby ovlivňovali řízení podniku, kontrolovali je. Kromě toho se na půdě podniku a jeho organizací uskutečňují podmínky pro uplatnění různých

kolektivních zájmů a zálib. Nesmíme zapomínat, že hlavní hodnotou naší společnosti se stává člověk, a že výrobci tráví ve svých podnicích podstatnou část svého života.

Má tedy socialistický podnik vedle produktivně účelové funkce též funkci sebeuplatnění společenských i osobních zájmů svého osazenstva. Tato funkce může být rovněž podporována formální organizací podniku, nemůže však do ní být zahrnuta. Velký význam při jejím uplatňování má míra volnosti, jaká je v podnikových vztazích ponechána spontánně se rozvíjejícím neformálním vztahům mezi lidmi, jejich neinstitutionalizované nebo jen zčásti institucionální iniciativě. Záleží tu na celkové atmosféře mezilidských vztahů, která se žádným způsobem nedá normovat a předpisovat.

Zde působí pospolitost spolupracovníků, strukturovaná především na základě neformálních vazeb. Naproti tomu podnik po stránce institucionálně a úkolově funkční (tj. podle Tönniese „společnost“ v užším slova smyslu) se strukturuje především na základě formálních vazeb. Z hlediska racionality těchto vazeb se leccos z pospolitostních vztahů jeví jako iracionální, jako nadbytečné komplikace, zatěžující operativní plnění účelových funkcí podniku. To, co je iracionálním z hlediska formálních vazeb, může však mít své racionální zařazení a konec konců i účelovou funkci z hlediska zájmů a zálib jednotlivců i jejich vzájemných neformálních vazeb, různých přátelských a kamarádských skupin, tedy z hlediska toho, co tvoří strukturu pospolitosti utvářející se v podniku.

Témito otázkami se zabýval M. Jodl ve svém zajímavém článku *Vliv disfunkční pospolitosti na plnění pracovního úkolu*.¹ S mnohými jeho postřehy souhlasíme. Chceme však upozornit na určitou jedno-

¹ Sociologický časopis, 1965, č. 2.

strannost v Jodlově přístupu k pospolitostním vztahům.

V článku je uvedena řada typizovaných případů, které podle autorova názoru dokládají, jak mohou neformálně pospolitostní vztahy, které se projevují v přátelských a jiných ohledech, narušovat pohyb pracovního úkolu.² Tyto rozpory skutečně existují a jejich řešení je závažným problémem. Všechny uvedené případy mají však dvě stránky. Na jedné straně jde skutečně o disfunkční působení pospolitostních vztahů na plnění pracovního úkolu, na druhé straně však jde o zjevná zneužití pozic ve formálně institucionální struktuře příslušnými řídicími pracovníky. V prvním případě se to projevuje tím, že řídicí pracovník staví jednu část svých podřízených do výhodnějších podmínek ve srovnání s druhou částí. Ve druhém případě tím, že formálně institucionální vztahy umožňují stavět do čela lidi bez náležité kvalifikace a schopností. Obzvláště jasné je to ve třetím případě, který je rezultantou vzájemného působení různých institucionálních složek podniku a jeho společenských vztahů. Ve čtvrtém případě jde o zneužití institucionálních pozic ve „prospěch“ celé skupiny.

To nutí postavit otázku, zda v daných případech vedle neformálně pospolitostní struktury nepůsobí disfunkčně také formálně institucionální struktura podniku.

Druhou otázkou je, zda se ve vztazích mezi pospolitostí a formální strukturou socialistického podniku projevují jen rozpory tohoto druhu. Uvedeme i jiné rozpory, které jsme zjistili při sociologických výzkumech v průmyslových závodech:

1. Dělníci uvádějí, že sice znají jméno ředitele závodu, stěžují si však na to, že jej vidí jen jednou ročně o Novém roce, kdy projde dílnou a blahopřeje jim.

2. Po skončení interview vyjadřuje dělnice výzkumníkovi své uspokojení slovy: „Pracuji zde již 9 let, ale je to poprvé, kdy jsem byla dotázána na své názory o závodě.“

3. V čele provozu je velmi schopný technik, který má významný podíl na tom, že provoz plní rychle se zvyšující plán. Sou-druh zvládl výborně provoz po technické

stránce a práci velmi účelně rozděluje. O svých opatřeních se však náležitě neradí ani s provozním ekonomem, natož s ostatním osazenstvem provozu. To si stěžuje na jeho přehnaně autoritativní vystupování. Podle toho vyhlížejí i výrobní porady. Ačkoliv v osazenstvu je značný podíl kvalifikovaných odborníků, diskuse na poradách je slabá, hlavní slovo od počátku a téměř až do konce má jen vedoucí provozu.

4. Mladý dílenský mistr dosti ostře prosazuje svou vůli, a to nikoliv argumenty, nýbrž odvoláním na svou mocenskou pozici („Já jsem mistr a bude po mém“). Bylo mu vytýkáno, že ačkoliv správně plní svou vedoucí funkci po odborné stránce, zapo-miná na politickou odpovědnost, která z toho plyne. Nedostatečně se opírá o lidi, o spolupráci se stranickou skupinou. Jeho postoj na druhé straně vyvolává libivou, ale bezobsažnou kritiku těch pracovníků, kteří chtějí imponovat kolektivu.

5. Další případ je vyvolán napětím mezi vedoucím provozu a příslušným dílenským výborem ROH. Dílovedoucí nedostatečně informuje DV, obchází jej. Na své porady zve dílenské mistry a úsekové důvěrníky, ale úplně zapomíná na DV, který je jeho přímým odborářským partnerem. Když pak je vyzván k vypracování zprávy o sou-těžení v provozu, vytkne svému dílenskému výboru, že nedostatečně spolupracuje s vedením.

6. Rozpory mezi vedoucím a kolektivem se v jiném případě prohlubují málo otevřeným jednáním vedoucího. Dopustí-li se dělník chyby, nevytkne mu to přímo do očí, ale jde si stěžovat svému nadřízenému. Ten jde dělat pořádek, ale když se na vedoucího dílny před dělníky odvolá, dotyčný popře, že si stěžoval. To přirozeně zesiluje nelibost a zostrňuje rozpory.

7. Hojně se hovoří o iniciativě pracujících, ale jejich připomínky mnohdy nejsou vyřizovány – a to ani kladně ani záporně – zapadnou bez jakéhokoliv ohlasu.

V těchto případech nebyl narušován formálně zajištěný pohyb pracovního úkolu a formální struktura organizačních vztahů (s menší výjimkou případu č. 5) po určité jeho stránce. Byla však narušena struk-

² Viz tamtéž, str. 149–150.

tura lidských vztahů mezi pracovníky navzájem. Uvádějící tyto případy, nepopíráme závažnost opačných případů, ve kterých zase naopak neformální struktura, respektive její zbytnělé výhonky narušily fungování struktury formální. Existuje jistě nebezpečí, že demokratismus, přehnaný směrem k anarchismu, a v jeho rámci různé kamarádké vztahy znemožní řídícímu pracovníkovi operativně plnit svou funkci. Chceme však vyznačit nedostatečnost takového přístupu, který vidí teňto složitý vztah jen jednostranně.

Vycházejíce z uvedených případů, jsme oprávněni postavit otázku: Nemůžee vedle disfunkční pospolitosti existovat i disfunkční uplatňování formálních vazeb (tedy „disfunkční společnost“, máme-li užít Tönniesovy dichotomické terminologie)? Každý uzná možnost disfunkčního uplatňování těchto vazeb v případě, když (ať již pro svou zastaralost či nepružnost apod.) překážejí v plnění pracovního úkolu. O to nám zde však nejde. Hovoříme o disfunkčnosti i tehdy, když je formální struktura plně adekvátní pracovnímu úkolu (technické vybavenosti, požadavkům dělby práce), avšak vidí jen a jen tento úkol a nikoliv vztahy, související se sebeuplatňováním člověka-výrobce a s různými neformálními vazbami pracovníků.

Domníváme se ovšem, že sám pojem „disfunkčnost“ není v těchto souvislostech uplatňován zcela přesně. Vnáší do nich určitý aprioristický hodnotící moment. Přesnější je hovořit o přirozeně vznikajících rozporech mezi různými strukturami i mezi různými funkcemi podniku, přičemž „disfunkčnost“ neznamená nic jiného než zbytnění jedné struktury nad druhou strukturou, nebo jedné funkce nad druhou funkcí. Zásadně se může realizovat z obou stran. Je ovšem možné diskutovat o tom, zda v určité dobové situaci převládá spíše disfunkční působení formálně úkolové organizace na poloformální nebo neformální vztahy kolektivního sebeuplatňování pracovníků, anebo naopak disfunkční působení těchto pospolitostních vztahů na fungování formálně úkolové organizace.

Za dnešních podmínek vystupuje do popředí naléhavá nutnost zvědečtit řízení, učinit pružnějším jeho operativní dopad.

Při výzkumech na závodech jsme zjišťovali časté případy nedostatečného vyřizování připomínek pracujících. Avšak nezřídka jsme slyšeli též stížnosti na „přlišnou demokratizaci“ společenských vztahů: „Každý do všeho mluví, tím se oslabuje pravomoc a vědomí odpovědnosti u vedoucích, ti ztrácejí jasnou linii při svém rozhodování“. Na řadě pracovišť se dnes hlavním problémem stala autorita vedoucích a disciplinovanost podřízených. Proto je nutno zásadně souhlasit s tím, že nová soustava posiluje pozici hospodářských vedoucích. Za těchto podmínek je jistě oprávněně kladen hlavní důraz na zkvalitnění formální struktury vnitropodnikových a mezipodnikových vztahů a na co možná maximální eliminaci zábran tohoto zkvalitnění. A mezi takové zábrany nepochybně patří i ty projevy disfunkčního působení pospolitostních vztahů, které uvádí Jodl.

Tato potřeba by však neměla být — zejména při sociologickém přístupu — absolutizována. Jodl vystupuje proti opačné absolutizaci, když praví: „... nelze přeceňovat či absolutizovat pospolitostní stránku života lidí v podniku. Pospolitost je neobyčejně důležitá, protože integruje pracovníka do podniku a zbavuje jej pocitu cizoty. Jde však o typy této pospolitosti. Pospolitostní stránka života lidí v podniku musí být podřízena smyslu podniku, to znamená jeho úkolům a cílům.“³

Tyto věty považujeme za sukus Jodlova článku. S prvními dvěma zcela souhlasíme. Domníváme se však, že s kritikou absolutizace pospolitostní stránky ruku v ruce by měla jít kritika absolutizace formálně společností stránky. Tato kritika v článku chybí — a to nikoliv z vnějších, nýbrž ze zásadních důvodů. Závěrečná věta totiž výrazně svědčí o tom, že její autor jednoznačně podřizuje pospolitostní stránku života v podniku jeho formálně účelovému fungování. Z tohoto stanoviska samozřejmě žádná absolutizace formálně společností stránky nemůže být považována za nepřiznivou.

Pospolitostní stránka skupinových vztahů se utváří na základě svých vlastních zákonitostí. Příslušné vztahy probíhají nej-různějšími směry, pojí do neformálních

³ Tamtéž, str. 150.

uskupení a podskupin jak blízké spolupracovníky, tak i lidi, kteří jsou si pracovně vzdáleni, jsou však spjatí těmi či jinými společnými zájmy a zálibami, přátelskými a kamarádkými svazky, nebo třeba i jen naprosto neuvědomovanou potřebou „být spolu“. Tyto vazby tvoří podhoubí kolektivních vztahů podnikového osazenstva, a tím ovšem významně ovlivňují fungování formální organizace podniku ve směru plnění výrobního úkolu. Mohou však tak působit hlavně proto, že jsou specifické svým spontánním a dobrovolným rázem a že tato jejich specifičnost je respektována, že nejsou reglementovány, že se nikdo nepokouší pospolitostní vztahy „plánovat“, určovat, jakými tyto vztahy nesmějí být a jakými naopak být musí.

Základní příčina současných nedostatků bývá někdy viděna v tom, že účast výrobců na řízení přesáhla meze své působnosti. K takovým jevům snad dochází právě v těch případech, kdy mistr nebo jiný nadřízený nemá vlastní linii a přizpůsobuje se zájmu většiny kolektivu. Na tom má ovšem vinu i on sám. Především však jde o to, že účast výrobců na řízení je u nás zatím roztržena do příliš velkého počtu organizačních forem. Jsou to formy provozované stranou (právo kontroly hospodářského vedení, uplatňované nejružnějšími stranickými orgány a schůzemi), odbory (výrobně masová činnost, opět prováděná různými výbory, komisemi a schůzemi), hospodářským vedením (technicko-ekonomické rady a konference, prověrky efektivnosti, komplexní rozbor), společné odbory a hospodářským vedením (výrobní porady, kolektivní smlouvy).

Do jisté míry předností této mnohotvárnosti může být to, že zachycuje různé nuance iniciativy a postojů různých skupin závodního osazenstva. Ale v případě její absolutizace, není-li jasně vyznačena vzájemná pravomoc, odpovědnost a dosah návrhů všech těchto složek v jedněch a těchže záležitostech, pak se přehnaná organizace mění v dezorganizaci a mlhavý zmatek. Potom sebelepší vedoucí musí být ve stavu permanentní nejistoty a i sama demokracie ve výrobě se utopí v byrokratické přemíře organizačních vazeb. Proto je tak neúčinnou. Její přebujelost je pouze vnější. Co do svého vnitřního obsahu je zde demokracie spíše nedostatkovou nežli nadbytečnou.

Jsou myslitelné různé modely socialistického podniku. Sotva však obстоjí ten model, ve kterém pospolitostní stránka bude zanedbána anebo chápána jen jako druhotná, nástrojová, podřízená, jakkoli manipulovatelná. Podnik, který by se řídil takovým modelem, by snad v prvních dnech běžel „hladce“, byla by to však jen zdánlivá prosperita, zakrývající nedýchatelnou atmosféru jeho vnitřních vztahů. Dříve nebo později by se začaly zaostřovat vnitřní rozpory v takovém podniku. Podle okolností by se manifestovaly v různých formách: osobními konflikty, spory mezi organizacemi v podniku působícími, flukuačními tendencemi, růstem odcizenosti ve vztahu mezi člověkem a podnikem, úpadkem iniciativy, případně i způsoby ještě drastičtějšími.

V socialistickém podniku působí jak struktura formálně institucionálních vztahů, přímo podřízených výrobně účelové funkci podniku, tak i struktura neformálně pospolitostních vztahů, které aktivně ovlivňují tuto funkci, do určité míry mohou být i zpětně ovlivňovány formálně institucionálními vztahy, nepodřizují se však jednostranně ani těmto vztahům, ani výrobně účelové funkci podniku vůbec. Obě struktury se částečně doplňují, částečně se však pohybují ve vzájemném dialekticky rozporném napětí, které se časem vyrovnává, časem znovu zostruje. To je hlavní zdroj denních problémů podniku, základní podmínka jeho života. Rozpory mezi oběma strukturami mají mobilizující charakter, pokud je respektována každá z nich jakožto relativně samostatný komplex společenských vztahů. Pak mohou být průběžně a cílevědomě řešeny. Není-li tomu tak, je-li např. pohyb struktury neformálně pospolitostních vztahů reglementován, pak mohou tyto rozpory nabýt demobilizujícího charakteru, stát se tíživou překážkou rozvoje podniku, a tím i jeho účelového fungování.

Správný model socialistického podniku zahrnuje i souvislosti mezi strukturami formálně institucionálních a neformálně pospolitostních vztahů. Vyjadřuje tendenci k optimalizaci jejich vzájemných souvislostí, současně však počítá s jejich nevyhnutelnou rozporností a modeluje takové její řešení, aby si zachovávala svůj mobilizující charakter.

Dlouholetá stagnace ve společenských vědách, a zejména v sociologii, se projevuje v současné době intenzivním zájmem o nové poznatky tohoto vědního oboru. Řada institucí provádí šetření v nejrůznějších oblastech společenských vztahů pomocí anket a dotazníků. V předchozích letech se prováděly akce obdobného charakteru, ale vždy šlo o určité zaměření, které mělo sloužit praktickému účelu — výzkumu trhu, odběratelským zájmům, zdravotní evidenci apod. Konečně i celá řada běžně prováděných statistických prací představuje studijní materiál k dalším rozborům a výzkumu v oblasti společenských vztahů. Kvantitativní ukazatele sledují opakující se jevy ve vztahu k určitému času a prostoru. Statistika sběrem informací mnoha oborů a jejich zpracováním v číselné údaje vytváří širokou základnu pro sledování závislostí a korelací. Demografické přehledy, censy, sledování životní úrovně obyvatel pomocí rodinných účtů, vedených ve vybraných domácnostech, výsledky hospodářské, ekonomické, finanční a další zpracovávané ukazatele jsou podkladem pro čerpání základních vztahových poznatků.

Vedle těchto konkrétních prací s pravidelnými cykly opakování je zvláště v poslední době zpracováno velké množství dotazníků, anket a podobných šetření. Dosavadní živelný postup těchto prací navazuje na techniku zpracování, jak byla používána v uplynulých letech, která však měla jisté nedostatky jak věcné, tak formální. Podat zde plně vyčerpávající přehled o konkrétním postupu při sestavování dotazníku nebo dokonce celé ankety bylo by jistě nemožné pro nedostatek místa. Omezíme se proto na popis důležitých postupů při přípravě takové akce k zajištění zdárného průběhu šetření a vhodné volby technického prostředku numerického vyčíslení výsledků. Ve stručném nástinu jednotlivých operací podáme přehled možností

strojového zpracování nebo automatizovaného vyčíslení konečných výsledků.

Postup při zajišťování přípravných prací nebývá vždy cílevědomý a bývají zanedbány ekonomické ukazatele. Příprava práce pro zajištění ankety, sestavení dotazníku, šetření v terénu, sběr informací, evidence vrácených vyplněných dotazníků a konečně i číselné vyhodnocení výsledků představuje značný náklad materiální i časový. Technika zpracování vyžaduje řadu organizačních zajištění, se kterými je nutno počítat již v přípravném stadiu. Mezi rozhodnutím sledovat určitý společenský jev průzkumem v terénu a vytěžením konečných výsledků je řada prací věcné i formální povahy. Každá akce musí být řádně organizována a předem promyšlena, nemá-li být v případě nesprávné koncepce ankety, nevhodným sestavením stupnic a chybným uspořádáním dotazníku ovlivněn celý výsledek. Vynaložené náklady finanční i časové musí se bezpodmínečně projevit na výsledku práce, a to znamená plné využití všech informací výzkumu. Tato zásada platí mimořádně u strojového zpracování výsledků.

Ankety a dotazníkové akce jsou jednou z forem sociologického výzkumu. Jedním z hlavních úkolů sociologie je hledání společenských vztahů a jejich vzájemných závislostí. Tyto závislosti nejsou však jednostranné, ale jsou navzájem sdruženy řadou podmiňujících se funkcí. Postihnout tuto závislost je velmi obtížné, jelikož vždy na sebe působí sled příčin a následků.

Statistika jako pomocná věda zachycuje jednotlivé společenské jevy a zkoumá procesy, které patří ke společenské základně v dialektickém spojení kvantity a kvality. Základním principem práce je tady zachycování číselných údajů a vzájemným porovnáváním těchto číselných hodnot a vytvářením matematicky formulovaných propočtů závislostí zachycovat aproximativně platné pravidelnosti kauzálních vztahů.

Prostřednictvím statistických údajů lze

tedy sledovat některé závislosti a provádět na užším výběru materiálu sociologické rozbory. Vzhledem k tomu, že jde vždy o vytěžení výsledků na široké základně, prováděné institucí za poměrně značných nákladů na zpracování, představuje statistika bohatý materiál ke studiu vztahových závislostí. Především jsou to výsledky nákladných censů, národního sčítání lidu, domů a bytů, zpracování výsledků mikrocensu, rodinných účtů a podobně. Sociologické rozbory v plném slova smyslu na širší vědecké základně nejsou prozatím podnikány. Mimo tyto údaje, které jsou k dispozici pro určitý úsek sociologického bádání, je zde ještě další instrument ke zjišťování vymezeného jevu na určitém společenském souboru, a to přímé šetření formou ankety nebo dotazníkové akce. Požadované informace jsou v tomto případě zaměřeny na užší vymezení části společenského vztahu a jejich použití je ponecháno k volnější dispozici řešeného úkolu. Záleží tím více na jejich správné konstrukci, aby takový dotazník nebo celá anketa byly skutečně nástrojem k získání informací, které budou sloužit výzkumu reality. Nebude-li tento předpoklad splněn, pak taková akce zůstane jen mařením času a nákladů.

Chceme-li sledovat průběh určitého společenského jevu, je třeba stanovit i plán postupu prací k dosažení konečného výsledku. Vymezení sledovaného jevu, jeho výskyt, způsob průzkumu, plán šetření v terénu, technika zpracování a úprava konečných informací musí být řešeny společně, ať již půjde o dotazník, nebo přímý rozhovor. Pečlivě je nutno volit použité stupnice otázek, postup při sběru informací, sestavení číselníků a kódů. Volba druhu techniky zpracování ovlivní pochopitelně i organizační přípravu. Z uvedeného vyplývá, jaká organizační opatření nutno před zahájením zpracování provést a jaké obtíže stojí v cestě mezi zadáním úlohy a konečným výsledkem vědecké práce. Má-li dnes sociologie a sociologické průzkumy najít uplatnění a opodstatnění v řadě vědeckých disciplín, pak je třeba přistupovat k takové práci s plnou odpovědností. Současně je nutné si uvědomit, že taková akce má hmotný dopad nejen na toho, kdo akci vyvolá, ale i na objekt šetření. Bezcíle a bezvýsledné akce se nutně odrazí v znevazující tendenci takových průzkumů.

Průzkum musí být tedy řádně organizován a celá práce předem rozvržena do několika hlavních etap:

I. Určení a vymezení sledovaného úkolu

1. a) teoretická část
 - b) pracovní postup
 - c) rozbor
 - d) rozsah zpracování
2. Přípravné práce
 - a) forma šetření daného společenského jevu
 - b) vypracování stupnic
 - c) příprava dotazníku
 - d) rozhodnutí o použitém technickém prostředku zpracování výsledků
 - e) vypracování číselníků a kódů
 - f) grafická úprava tiskopisu
3. Dohoda s výpočetním střediskem
 - o zajištění strojového zpracování
4. Plán způsobu sběru informací
 - a) kontrola vrácených vyplněných dotazníků
 - b) vyznačení dokladů
 - c) odevzdání dokladů ke zpracování

II. Technický popis zpracování výsledků

- a) ruční zpracování
- b) strojové – děrné štítky nebo samočinný počítač
- c) projekt zpracování
- d) forma vstupních hodnot sestavy, tabulky (jejich úprava)
- e) výpočty – na děrnostítkovém systému
 - výpočty – na samočinném počítači

III. Závěrečné práce – vyhodnocení výsledků, rozbory, publikace.

Popis jednotlivých pracovních postupů.

Sestavení sledovaného úkolu

Ve společenském životě je řada faktorů, které na sebe navzájem působí a jsou v příčinné závislosti. Pozorováním této příčinné závislosti zabývala se řada teoretiků. Objektem může být jev národohospodářský, jako je zkoumání mezioborových vztahů, nebo zájem zdravotnického výzkumu o vlivu kouření na výskyt plicních onemocnění. Na základě hromadného výskytu těchto příčin a následků hledáme pravidelnosti a vymezujeme zákonitosti. I když se zde nabízí srovnání s fyzikálními zákony, nutno si uvědomit, že sociální život je dynamický a nelze jej chápat odtržené od dějové souvislosti. Řada závislostí ve

vzájemném vztahu, které na sebe působí, je komplikována a vyžaduje tím soustředěnější studium příčin, jež mohou ovlivňovat důležité úseky jako národohospodářské důsledky, populační vlivy, zdravotnictví.

V některých případech použití přímé dotazníkové formy průzkumu zprostředkuje hlubší poznání zkoumaných oblastí. Mimořádně důležitý je rozsah zpracování, který je ovlivněn jednak počtem opakujících se závislostí, jednak povahou zkoumaného jevu. Tak například mezioborové vztahy dodavatelské mají význam pro plánování a šetření na tak rozsáhlém poli musí mít pochopitelně daleko větší i rozsah zkoumaných jednotek, než je nutné u nějakého užšího problému. Podle těchto ukazatelů lze shrnout šetření do několika skupin. Jednak jsou to statistická šetření, která jsou podnikána na široké základně, tj. s velkým počtem zkoumaných případů, a dále akce menšího rozsahu, které sledují zájmy specializované se snahou proniknout do určitého problému a ověřit si na číselném vyjádření předpokládaný obsah.

Ankety bývají zpracovány v nejrůznějších oblastech a představují přímý dotaz na daný problém. Jejich rozsah se pohybuje od 500 až do 5000 případů. Prozatímní práce, které byly provedeny v poslední době, se pohybovaly kolem dvou až tří tisíc dotazníků. Rozhodně nelze předem stanovit určité pevné číslo zpracovaných údajů k průzkumu daného problému a je třeba se řídit pouze jeho strukturou.

Přípravné práce

Po vymezení pojmu a rozsahu zkoumaného jevu docházíme k požadavku sestavit plán přípravných prací. Především půjde o formu šetření — ankety, dotazníku, přímého rozhovoru a ev. dalších, u nás méně známých způsobů průzkumu. Ať jde o osobní rozhovor nebo o písemnou formu vyjádření v dotazníku, je nutno pečlivě připravit předkládané otázky. Oba způsoby mají kladný i negativní účinek v tom smyslu, že dotazovaná osoba může být ovlivněna prostředím, časem nebo formou vedení rozhovoru. U dotazníkové akce dochází vždy k nepřesnostem, pokud bude nejasná formulace otázek. Nepochopení otázky zkreslí odpověď. Hlavní náplň dotazníku tvoří struktura otázek, které mají být promyšleny a sestaveny do stupnice. Je známa celá řada zavřených otázek — od jednoduché otázky s odpovědí „ano“ —

„ne“ přes částečně uspořádané otázky s jednotlivými indexy až po záměrně konstruované otázky se stupňující se gradací, od vysloveného kladu až k vyslovenému záporu. Příklad:

Anketa o mateřské dovolené
(Státní populační komise)

otázka 1

— žádala žena volno před mateřskou dovolenou?

— ano

— ne

otázka 2

— vrátí se po skončení mateřské dovolené zpět na pracoviště?

— ano

— snad do jiného podniku

— asi se nevrátí

— ne

Kladené otázky mohou v některých případech i změnit původní smysl šetření a zavést na nesprávnou stopu. Teorie použitých stupnic je prakticky vázána na povahu zkoumaného jevu. Výsledek je logické postižení problému, ze kterého je třeba vytěžit maximálně správnou odpověď, kterou by bylo možno zpracovat v další souvislé řady.

Pořadí a struktura kladených otázek představuje věcnou náplň dotazníku, který však bude nutno zpracovat dále až do konečných číselných výsledků. K tomuto účelu je třeba provést správné kódování určitých znaků pro rozlišení odpovědí. Dříve ovšem musíme sestavit číselný klíč pro jednotlivé odpovědi. Toto číslování je nutné pro ev. strojové zpracování, ať již děrnoštítkovou technikou nebo na samostatném počítači. Příslušná odpověď je vyjádřena odpovídajícím číslem podle číselníku, a podle těchto číselných znaků rozeznávána a sumarizována. Číslování nemá proto nic společného s rozmístěním kladených otázek a jejich věcnou souvislostí, ale musí bezpodmínečně odpovídat svému účelu, tj. technické možnosti strojového zpracování.

Pokud půjde o rozlišení při ručním zpracování výsledků, není zde kladen žádný požadavek. Prakticky se vystačí s běžným číslováním použitých řádků a sloupců, tak jak to vyžaduje grafická úprava tiskopisu. Jakmile však bude použito vyšší výpočtové techniky — mechanizace nebo automatizace — musí být dodatečně provedeno označení otázek a odpovědí.

Dotazník bývá anonymní forma sdělení,

kde nejde o sledování jednotlivých odpovědí, ale o postižení určité skupiny, směru, požadavku. Osobní údaje dotazovaného jsou důležité jen z hlediska jeho příslušnosti k určité skupině, stáří, povolání, pohlaví. Tyto údaje bývají uváděny buď na začátku dotazníku nebo na jeho konci. Postavení údajů právě tak jako konstrukce otázek má vliv na správnost odpovědí. Z tohoto důvodu bývá také osobní údaj kladen až na konec dotazníku, aby se dotazovaný necítil vázán, aby jeho odpovědi nebyly proto pouze formální.

Pokud se týká zpracování širšího území, bude nutno sestavit příslušný číselník pro toto územní členění: kraj, okres, obec apod. Tento údaj nutno uvést v záhlaví dotazníku, jelikož pevným nastavením těchto údajů lze podstatně snížit případný náklad strojového zpracování. Ale o tom až v kapitole o strojovém zpracování.

Dalším údajem jsou osobní data:

- a) pohlaví
 - muž — žena
- b) věk
 - zde se uvádí dvojmístný číselný znak:
 - dokončený věk
- c) stav
 - ženatý — vdaná
 - rozvedený — rozvedená
 - vdovec — vdova
 - druh — družka
 - svobodný — svobodná
- d) vzdělání
 - nedokončené základní
 - základní
 - nižší odborné
 - vyšší odborné
 - vysokoškolské

Proti předchozím bodům a), b), c) se tento údaj řídí povahou šetření. Tam, kde bude záležet na vzdělání dotazovaného, bude pochopitelně jiný číselník než u všeobecného členění. Příklad:

- dd) — méně než osmiletka
- osmiletka, resp. rovnocenné vzdělání
- neúplné středoškolské
- nižší průmyslovka
- středoškolské
- odborná škola
- vysoká škola universitního směru
- vysoká škola technického směru
- e) počet členů rodiny
 - 1, 2, 3, 4, 5 atd. (vyjádřeno číslicí)
- f) povolání.

Stupnice jednotlivých profesí je vázána buď na základní socioprofesionální skupiny, nebo členěna detailně. Zde bývá také uváděno postavení v povolání, jelikož ten-

to údaj je pro určitý druh šetření velmi zajímavý.

Skupina:	Znak:
průmyslový dělník	11
zemědělský dělník	12
dopravní dělník	13
ostatní dělníci	14
technický pracovník	21
administrativní pracovník	22
zdravotní a sociální pracovník	23
učitel, vědec, umělec	24
družstevní zemědělec	31
ostatní družstevníci	32
samostatný	41

U členění na číselné znaky 11 — 41 znamená číslice na prvním místě socioprofesionální skupinu, na druhém místě zařazení.

a) Stupnice výdělku:

(v legendě musí být uvedeno, zda jde o hrubý nebo čistý výdělek)

— 499 Kčs	1
500 — 749	2
750 — 999	3
1000 — 1249	4
1250 — 1499	5
1500 — 1749	6
1750 — 1999	7
2000 + (a více)	8

Rozsah stupnic se řídí potřebou zkoumání jevu. Může být zpracována celá řada dalších ukazatelů, které se váží přímo k problému. Příklad:

Anketa o mateřské dovolené (Státní populační komise):

Příjem rodiny před narozením dítěte
Příjem rodiny po narození dítěte atd.

Způsob kladení otázek — příklad:

Anketa o mateřské dovolené:

otázka 3

- zda žádala žena o neplacené volno
- ano
- ne
- neudáno

otázka 4

- zda zaměstnavatel volno povolil
- ano
- ne
- neudáno

Z uvedeného je patrné, že běžně dochází k tomu, že na některou položenou otázku dotazovaný neodpovídá. Lze předpokládat, že skutečně neví, nebo je odpověď pro něho obtížná. V odpovědi může být také uvedeno:

- ano
- ne
- nevím
- neudáno

Pro tyto případy je nutno vždy počítat s rozšířenou koncepcí odpovědi a vypracovaným příslušným číselníkem. Anketa o čtenáři tisku:

otázka 1

— čte pravidelně noviny?

- ano
- ne

otázka 2

— jak získává noviny?

- předplácí si je v PNS
- předplácí si je u kolportéra
- kupuje si je pravidelně
- kupuje si je náhodně
- získává je jiným způsobem

Poslední odpovědi — získává si je jiným způsobem — se používá pouze tam, kde nelze předem znát rozsah možných odpovědí a právě touto anketou se chceme dovědět možné varianty.

Zvláštní péči třeba věnovat tzv. otevřeným otázkám. Příklad:

Anketa o zdravotnictví:

Kdybych se potřeboval léčit, vyhovovalo by mně nejlépe léčení

- u obvodního lékaře
- u závodního lékaře
- u lékaře, kterého bych si mohl vybrat
- u lékaře v soukromé ordinaci
- mám tyto další připomínky a návrhy k činnosti zdravotnického zařízení

Poslední odpověď je ponechána pro širší textovou část a nelze ji předem kódovat. Pokud není známa apriorně odpověď plně vyčerpávající, bude provedeno rozřazení podle druhu odpovědi až teprve po vrácení vyplněných dotazníků. Tyto volné odpovědi jsou strojově nezpracovatelné a musí být dodatečně číslovány. Práce s nimi je velmi obtížná zvláště tam, kde bude zpracováno větší množství dotazníků.

Technické prostředky numerického zpracování

Rozsah případů ovlivňuje formu zpracování a tato zpětně působí na úpravu dokladů a použití vhodných číselníků. V každém případě nutno dbát, aby formát dokladu byl přehledný, graficky uspořádaný a snadno manipulovatelný. Za nejvýhodnější považujeme formát velikosti A4, nebo podle potřeby může to být i formát A3 s překladem na A4. V případě použití vkládaných listů dochází k jejich vypadávání a eventuálnímu poztracení. Také manipulace s takovými doklady je obtížná. Ještě nevhodněji působí složky, brožury, které ztěžují jakoukoliv formu zpracování.

Rovněž grafická úprava dotazníku je velmi důležitá. Zpravidla má povahu statistického výkazu s případným předtiskem místa vydání (kraj, okres, obec). V záhlaví je uveden název ankety vystihující předmět šetření. Další údaje dotazníku jsou uspořádány podle povahy obsahu.

Použití číselníků a kódů

Pokud bude vyčíslení provedeno ručně, tj. jednoduché rozřazení podle obměn jednotlivých skupin, nemusí číslování hrát podstatnou roli a postačí pouze grafická úprava s číslováním pořadí a řádků. Při mechanizovaném postupu zpracování nutno však připravit doklady tak, aby co možno nejkratší cestou bylo dosaženo žádoucích výsledků. Jednotlivé skupiny odpovědi čísujeme nebo kódujeme, tj. převádíme slovní výraz na číselnou značku. Ke konstrukci těchto znaků se vrátíme v kapitole o strojovém zpracování. Rozhodně však v této pracovní fázi třeba se konzultovat o pozdějším strojovém zpracování s odborníkem z výpočtového střediska. Nevhodně upravené doklady a nesprávně užití číselníky ovlivňují výsledek do té míry, že lze údaje zpracovat jen částečně nebo s minimálním využitím všech předpokládaných možností.

Technika sběru informací

S rozdělením dotazníků k vyplnění souvisí také jejich sběr. Pokud jsou řízeny centrálními úřady a institucemi, je jejich odevzdání zajištěno úřadem, který šetření provádí. Pokud však jde o menší akce, musí sběr provádět ti pracovníci, kteří průzkum organizují. Zde je dokonce důležité, aby to byli právě ti, kteří mají na výzkumu zájem. Akce prováděné jiným způsobem dopadly podle našich zkušeností vždy neslavně.

Vrácené a vyplněné dotazníky nutno především řádně přikontrolovat, a to jednak revizí rubrik a vyplněných odpovědí, formálního správného vypsání, čitelnosti, která je velmi důležitá pro strojové zpracování, jednak doplněním volných odpovědí příslušným číselným kódem. Tento pracovní úsek ukáže nejlépe, do jaké míry byla správná koncepce ankety, úprava dotazníku, a zda bylo porozuměno kladeným otázkám. Rubriky s volnou odpovědí třeba předem podle určitého hlediska (které bude zvoleno až po přečtení všech od-

povědi) rozřadit a sestavit správný kód, jakož i provést vyznačení.

Vyznačení

Vyznačení dokladů představuje zanesení číselných znaků podle předem připraveného číselníku k jednotlivým odpovědím. Podle povahy dotazů a odpovědí lze připravit v některých případech již předem vyznačení. Zatřídění zvolené odpovědi je dotazník připraven pro strojové zpracování. V případě mechanizace nebo automatizace zpracování musí být slovní text převeden do číselných znaků. Práce spojené s dodatečným vyznačováním si vyžádají mnoho času a námahy, se kterou zpravidla ten, kdo provádí anketární šetření, nepočítá. Proto u jednoduchých odpovědí již s tímto kódem počítáme a vyznačujeme jej přímo do tištěného formuláře dotazníku. Příklad:

pohlaví — žena	číselný znak	— 1
— muž		— 2

K určité otázce přináleží odpověď:

— ano	— 1
— ne	— 2

K otázce: V jakém pořadí čtenář čte rubriky v novinách?

— úvodník	— 1
— vnitropolitické stati	— 2
— budovatelské rubriky	— 3
— ekonomické rubriky	— 4
— kulturní rubriky	— 5
— vědeckotechnické	— 6
— sportovní	— 7

Při větší rozmanitosti odpovědí číslujeme běžně pořadí od 1 do n.

Pro vhodnější využití strojového zpracování doporučujeme použít při číslování pokud možno sudých čísel: 2, 4, 6, 8. V případě, že členění je bohatší a nestačí tato čtyřmístná skupina, číslujeme běžnou číselnou řadou od 1 až do n.

Číselník pro strojové zpracování sestavujeme až po vytvoření stupnic a připravení dotazníku. Jednotlivé odpovědi řadíme za sebou a číselně označujeme podle pořadí. Číselník musí být připraven před vypracováním dotazníku a dodán spolu s požadavkem na zpracování do početní stanice.

Postup zpracování

Teprve vyznačené doklady jsou připraveny k vlastnímu zpracování výsledků. Před odevzdáním ke zpracování doporučujeme provést paginaci, tj. postupné očíslo-

vání dokladů (pro zajištění počtu všech dotazníků).

Technický popis zpracování

Po skončení všech přípravných prací dochází k vlastnímu zpracování číselných výsledků. Předem bylo již stanoveno, zda bude provedeno ručně nebo strojově. Toto rozhodnutí je závislé na počtu dokladů. Přípravné práce spojené se sestavením pracovního programu a nákladné děrování štítků by se rozhodně nevyplatilo u malého počtu případů, a konečně by ani žádná strojně početní stanice nemohla takovou práci přijmout.

Popíšeme proto nejprve postup ručního zpracování. Vhodnost tohoto způsobu je vázána na počet dokladů — tedy na malý počet jednotek s malým rozsahem třídění. Hodnoty rozepisujeme do předem připraveného formuláře, kde si vyznačíme sloupec hodnot. Odebíráme jednotlivé případy a čárkovací metodou spočítáme výskyt případů (např. iii 3, iiii 5, iiii i 6).

Tato metoda je však zdoluhavá a pracná. Případná chyba se těžko zjišťuje, takže tento postup lze doporučit jen u opravdu malých souborů.

Mimo popsané ruční techniky zpracování čárkovací metodou užívá se běžně při menším počtu zpracovaných dokladů ruční třídění. Tento postup práce vyžaduje jisté zručnosti v rozdělování dotazníků podle jednotlivých hledisek a předpokládá předběžné sestavení třídícího plánu, tj. zpracování postupu třídění.

Pracovník pověřený tímto úkolem musí být obeznámen s číselníkem, případně se škálou skupin, na které se má celý soubor rozložit. Ručně třídí doklad po dokladu a odkládá podle stupnice odpovědí na jednotlivé hromádky. Tyto se dále člení podle sledovaných hledisek na menší podskupiny. Celý postup se řídí předem stanoveným třídícím plánem. Za každou rozebranou skupinu se spočítá počet odložených případů a запиše se do předem připravené pomocné tabulky.

Postup vychází od základního členění postupně k podrobnějšímu. Platí však zásada, že jednou rozdělené skupiny mají být využity pro více podřazených členění, aby nedocházelo ke zbytečně opakovanému třídění celého souboru na tytéž skupiny. Technika tohoto třídění je prakticky analogická postupu při strojovém zpracování.

Za každou roztržiděnou a odloženou skupinu musí být spočítány četnosti případů a zapsány na pomocnou tabulku. Součet roztržiděných podskupin musí se rovnat celkovému počtu před roztržiděním. V průběhu práce musí být bezpodmínečně dodržována maximální přesnost, jelikož případné chyby si vynutí opakování práce a znehodnocení tříděných skupin. Třídící plán musí počítat s případným předznačením (kódováním) některých údajů na dotazníku, a to v těch případech, kde není možné s ohledem na četnosti skupin rozdělovat materiál na jednotlivé skupiny přímo v průběhu ručního třídění.

Za větší skupiny, jako je územní rozložení na kraje, okresy aj. se ručně předpočítávají doklady a toto třídění se udržuje pro další zpracování. Při zpracování rozsáhlého souboru, kde je určitého třídění skupiny používáno několikrát i pro další hlediska, doporučujeme jednou rozloženou skupinu očíslovat běžnou číselnou řadou (paginace). Takto označený soubor dokladů se rychleji a přesněji vrátí vždy do téhož uspořádání.

Z uvedeného postupu je patrné, že obtíže při ručním zpracování úměrně rostou s rozsahem zpracování jak co do počtu dokladů, tak především ve vztahu k počtu sledovaných odpovědí. Tato technika zpracování vyžaduje i jistou zručnost a praktickou zkušenost. Její pomocí lze zpracovat i poměrně rozsáhlé soubory.

Pro určitý druh třídění možno použít i okrajově děrovaných štítků. Nejde o mechanizaci prováděnou strojem, ale ručním vypichováním karet okrajově děrovaných příslušnými znaky. Tyto znaky je však nutno předem do štítků vyděrovat kleštičkami k prorážení otvorů. Ke každému případu je děrována jedna karta. Znaky, které jsou společné pro více případů a jsou tedy děrovány na kartách vždy na totéž místě, lze tak pomocí jehly vypíchnout, lehce vyjmout ze souboru a spočítat frekvence. Celý postup je poměrně obtížný, vyžaduje delší přípravu a nehodí se pro jednorázové zpracování. V dnešní době mechanizace a automatizace je však nutné hledat i nové formy práce. Proto se budeme v dalším zabývat technikou strojového zpracování.

Mechanizace práce pomocí strojů na děrné štítky je dnes rozšířená v mnoha oborech. Tyto stroje byly původně určeny již svou konstrukcí jen na práce statistické

a na zpracování hromadných číselných údajů. Teprve později bylo jejich využití rozšířeno na úsek národohospodářské evidence. Původní řada strojů byla postupně konstrukčně upravována pro potřeby nového využití. A je zcela samozřejmé, že použití strojové techniky na novém úseku práce se neobešlo bez počátečních obtíží, a tím i vyvstala nutnost změny organizace práce, oběhu dokladů a především přizpůsobení dokladů potřebám strojového zpracování. Jestliže každý postup práce předpokládá organizaci, platí to zde dvojnásobně. Případný organizační nedostatek se projeví v čase i nákladech. Dnešní snaha o využití strojové techniky vyvolává zájem o aplikaci této techniky ve společenských vědách. A právě na tomto úseku dochází uplatnění. Pracuje s hromadnými údaji i s ohraničenou, účelově vybranou skupinou. Výslednou operací je matematická formulace řešení zadané úlohy, s jejíž pomocí hledá funkční závislosti mezi jednotlivými vztahy. Využití všech výhod strojové techniky pro třídění a evidenci jednotlivých informací v kvantitativním i kvalitativním zpracování je zřejmé a prakticky vyzkoušené. Méně známé je využití děrných štítků jako nástroje výpočetní techniky matematických metod zpracování. Pro znázornění a lepší pochopení průběhu práce považujeme za nutné seznámit čtenáře s děrnostítkovou technikou.

Děrný štítek je nositelem informace a jeho pomocí je zprostředkována technika práce na strojích. Je vyroben ze speciálního kartonu a jeho vlastnosti musí odpovídat ČSN 88 5601 ze dne 1. 4. 1955. Rozměry: 187,3 mm ($\pm 0,15$) $\times$ 82,47 mm ($\pm 0,07$ mm) $\times$ 0,17 ($\pm 0,013$ mm). Štítek je v levém horním rohu seříznut pro rozlišení správné polohy při vkládání do stroje.

Strojně početní stanice jsou většinou vybaveny děrnostítkovými stroji čs. výroby ARITMA-systém 90sloupcového děrného štítku. Vedle těchto našich strojů pracuje zde mnoho starších i nejnovějších zahraničních značek (IBM nebo francouzská značka Bull). Tyto zahraniční stroje pracují však na 80sloupcovém systému. Vzhledem k početní převaze našich značek se budeme zabývat popisem prací na soupravě ARITMA. Na děrný štítek můžeme ukládat informace numerické i alfanumerické. Uložení těchto znaků se děje pomocí

kulatých otvorů vyražených do štítku děrovacím strojem v určitém číselném kódu (Powersův kód). Čísla 1, 3, 5, 7, 9 (lichá čísla) jsou děrována přímo jediným vyraženým otvorem. Sudá čísla pak ještě dalším druhým otvorem-devítkou.

Příklad: číslo 1 = děrovaný znak 1
2 = děrovaný znak 1 a 9
3 = děrovaný znak 3
4 = děrovaný znak 3 a 9
atd.

Nuly se zpravidla neděrují, pouze v případech, kdy mají sloužit jako znak, se kterým se dále pracuje (třídí).

V textu vypisuje tabelátor sám nuly za číslem a je nutno tento nežádoucí výpis zamezit – splintem. Pro třídění do tabulek, které jsou nejčastějším výsledkem zpracování anket, je třeba zvlášť na tuto okolnost upozornit, aby nuly děrovány byly zásadně.

Pro stroje alfanumerické (abecedně-číslíkové) je určen speciální kód ARITMA, kde

A = složeno ze znaků 1 a 7
B = složeno ze znaků 5, 7, 9
C = složeno ze znaků 0, 5, 7
D = složeno ze znaků 1, 3, 7
atd.

Stroj tedy musí mít abecední údaj převedený do číselných znaků. Mimo tyto strojové kódy je ještě kód dekadický 80 a 45sloupcový – zvláštní kód se znaky v určitých místech. Zásadně však jde o odvozeniny od Powersova kódu.

Děrný štítek má 90 děrných sloupců a je rozdělen na dvě poloviny od 1–45 a od 45–90 sloupců. Do každého ze sloupců lze umístit číselný znak od 0–9 nebo jedno písmeno. Jednotlivé údaje nutno přenášet na štítek tak, že každý znak je umístěn v jednom sloupci štítku. Vícemístnými znaky je tedy dříve obsazeno 90 míst děrného štítku, a proto rozložením údajů na štítek – jeho projektem se zabývá technická část zpracování projektu.

Celé zpracování probíhá na řadě strojů, kterým se říká základní souprava: děrovač, přezkoušeč, třídíči a tabelátor. Vedle základní řady děrnoštítkových strojů jsou zde ještě stroje pomocné jako reproduktor, opakač, zakládač aj.

Popis práce na strojích

Překontrolované vyznačené doklady jsou odevzdány do strojového zpracování, kde je nutno nejprve přenést údaje na štítek. Děje se tak prostřednictvím děrovače.

Děrovač ARITMA 140 je stroj na děrné štítky. Tento typ zpracovává pouze číselné údaje (pro alfanumerické úlohy je konstruován typ ARITMA 150). Na děrovači mechanickým způsobem – psaním na klávesnici stroje, opisuje pracovnice údaje z dokladu na děrný štítek formou vyražených otvorů. Psaním na klávesnici nastává sloupec po sloupci do mechanické paměti stroje a při stisku funkčního povelu jsou najednou – blokově vyděrovány znaky do štítku.

Údaje přenesené z dokladů do děrných štítků nutno ještě překontrolovat na přezkoušeči ARITMA 600 nebo alfanumerické údaje na ARITMA 610. Jde o ručně ovládaný stroj, kterým je prováděna kontrola děrování. Obdobně postupuje i pracovnice, jen s tím rozdílem, že stroj nerazí znaky, ale ražené ohmatává a kontroluje. V případě rozdílu signalizuje chybu. Takto je údaj přenesen do děrného štítku a další práci je již vyhodnocení jednotlivých indikací podle předem sjednaného postupu.

Tyto práce byly prozatím pouze přípravné a vlastní princip zpracování tvoří třídění. Provádí se na třídících strojích ARITMA 200 nebo ARITMA 220. Jde o stroj určený pro třídění a řazení děrných štítků podle vyděrovovaných znaků. Mechanicky provádí třídění, které bychom pracovním způsobem nahražovali ručně. Vzájemně může seřazovat štítky podle jednotlivých hledisek. Poslední fází je výstup informací pomocí tiskárny tabelátoru. Tabelátor ARITMA 300 nebo ARITMA 320 vytříděné štítky opisuje na pás papíru, který lze upravit podle potřeby dalšího zpracování. (Skládané sestavy, formát upravený pro vázání.)

Tabelátor ARITMA T 300 pracuje na principu elektromechanickém. Druhý tabelátor T 320 je nový moderní programovací stroj, schopný určitých logických operací pomocí programové desky zapojením reléových obvodů. Tiskne údaje alfanumerické v libovolném rozmístění a úpravě s možností výpočtů do čtyř součtových stupňů.

Jako pomocného stroje se ponejvíce užívá reproduktoru, tj. stroje, který přenáší děrování jednoho štítku na jiný štítek. Dále zakládá reproduktoru ARITMA T 720, který vzájemně setřídí, zakládá, spojuje, porovnává, vyhledává štítky jednoho nebo dvou souborů.

Příklad postupu zpracování ankety.

V přípravné fázi zpracování dotazníku bude nutná dohoda se strojně početní stanicí. Po konzultaci s odborníkem je třeba vyhotovit projekční dokumentaci, která obsahuje jednak organizační vzájemné dohody a ujednání, jednak technický projekt.

Technický projekt obsahuje výčet použitých strojů na zpracování, popis pracovního postupu, operogram-grafické znázornění postupu prací, a především projekční rozmístění údajů na děrný štítek. Dodáním dokladů do vstupní kontroly SPS (strojně početní stanice) začne vlastní proces zpracování výsledků. V této fázi musí být již dohodnuta forma výstupních dat (sestavy, jejich úprava, třídící tabulky).

Informace uvedené v dotazníku jsou postupným děrováním přenášeny na děrné štítky. Kontrolou na přezkoušeči je zajištěn správný přenos údajů z dokladů na štítek. Štítky jsou odevzdány na třídící stroj, kde jsou vloženy do zásobníku stroje a postupně podávány nožem třídícího zařízení do transportních válců, do ohmatávajícího zařízení stroje. Zde se na zlomek vteřiny zastaví, děje se to však velmi rychle, takže okem lze těžko postihnout toto zastavení. Po ohmátnutí řadou jehel (u elektromechanického třídícího stroje ARITMA 200) nebo prosvícením fotobuňkou (typ ARITMA 220) je štítek transportní drahou nesen až na příslušnou přihrádku, do níž spadne. Počet přihrádek odpovídá počtu míst na děrném štítku u jednoho sloupce, tedy od 0 do 9, a pro prázdné štítky (bez děrovaného znaku) odpad.

Třídí se od nejnižšího řádu k řádu vyššímu, což prakticky představuje složení štítků od méně důležitých hledisek k vyšším v rámci hlavní skupiny. Tento způsob třídění předpokládá další postup zpracování na tabelátoru (tiskárna). Vytříděné štítky nutno opsat na stroji-tabelátoru, který snímá děrované údaje na štítku, elektromechanickou cestou je přenáší do tiskárny stroje a tiskne na tabulační pás, případně na dodaný formulář.

Každý řádek představuje obsah jednoho štítku. Vzhledem k tomu, že štítky jsou po předchozím třídění uspořádány podle určitých skupin, může tisknout za požadovanou skupinu součet, ev. v přídatném zařízení-součtovém děrovači automaticky vyděrovat za tento součet nový štítek. Tato funkce má velký význam pro snížení zá-

kladního počtu zpracovaných případů a pro práci pouze se součtovými skupinami.

Tabulkové třídění

Jednou z nejběžnějších forem zpracování číselných výsledků je třídění do tabulek. Na vytištěné sestavě, jak bylo uvedeno v popisu zpracování tabulačních sestav, jsou zapisovány přehledně jednotlivé případy. V tabulkovém vyhodnocení jsou uváděny celkové hodnoty tříděného znaku. Tímto postupem jsou většinou zpracovány censy, uváděné v publikacích a pramených dilech. Zejména se tato technika osvědčuje při zpracování dotazníků. Požadavek na sestavení tabulky je nejdůležitějším rozhodnutím, protože vhodnou kombinací sledovaných znaků kvalitativních a kvantitativních lze ovlivnit celý výsledek zpracování. V praxi je používána technika tabulek jednostupňových, příkladně velikost x počet případů, a více-
stupňových-kombinačních, kde je rozvíjena kombinace vzájemně podtříděných znaků. Jediná tabulka by jistě neobsáhla všechny vztahy, které zpracovatele ankety zajímají, a je proto nutné počítat s větším počtem zpracovaných tabulek s účelně sestavenou vzájemnou kombinací. Samozřejmě, že i zde platí zásada relativního snížení nákladů na jeden děrný štítek v případě většího počtu třídění, a tím využití sledovaného materiálu beze zbytku.

Současně se zadáním zpracování do strojně početní stanice je třeba předložit i návrh požadovaných třídících tabulek, které prakticky ovlivní jak samo zpracování, tak i projekt uložení hodnot a znaků na děrný štítek. V neposlední řadě je to použití číselníku odpovídajícího technice strojového zpracování.

Formální uspořádání tabulky je dáno povahou třídění materiálu. Rovněž tak grafická úprava a formát tabulky musí být řešen přehledně a ekonomicky. Základní rámování tabulky bývá silně vyznačeno. Třídící tabulka musí mít nápis-název, který vyjadřuje její obsah. V případě, že bude zpracována větší sada tabulek podle krajového území, okresu nebo jiného členění, je nutno v zájmu pozdějšího rozřídění podle těchto hledisek vyznačit tyto údaje v pravém horním rohu tabulky. V záhlaví tabulky je uvedena hlavička, která obsahuje předmět třídění kvantitativních a kvalitativních údajů. Na

levém okraji tabulky je zapisována legenda, ke které jsou ve vodorovných řádkách zapisovány příslušné hodnoty. Svislé sloupce člení hodnoty na další skupiny. Šíře sloupců je vázána na rozsah vypisovaných čísel.

trola postupů při označení nulového výsledku, který bývá označen proškrtnutím (—). Naproti tomu znak (0) představuje v tabulce hodnotu: méně než polovina měrné jednotky. Z toho je jasné, že musí být vždy uzavřena dohoda před zpracová-

Narození dětí podle národnosti rodičů				Kraj:		Okres:	
ř.	národnost matky	národnost otce					
		celkem	česká	slovenská	ruská	polská	maďarská
	a	1	2	3	4	5	6
1	česká						
2	slovenská						
3	ruská						
4	polská						
5	maďarská						
6	celkem						

Název: narození dětí podle národnosti rodičů

Hlavička tabulky: národnost otce

Legenda: národnost matky

a = označení legendy

1, 2, 3, 4, 5 atd. = číslování sloupců

Pole tabulky = společné okénko řádků a sloupců

Celkem = počet případů za sloupce a křížově za řádky se vzájemně rovná. (Tímto způsobem je také zajišťována kontrola správnosti tabulky — po stránce součtové).

Někdy podle potřeby bývá uváděno i více součtů. První součet jako „celkem“, druhý součtový stupeň pak „úhrnem“ a ev. vyšší součet všech úhrnů jako „celkový úhrn“. Tabulka je dodatečně ve strojné početní stanici doplněna třídícími sloupci (pro lepší přehlednost operátorky označenými jinou barvou, než je původní zápis). Před zpracováním ve stanici vyznačí ještě odběratel tabulku sjednanými znaky v políčkách, které se z logických důvodů nemohou vyplnit. Současně se provede kon-

ním, a v průběhu práce pak prováděné kontroly zajistí kvalitní výsledek.

Strojové zpracování probíhá na třídících. Postup jsme již popsali při technice třídění s tím rozdílem, že tabulkové práce mají jiný postup třídění. V tabelačních sestavách je třídění vzestupné od detailních hodnot až po základní roztrídovací údaje. Při třídění do tabulek je postup obrácený. Nastavením stroje na určitý sloupec děrného štítku s požadovaným znakem indikace probíhá soubor štítků pomocí podávacích nožů z podávacího zásobníku po třídící dráze stroje. Mechanickou nebo fotoelektrickou cestou se otevírají příslušné přihrádky od 0–9 a odpad, a štítky jsou podle této indikace roztríděny. Pro tabulkové práce se třídí materiál postupně od nejvyšších celků k detailnějším s tím, že pracovníce u stroje neustále kontroluje roztrídění na vyšší úhrn. U větších souborů, kde jde již počet štítků do několika set tisíc, je nutno zvlášť pečlivě provádět tyto kontroly. Jednou z takových kontrol jsou pomocné tabulky, které představují mezisoučty k vyhodnocení vyšších celků.

Třídící stroj je opatřen počítadly, jež

započítávají jednotlivě prošlé štitky do příslušné přihrádky. Operátorka postupným tříděním a zapisováním četností počítadla do jednotlivých políček vytváří vlastní tabulku. Práce je celkem jednoduchá a rychlá. Pro vypracování menšího souboru postačí tabulka řádně označená třídícími sloupci a není třeba komplikovaný popis operací. Větší rozsah vzájemných vztahů klade nárok i na počet zpracovaných tabulek, které je nutno sestavit podle určitého hlediska. V takovém případě je třeba předem vypracovat harmonogram práce a řádně v projekční dokumentaci popsat postup tříděných tabulek. Při větším počtu tabulek vychází některé z téhož základu, ale jsou dotřídřovány jiným hlediskem. Vhodným uspořádáním pořadí lze ušetřit řadu zbytečných třídění, a tím i snížit náklady na zpracování.

S projekční stránkou seznámí se odběratel v oponentním řízení, které je na každou větší práci prováděno a konzultuje tak zvolený postup práce s příslušnými odborníky za účasti zadavatele zpracování. Považujeme proto za nutné seznámit s běžně užívanou symbolikou v projekční dokumentaci. Příklad:

Projektoval: J. Novák

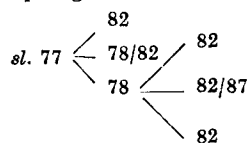
Soubor: Štitky zpracované do tabulky –
bydlicí obyvatelstvo –

Předpokládané složení souboru:

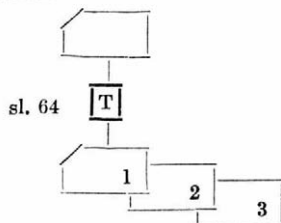
sl. 46/47/48/21/22

Štitky v rámci znaku pohlaví, rozdělené na muže a ženy mají být udrženy ve třech stupních:

Operogram:

nebo:

Vysvětlivky:

Tříděno sl. 64

Soubor se rozdělí na skupiny se znakem 1, 2, 3

Vazba na tabulku: při zpracování většího počtu tabulek musí být důsledně dbáno dodržení vzájemných početních vazeb všech tabulek.

Mimo běžné údaje uváděné pro tabulky statistické, kombinační, platí totéž pro tabulky výsledné, korelační.

Zcela novou formu zpracování, dosud málo užívanou, představuje automatický děrovač Marc Scanning, výroby Remington Rand. Odstraňuje namáhavou ruční práci děrování štitků a automaticky snímá i děruje vyznačený štítek. Nabízí se tím možnost mimořádně jednoduché formy zpracování dotazníku, kde štítek nahrazuje dotazník a údaje se vyznačí přímo na štítek. Vzhledem k citlivé intenzitě snímání a zásadě nepoškození děrného štítku opotřebením nelze tyto štitky odevzdat k vyplnění přímo dotazovanému, ale lze je tímto způsobem dobře využít pro metodu přímého rozhovoru.

Při stanovení způsobu techniky výpočtu rozhoduje počet zpracovaných údajů a samočinný počítač nemusí být vždy nejvhodnější. Docela dobře lze řešit některé výpočty na děrném štítku pomocí počítače T 520. Děrné štitky jako výpočetní prostředek volíme tam, kde jde o velký počet vstupních údajů s opakujícím se početním úkonem. Na děrném štítku je nutno rozepsat řešení úlohy na základní matematické úkony – rozložit jednotlivé početní operace. Návaznost těchto operací však vyžaduje větší počet použitých štitků. Tím do jisté míry komplikuje zpracování, zpomaluje konečný výsledek a zvyšuje náklad. Z toho vyplývá, že řešení komplikovaných úloh přenecháme samočinnému počítači. Děrných štitků jako výpočetního prostředku užíváme tam, kde předcházelo již zpracování do sestav nebo tabulek a další výsledné operace jsou matematicky jednoduché početní úkony. Konečně při rozhodování o použití té které techniky zpracování hraje důležitou roli i okolnost, že v současné době není u nás ještě dostatek samočinných počítačů vhodného druhu s volnou kapacitou pracovní.

Pomocí děrných štitků lze provádět řadu početních operací a statistických výpočtů. Chceme zde stručně seznámit s rozsahem a možnostmi vhodných řešení matematických úloh, které mají vztah k řadě prováděných sociologických rozborů. V praxi přicházejí početní operace až na určitým

způsobem utříděných souborech (skupinách), tedy základní údaje jsou již na štítku. V jiných případech lze funkční hodnoty na štítek teprve uložit. Posouzení vhodnosti doporučujeme ponechat příslušnému výpočtovému středisku, kde podle zkušeností a znalostí techniky jednotlivých strojů navrhnu další postup.

Výpočetní operace provádí reléový matematický stroj, kalkulační děrovač, běžně u nás používaný typ ARITMA T 520. Pomocí základních početních úkonů provádí složité operace odmocňování, logaritmování aj. Stroj pozůstává ze dvou oddělených částí — mechanické a reléové, výpočetní. Činnost stroje je řízena programem na principu jednotlivě vkládaných programových desek s 360 vzájemně propojenými kontakty pro řešení určité úlohy. Na většinu základních operací jsou již předem hotové standardní programové desky, dodávané jako příslušenství ke stroji. Přes poměrně široký výběr hotových programů je možno v mimořádném zadání zajistit si i dodání speciální programové desky se zapojenou pracovní funkcí.

Běžné operace:

$$\pm A \pm B \pm C \pm D \pm E \pm F = \pm V$$

Slučování se současnou kontrolou

$$\pm (a) \cdot (\pm b) = \pm V \quad \text{Násobení}$$

$$[(\pm a) \cdot (\pm b)] \quad \pm c \pm d \pm e \pm f = \pm V$$

Slučování součinu dvou čísel (až čtyřčlenů)

$$abc = \text{Kubatura (součin tří členů)}$$

$$\text{atd.}$$

Vzájemným kombinováním jednoduchých početních úkonů lze dosahovat velmi obtížných početních kombinací. Operace z předlohového štítku — tedy ze štítku, který předcházal, pokračuje a výsledek je poté převáděn na následující štítek. Dále lze zpracovat: Progresivní součty se zapojenou kontrolou (první difference); speciální operace, jako je kontrola posloupnosti v řadě čísel, násobení skupinovým činitelem, násobení dvou čísel s možností vydělit libovolné součiny stem.

Matematické operace lze provádět s hodnotami uvedenými na tomtéž štítku, na následující štítek, snímat z předlohy apod. Naskytá se velká možnost projekčního využití podle schopnosti projektanta a ve vzájemné kombinaci zajistit poměrně náročné výpočty.

V praxi se této techniky používá pro

výpočet běžných statistických vzorů, které lze převádět rozloženými úkony na strojovou techniku. Nejčastější výpočetní operací je sledování průměrů, např. aritmetického prostého průměru:

$$\bar{x} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i$$

Po seřídění podle zvoleného statistického znaku a tabelační sestavy se zhotoví součtové štítky za příslušný znak. Další výpočetní operace — dělení se provádí již na těchto součtových štítcích, a to pomocí počítače T 520. Obdobně se postupuje při strojovém zpracování váženého aritmetického průměru. Vzorec:

$$\bar{x} = \frac{\sum_{i=1}^k \frac{x_i N_i}{i}}{\sum_{i=1}^k N_i}$$

Technické výpočty — intervalové průměry, harmonické průměry poměrných ukazatelů jsou po rozložení úlohy na jednotlivé prvky zcela dobře zpracovatelné pomocí děroštitkové techniky. Častou úlohou je řešení mediánu, tj. sledování prostředních hodnot podle četnosti frekvence. Celkem jednoduchým seříděním souboru podle znaku sledované indikace a opisem na tabelátoru obdržíme přehled výskytu jevu. Modus jako hledání nejčastější hodnoty sledovaného znaku je aplikací předešlé operace, kde tabelátor pomocí sčítací jedničky vypisuje hodnoty opakovaného jevu podle vzorce:

$$x = x_1 \frac{2k(\bar{x} - X_1) - c(k-1)}{2(K-1)}$$

kde x_1 = střed intervalu

k = počet tříd v tabulce

c = délka intervalu.

Jednotlivým operacím bylo by třeba věnovat samostatné pojednání, jelikož rozsáhlý popis postupu prací nelze shrnout do několika řádek. Zajímavé by bylo praktické využití těchto operací na konkrétním zpracování sociologického rozboru.

Aplikací jednotlivých početních úkonů můžeme zajistit výpočet kvadratického průměru, rozptylu a výpočet směrodatné odchylky. Lze vypočítat i lineární rovnice, regrese a parabolické regrese, ale pro tyto komplikované úlohy je již vhodný samostatný počítač.

Velký zájem je dnes soustředěn na nejnovější výpočetní techniku — automatizaci. Samočinné počítače představují technický pokrok a radikální zásah do dosavadního způsobu zpracování a vyhodnocování výsledků z nejrůznějších vědních oborů. Prvotním zaměřením těchto strojů bylo užití ve vojenství — výpočty balistických střel a letectví. Historie počítačů není tak stará a přes nedokonalé pokusy o vytvoření takového přístroje pro praktické použití lze o samočinném počítači hovořit až po skončení druhé světové války. Zato rychlý vzrůst jejich počtu nemá obdoby a hovoří se dnes o tom, že stojíme na prahu nové epochy. Zatímco v roce 1942 byl v Pensylvánii zapojen pro výpočet balistických střel jediný stroj ENIAC (Electronic Numerical Integrator and Computer), bylo v roce 1955 v USA v činnosti již 2800 číslicových a 1700 analogových počítačů. V Sovětském svazu je to BESM a Strela, potom Ural I, Ural II a další. Historii a vývojem počítačů zabývá se řada publikací. Nás pochopitelně zajímají ve vztahu k řešení společenskovědních úloh. Situace u nás je prozatím v počtu samočinných počítačů ještě nepříznivá. Ve světě dnes existuje asi 350 typů samočinných počítačů a tato rozrůzněnost se odráží i u nás, kde vedle počítače naší výroby EPOSu pracuje řada zahraničních strojů ZUSE, Bull-Gamma 30, LGP 30, URAL I, URAL II, National Elliot 803 atd. Pracovní kapacity těchto strojů využívají resortní instituce nebo vědecko-výzkumné ústavy technického směru. Další práce jsou plánovány v oboru řízení, správy a plánování, a tak zpracování společenskovědních problémů bude možno realizovat až s rozvojem těchto nových počítačů.

Vhodnost řešených úloh nelze vymezit všeobecně. Pro samočinné počítače jsou nejvýhodnější úlohy, které řeší cyklickým opakováním početní operace. Principem samočinného počítače je automatické řízení postupu práce pomocí vloženého programu. Danou úlohu nutno formulovat matematicky a zajistit algoritmus výpočtu — tedy přesný popis výpočetního postupu při daných základních typech výpočetních operací.

Využití samočinného počítače pro obtížné matematické úlohy, a zejména pro výpočty vícenásobných korelačních závislostí, zajímá řadu vědních oborů. Příprava zpra-

cování je však velice náročná, a pokud byla v tomto článku několikrát zdůrazněna nutnost správné organizace práce, platí to právě zde v míře nejvyšší. Domněnky, které přikládají kybernetickým strojům nadsazené a nepravdivé vlastnosti o samočinném vypracování celé úlohy, jsou liché a příprava, než je daný úkol vyřešen, musí projít množstvím postupů — jako je projekční, schematické aj. — vypracováním řady instrukcí a konečně návrhem programu.

Program musí být „laděn“ — odzkoušen a pak teprve může být dán pokyn stroji k odvíjení programu. Matematický stroj převádí jen veličiny fyzikální (čísla na signály) a člověk musí sestavit program a vložit instrukci do stroje. Výsledkem této činnosti je určení stavu signálu a zpětné zobrazení hledaného řešení. Takový program se skládá z řady instrukcí, z nichž každá popisuje jen jednu operaci a označuje část stroje, která se jí zúčastní. Operace jsou programovány do určitých symbolů velmi podrobně.

Příklad:

- Čti číslo uložené na adrese n
a ulož je do registru $E(n) \rightarrow (E)$
- Odečti číslo uložené na adrese n
od čísla uloženého v registru E
a výsledek ulož do registru $E(n) + (E) \rightarrow (E)$
- Porovnej číslo uložené v registru E ,
zda je vyšší než $O(E) > O$

Celá úloha musí být pomocí instrukční sítě rozepsána na jednotlivé postupy. Po odzkoušení programu probíhá celý postup již samočinně. Stroj může porovnávat, opakovat operace, a to v krátkých časových intervalech v průběhu výpočtů, může podle velikosti, a tím i rozsahové schopnosti počítače, provádět několik výpočtů najednou — sdílení času.

Standardní matematické operace (lineární rovnice, rovnice o několika neznámých) jsou vyřešeny jako podprogram a jsou vkládány do stroje při řešení, kde se v průběhu výpočtů vyskytnou takové operace. Sestavení programu, odzkoušení a strojové zpracování úlohy na samočinném počítači je prozatím ještě nákladné a s ohledem na stávající nedostatky těchto strojů u nás nevhodné pro menší úlohy. Pro některá řešení bude možno použít již připravených hotových podprogramů.

Vědecké a technické výpočty daly podnět ke vzniku samočinných počítačů, ale

jejich využití je dnes rozšířeno na mnoho dalších oblastí. Jednou z posledních jsou společenské vědy. Je tedy na místě zajímat se o tuto novou formu práce, studovat možnosti využití pro výpočet obtížných

úloh, jako je vícenásobný výpočet korelační, kde dosud nebylo možné tradiční metodou provádět komplikované výpočetní operace a posunout tak hranici nahodilosti k poznané zákonitosti.

1.

Na lékařských fakultách byla v loňském školním roce součástí přijímacích pohovorů písemná zkouška z odborných předmětů, uspořádaná ve formě testů. Testy měly hodnotit středoškolské znalosti z chemie, biologie a fyziky. Otázky byly uspořádány kvizovým způsobem, tzn., že na každou otázku měl uchazeč k dispozici čtyři předtištěné varianty odpovědi a měl zvolit správnou. Např. Draslík má chemickou značku: a) D

b) K

c) Na

d) Dr

Z každého zmíněného předmětu bylo položeno 15 otázek, které byly rozděleny po pěti do tří skupin podle obtížnosti. Tyto skupiny byly bodovány pěti, deseti a patnácti body. Každý uchazeč mohl tedy dosáhnout celkového počtu 150 bodů.

V průběhu zkoušek jsme si povšimli, že někteří uchazeči těsně před odevzdáním testu narychlo náhodně doplňují odpovědi, které neznali nebo kterými si nebyli jisti. Toto pozorování nás vedlo k tomu, že jsme si položili otázky: a) Může náhodné uhádnutí správné alternativy ovlivnit výsledky testu? b) Je možno toto nebezpečí nějakým způsobem odstranit či omezit?

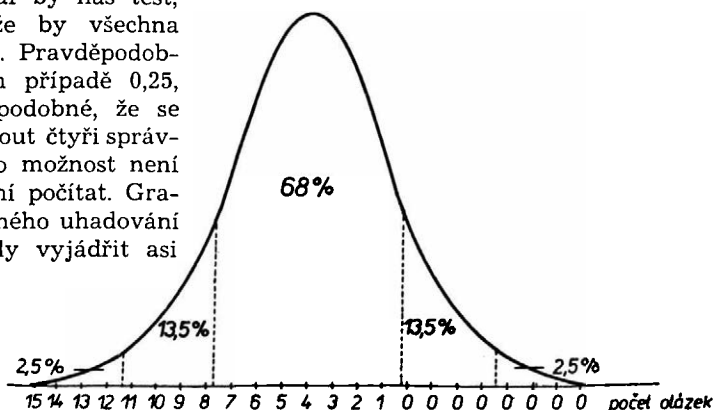
Představíme-li si člověka, který neví nic např. o chemii a vyplňoval by náš test, nemůžeme předpokládat, že by všechna jeho řešení byla nesprávná. Pravděpodobnost uhodnutí je v našem případě 0,25, tzn., že je vysoce pravděpodobné, že se podaří v našem testu uhádnout čtyři správná řešení. Je vidět, že tato možnost není zanedbatelná a je třeba s ní počítat. Graficky by se možnosti náhodného uhádování v testu o 15 otázkách daly vyjádřit asi takto:

To znamená, že přibližně 68 % uchazečů by náhodně uhádlo asi 1–8 otázek, 16 % by neuhádlo otázku žádnou, 13,5 % by uhádlo asi 8–12 otázek a 2,5 % uchazečů by uhádlo dokonce 12–15 otázek. Podobný obraz by poskytlo vyjádření náhodného uhádnutí co do bodového zisku. To je ovšem komplikováno tím, že otázky jsou bodově rozlišeny podle obtížnosti.

2.

Na základě této úvahy jsme se domnívali, že nepříznivý vliv náhodného uhádování může zkreslit počet bodů a může být zdrojem nepřesností v hodnocení uchazečů. Podívejme se na problém blíže: ve 100 náhodně vybraných testech z přijímacích pohovorů na pediatrické fakultě byly dosaženy tyto výsledky:

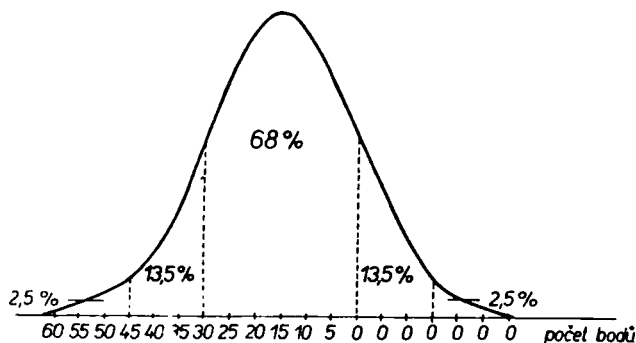
	Chemie	Biologie	Fyzika
Dosažený počet bodů z 15 možných	9 660	10 563	7 190
Počet nevyplněných, prázdných otázek	36	45	141
Počet nesprávně zodpovězených otázek	451	359	567

V chemických testech je tedy v průměru 4–5 nesprávně zodpověděných otázek, v biologii 3–4 otázky, ve fyzice 5–6 otázek. Je-li ovšem naše předchozí úvaha správná, pak počet otázek, které uchazeči *fakticky* neznají, je nejméně o jednu vyšší v každém testu, neboť některé otázky *musí* uhodnout náhodně.

Sestavili-li bychom stupnici uchazečů podle bodového zisku v testu, pak neplatí, že by ti, kteří dosáhli stejného počtu bodů, měli stejné znalosti, a ti, kteří dosáhli vyššího počtu bodů, měli vyšší znalosti než uchazeči s nižším počtem bodů. Existuje určité bodové rozpětí, ve kterém můžeme předpokládat stejnou znalost uchazečů, a kde výkyvy jsou způsobeny náhodou a nemají žádný vztah ke znalostem studenta.

Např. pro chemii by toto odhadované bodové rozpětí vypadalo asi takto:

Z grafu vyplývá, že např. znalosti asi 68 % posluchačů se mohou pohybovat v rozmezí 30 bodů, aniž to musí mít nějaký vztah k jejich skutečným znalostem. U menšího počtu posluchačů mohou být výkyvy i větší.

Úvaha v našem případě postihuje průměr uchazečů na základě 100 testů. V jednotlivých případech je jasné, že tam, kde uchazeč méně ví a více hádá, je zkreslení vyšší, kde zná více, je menší.

Naši úvahu komplikují ještě dva problémy:

a) V grafu je počítáno s průměrem 10 bodů na jednu otázku. Jsou-li však otázky správně odstupňovány podle obtížnosti, pak je zřejmě větší pravděpodobnost, že se více budou hádat obtížnější otázky a sledované rozpětí bude ve skutečnosti ještě větší.

b) Pravděpodobnost uhadování nemusí

být konstantní 1 : 4, ale student může vyloučit alternativy, o nichž je přesvědčen, že nejsou správné, a tím pak pro sebe zvýší pravděpodobnost uhodnutí.

Těto druhé možnosti si byli konstruktéři testu vědomi. Usuzovali, že student, který vyloučí zřejmě nesprávné alternativy v testu, a tím více otázek uhodne, je chytřejší než student, který takové úvahy není schopen. Potom nás testy i tak informují o bystrosti a znalosti studentů. Tento předpoklad má však svá úskalí, o nichž ještě budeme diskutovat.

Výsledkem našich úvah bylo hledání způsobu, který by odstranil, popřípadě omezil hádání. Domnívali jsme se, že by zkreslení, které tím vzniká, mohla ovlivnit jiná instrukce. Kdyby uchazečům např. bylo oznámeno, že nesprávně zodpověděné otázky budou hodnoceny zápornými body,

kteří se budou od celkového počtu bodů odečítat, a odpovědi, které nebudou vyplněny, se nebudou bodovat vůbec, mohli bychom očekávat navození psychické situace, která by působila tak, že by pečlivěji vážili své odpovědi a nesnažili se hádat. Spokojení s nalezením takové možnosti očekávali jsme, že nová instrukce v podstatě odstraní nebo značně omezí hádání a zpřesní tak obraz znalostí posluchačů. Vedlo nás to k formulování těchto hypotéz:

Funkcí nové instrukce je:

1. zvýšit počet nezodpověděných otázek,
2. což povede ke snížení počtu chybných odpovědí,
3. ke změně počtu dosažených bodů ve směru snížení počtu celkově dosažených bodů, a
4. ke snížení podílu 15 bodových otázek na celkovém počtu dosažených bodů.

3.

3. 1. Následovalo empirické ověření těchto úvah, a to v následující podobě. Byly vybrány pediatrická a hygienická fakulta KU jako fakulty poměrně blízké úrovni znalostí uchazečů a národnostním složením. Na pediatrické fakultě byla použita instrukce označená A. Na hygienické fakultě byla použita instrukce označená B.

Instrukce A — Do předtištěných okének zaznamenávejte písmeno označující správnou odpověď na danou otázku. Odpovědi se bodují podle systému za těžkou otázku 15 bodů, za středně obtížnou 10 bodů a za lehkou 5 bodů.

Instrukce B — Do předtištěných okének zaznamenávejte písmeno označující správnou odpověď na danou otázku. Odpovědi se bodují podle systému za těžkou otázku 15 bodů, za středně obtížnou 10 bodů a za lehkou 5 bodů. Nebudete-li si jisti, nechte okénko prázdné, odpověď nebude bodována. Odpovíte-li nesprávně, obdržíte určitý počet trestných bodů, který se bude odečítat od počtu celkově dosažených bodů.

Zpracování 100 testů z každé fakulty poskytlo tyto výsledky:

	Chemie	Biologie	Fyzika
Instrukce A	421	407	547
Instrukce B	371	332	482

Stejně tak nemůžeme bezprostředně sledovat pokles bodů. Porovnání hypotetického počtu bodů, který by měl být dosažen na hygienické fakultě za předpokladu, že by se instrukce nezměnila, a skutečně dosaženého počtu bodů vypadá takto:

	Chemie	Biologie	Fyzika
Předpokládaná instrukce A	10 020	9 965	7 485
Předpokládaná instrukce B	9 840	9 765	7 315
Skutečně dosažený počet bodů v instrukci B	9 850	9 915	7 470

	100 testů chemie	%	100 testů biologie	%	100 testů fyzika	%
Počet dosažených bodů z 15 000 možných v instrukci A	9 660		10 565		7 190	
Počet dosažených bodů z 15 000 možných v instrukci B	9 850		9 915		7 470	
Počet nevyplněných odpovědí v instrukci A	36	2,4	45	3,0	141	9,4
Počet nevyplněných odpovědí v instrukci B	99	6,6	124	8,3	198	13,2
Počet nesprávných odpovědí v instrukci A	451	30,0	359	24,0	567	37,8
Počet nesprávných odpovědí v instrukci B	371	24,7	332	22,1	482	32,1

Prosté srovnání počtu nevyplněných a nesprávných odpovědí znesnadňuje fakt, že rozdíl v počtu bodů nemusí být funkcí instrukce, ale nestejně kvality testovaných skupin uchazečů. Podle přepočtu, který se pokouší nebrat zřetel na nestejně kvality testovaných skupin, by porovnání nesprávných odpovědí vypadalo asi takto:

3. 2. Interpretace výsledků vzhledem k původním hypotézám.

Ad H 1 — V instrukci B stoupl statisticky významně počet nevyplněných otázek (prázdných okének), a to téměř dvojnásobně. Je možno uvést dvě námítky.

a) Toto zvýšení nemusí být funkcí in-

strukce, ale různých znalostí testovaných skupin,

b) různé psychické úrovně skupin testovaných uchazečů (sklon k riskování atd.). První námitka se neproказuje, protože z výsledků vidíme, že vztah mezi dosaženým počtem bodů a „prázdných“ odpovědí nemusí být lineární (chemie, biologie). Druhou námitku lze prokázat rovněž těžko. Spíše můžeme předpokládat, že z tohoto hlediska jsou obě skupiny stejné.

Ad H 2 – Po použití instrukce B klesl statisticky významně počet chybných odpovědí. Výsledky jsou však zkresleny variabilitou sledovaných skupin co do znalostí a nejsou proto jen funkcí instrukce. Tomu se dá odpomoci jednoduchým přepočtem vzrůstu špatných odpovědí za předpokladu, že se dosáhne stejného počtu bodů v obou skupinách z každého předmětu. Pokles špatných odpovědí však již není tak výrazný, jak jsme předpokládali.

Ad H 3 – K absolutnímu snížení počtu dosažených bodů nedochází (s výjimkou biologie). Ovšem zde může hrát úlohu nehomogenost souborů podle znalostí, nejednotnost podmínek dozoru atd. Pokus o přepočet, který se pokouší odpreparovat předpokládaný vliv samotné instrukce bez ohledu na variabilitu ve znalostech skupin, ukazuje u všech tří předmětů slabý a možno říci nevýznamný trend, jenž potvrzuje naši hypotézu. Ovšem v míře daleko menší, než jsme předpokládali.

Ad H 4 – Podívejme se na tabulku, jež nám udává bodový průměr, který připadá na nesprávně zodpovězené a nezodpovězené otázky v obou instrukcích:

	Chemie	Biologie	Fyzika
Instrukce A	10,97	10,97	11,03
Instrukce B	10,95	11,15	11,07

Z tabulky vidíme, že původní předpoklad, že v otázkách, které posluchači neznají, je větší počet obtížnějších otázek (hodnocených 10–15 body), se potvrzuje v daleko menší míře, než jsme předpokládali. Přijatelnější je závěr, že otázky jsou nepřesně diferencovány co do obtížnosti. Rozdíl mezi instrukcemi je nevýznamný.

Znamená to, že náš záměr s instrukcí sice zavedením možnosti vyjádřit nejistotu skutečně přesněji rozvrstvil způsoby rozhodování, ale výsledky zároveň svědčí o tom, že se snaha po jednoznačném a jistém změření těchto skutečností nepodařila. Vedlo nás to k zamyšlení, zda je vůbec teoreticky možné a správné takto modelovat a měřit způsoby rozhodování, zda není zapotřebí použít modelu jiného řádu. Pokusme se nyní o postupnou rekonstrukci postupu, který nás vedl k závěru, že je pro měření znalostí třeba použít adekvátních modelů.

4.

4. 1. Běžné úvahy o zkouškách vycházejí mlčky z těchto předpokladů:

- a) zkouška podává informaci o znalostech
- b) měřítkem znalostí je správnost odpovědi v tom smyslu, že správná odpověď znamená znalost, nesprávná neznalost. Znalosti měříme tedy tak, že schematicky bereme v úvahu tyto možnosti:

I. správně odpověděl

II. nesprávně odpověděl.

Ovšem v předcházejícím textu jsme ukázali, že v kategorii I. mohou být i „správné“ odpovědi, které nás neinformují o znalostech studenta, to znamená ty, které uhodl. Na základě těchto zkušeností jsme připojili k těmto postulátům další, který by bylo možno formulovat takto:

- c) jsou různé stupně znalostí a neznalostí a jejich měřítkem je jistota odpovědi.

Rozšířili jsme nyní schéma takto:

I. odpověděl správně

II. není si jist, neodpovídá

III. odpověděl nesprávně.

Domnívali jsme se, že odpovědi kategorie II. budou obsahovat:

- a) část odpovědí z dřívějšího schématu z kategorie I., a to ty, které se studentovi podařilo uhodnout,
- b) část odpovědí z kategorie II. dřívějšího schématu, to znamená ty, které student neuhodl.

Předpokládali jsme, že se tím zpřesní bodové hodnocení a tím i spolehlivost celého testu. Prostředkem se stala jednoduchá změna instrukce. Jenže z výsledků bylo zřejmé, že ani takto zpřesněný model nám problém nevyřešil a výsledky, které nebyly tak výrazné, jak jsme očekávali, nás donutily k nové teoretické úvaze.

Musíme totiž důvodně předpokládat, že

nulová odpověď nám neodfiltruje všechny odpovědi, ve kterých student hádá, a tím nevyloučí zcela vliv náhody. Má-li student i malý pocit naděje, že může otázku uhádnout, pak je instrukce nedostatečným stimulem, aby se o to nepokusil. Instrukce hraje úlohu zřejmě jen v případech, kdy si je jasně vědom, že o otázce vůbec nic neví.

Sestrojme nyní nové schéma:

- I. odpověděl jistě, správně
- II. odpověděl nejistě (špatně i správně)
- III. odpověděl jistě, špatně
- IV. neodpověděl (není si vůbec jist).

Dřívější kategorie nejistoty se nám rozpadla na dvě části – vlastně na otázky, o nichž student jistě neví nic, a na otázky, o kterých ví alespoň něco. Vzpomeňme na předchozí zmínku o tom, že student může vylučovat alternativy, o kterých jistě ví, že nejsou správné, a tím zvyšovat pravděpodobnost uhodnutí ze zbývajících alternativ. Podívejme se na problém blíže.

Shledáme tyto možnosti:

(A) Student vyloučí 0 nebo 1 nebo 2 uvedené alternativy v otázce jako nesprávné. Mezi zbývajícimi volí tak, že se rozhoduje na základě předchozích znalostí, zkušeností, asociací. Může, ale nemusí volit správnou odpověď. Např. v námi uvedené otázce, kde má uchazeč rozhodnout, jakou chemickou značku má draslík, může jistě vyloučit jako nesprávné alternativy D a Dr a rozhodovat se mezi alternativami Na a K. Sice si není zcela jist, ale může nejasně asociovat slovní vyjádření – sodík s chemickým symbolem Na a pomůže mu to rozhodnout se správně.

(B) Student vyloučí 0 nebo 1 nebo 2 uvedené alternativy v otázce jako nesprávné. Mezi zbývajícimi volí tak, že se rozhoduje zcela náhodně (např. jakoby házel mincí). Tím se nám kategorie nejistoty rozpadla opět na různé subkategorie.

Uveďme si celkový výčet možností odpovědi a uvádějme i pravděpodobnost náhodného uhodnutí.

I. Jistě, správně

V tomto případě nás odpověď dokonale informuje o znalostech studenta. Pravděpodobnost, že zná, se mění v jistotu ($p = 1$ (100 %)).

II. Nejistě – (A)

1. Student se rozhoduje ze 4 alternativ na základě nějakých, byť nezřetelných a

nejasných znalostí o otázce. Rozhoduje se tak sice na základě asociací, podobností, „tušení“, ať vědomých či nevědomých, ale s pravděpodobností vyšší, než kdyby se rozhodoval zcela náhodně. Pravděpodobnost uhodnutí tedy bude $p > 0,25$ (25 %).

2. Student se rozhoduje ze 3 alternativ. To znamená, že jednu jistě vyloučí jako nesprávnou a z ostatních se opět rozhoduje na základě nejasných znalostí. Pravděpodobnost uhodnutí bude $p > 0,33$ (33 %).

3. Student se rozhoduje ze 2 alternativ, když dvě jistě vyloučil jako nesprávné. Ze zbývajících se opět rozhoduje na základě nejasných znalostí. Pravděpodobnost uhodnutí bude $p > 0,50$ (50 %).

II. Nejistě – (B)

1. Student se rozhoduje ze 4 alternativ, ale k jejich rozlišení nemá vůbec žádné, byť nejasné znalosti. Volí proto zcela náhodně. Pravděpodobnost uhodnutí je $p = 0,25$ (25 %).

2. Student se rozhoduje ze 3 alternativ, a to zcela náhodně, a pravděpodobnost uhodnutí je tudíž $p = 0,33$ (33 %).

3. Student se rozhoduje náhodně ze 2 alternativ a pravděpodobnost je $p = 0,50$ (50 %).

III. Jistě, nesprávně

Tento případ by nás měl informovat o neznalostech posluchače. Daleko spíše však je to případ, kde se navíc mohou uplatňovat omyly, přehlédnutí, nesprávná nebo sugestivní formulace otázky. To by ovšem bylo již otázkou dalšího, i psychologického rozboru.

IV. Neodpovídá (prázdné okénko)

Teprve tento případ nás informuje o naprosté neznalosti studenta. Zatímco v instrukci A byla prázdná odpověď většinou protestem proti otázce, kterou student neslyšel, kterou ve škole neprobírali, v instrukci B dochází k přesunu kategorií, tj. případů z II. Nejistě (B) 1. do této kategorie. Musíme však předpokládat, že ani zde nedošlo k úplnému odlišení, protože někteří studenti, zvláště slabší, byli stále ještě ochotni riskovat, protože si byli vědomi, že prázdná odpověď ukazuje na jejich neznalosti.

Domníváme se, že teprve tento abstraktní model je uspokojivý, i když jeho praktické užití nebude jednoduché. V celém testu jsou totiž u různých otázek různé typy pravděpodobnosti rozhodování.

Prakticky neexistují čisté typy — např. student, který zná všechny otázky zcela jistě, popřípadě dvě nezná vůbec atd. Student si pochopitelně ze subjektivního hlediska vůbec nemusí být vědom stupňů jistoty svého rozhodování.

Dále, rozdíl mezi II (A) a II (B) postihuje vlastně krajní případy. Ve skutečnosti bychom mohli sestavovat plynulou škálu nejistého rozhodování na základě předchozích znalostí. Jejimi krajními body by na jedné straně byla jistota (v našem případě I.) a na druhé straně uhodnutí (II/B 1). Mezi těmito krajními body by se pohybovala pravděpodobnost uhodnutí od 25 % do 100 %. Tato pravděpodobnost, respektive její růst, by však byl jak funkcí růstu znalostí, tak funkcí náhodného uhadování.

Ve světle těchto zpřesněných úvah musíme přehodnotit výsledky našeho experimentu se změnou instrukce. Nová instrukce nám pomohla odfiltrovat zmíněné dvě kategorie odpovědí. Jelikož je v těchto kategoriích soustředěno zhruba 10 % odpovědí v našich testech, pak zvýšení počtu prázdných okének ze 2 % na 6 % je zcela úměrné funkci instrukce, která v našem schématu svou úlohu splnila.

4. 2. Zamysleme-li se nyní znovu nad naším experimentem a jeho problematikou, vyplývají z toho pro praktické potřeby asi tyto závěry:

a) Znalosti je třeba chápat jako hierarchicky strukturalizovaný komplex poznatků od jistých a přesných přes stále méně přesnější až k neznalostem. Při měření takto chápaného komplexu nelze úplně odstranit nebezpečí uhadování, které bude zřejmě vzrůstat úměrně s tím, jak se budeme přibližovat v měření k poznatkům nepřesným.

b) Při měření by nám mělo jít o postizení právě této strukturnosti znalostí. Lze toho podle našeho názoru dosáhnout zavedením vhodných kategorií měření, z nichž kategorie jistoty se nám zdá zvláště užitečná. Jde tedy o to, jak nalézt vhodné způsoby měření jistoty znalostí.

Proto několik poznámek k tomuto problému.

Nejjednodušším opatřením ke zvýšení shody výsledků testu se skutečnými znalostmi studenta je prosté zvýšení počtu alternativ v otázce, jehož důsledkem je snížení pravděpodobnosti náhodného uhod-

nutí. Podobnou funkci může mít také zvýšení počtu otázek testu, které umožní lépe diferencovat studenty podle skupin bodového zisku.

Jinou možností poskytuje změna instrukce — např. upozorněním, že nemusí být správná žádná alternativa (tím se vlastně zvýší počet alternativ, ze kterých student může hádat, na 5), popřípadě, že mohou být správné i dvě alternativy. Tím by došlo k dalšímu zvýšení spolehlivosti testu.

Další možnost, jak diferencovat stupně jistoty odpovědí, by vznikla přímým dotazem o stupni jistoty u studentů. Ke každé otázce by bylo možno připojit stupnici jistoty. Např. „Jak jistě jste přesvědčen o správnosti odpovědi?“ s alternativami: 1. jistě, 2. téměř jistě, 3. jsem nerozhodný, 4. velmi nejistě.

Nevýhodou takového postupu by bylo zřejmě to, že si uchazeč u zkoušek intenzivně uvědomuje, že je v experimentální situaci zvláštního typu a že by chápal tuto škálu jistoty jako škálu hodnotící jeho postoj, morální kvality atd. Toto nebezpečí by mohlo snížit uspořádání samotných alternativ do škály, která by zaznamenávala vzdálenost od správné odpovědi. Odpověď by informovala nejen o správnosti a nesprávnosti, ale také o poloze tak, že by nejvzdálenější poloha mohla svědčit o neznalosti, nejbližší o nepřesnosti a nejistotě a správná poloha o znalosti. Pochopitelně opět s určitou mírou pravděpodobnosti náhodného uhodnutí.

5.

5. 1. Z předchozích úvah plyne, že jednoduchý model, který předpokládá bezprostřední kauzální vztah mezi správnou odpovědí a znalostí a nesprávnou odpovědí a neznalostí, nevyhovuje. Lépe řečeno je vhodný pouze pro krajní, extrémní případy znalosti a neznalosti, ale není schopen měřit znalosti jako komplex, měřit jejich stupně, míru. Počet bodů nebo správnost a nesprávnost odpovědi prostě neinformuje jednoznačně o znalostech a neznalostech uchazeče a rozbor pravděpodobnosti uhodnutí i empirické zkušenosti našeho experimentu to potvrzují.

Tento problém by bylo možno formulovat tak, že se zákonitě prosazuje tendence, „kdo více zná, bude mít více správných odpovědí“, ale také větší pravděpodobnost

uhodnutí než u toho, kdo zná méně. Nelze to však stanovit jednoznačně, ale pouze jako celkovou tendenci.

5. 2. Aplikováno na naše úvahy to obecně znamená, že i při měření a hodnocení znalostí nevystačíme s jednoduchým kauzálním schématem, ale musíme použít pravděpodobnostní model, který nám charakterizuje stupňovitost znalostí, dovoluje stanovit míru, plynulost přechodů mezi jednotlivými stupni, umožňuje postihnout tendence.

5. 3. Naše sdělení svým věcným obsahem nemůže být považováno za objevné. Podobné experimenty byly pravděpodobně již mnohokrát prováděny a podobné postupy se v praxi realizují.

Domníváme se, že užitečnost sdělení tkví v upozornění na *metodologickou* problematiku. Chtěli jsme zvláště zdůraznit skutečnost, na kterou při své sociologické praxi neustále narážíme, tj. velkou důležitost spojení teoretické, metodologické i technické přípravy sociologického výzkumu. Je to běžný a banální požadavek, ale chtěli jsme ukázat, že i v tak prostém a jednoduchém experimentu, o kterém informujeme, má prvořadý význam:

a) vypracování dostatečně přesného obecně teoretického modelu zkoumaného procesu a

b) vyzkoušení a ověření dílčích hypotéz a výchozích předpokladů. Snažili jsme se rekonstrukci našeho myšlenkového i praktického postupu při realizaci experimentu ukázat prohrašky proti těmto zmíněným požadavkům na sociologický výzkum. Domníváme se, že se dnes naši sociologové podobných prohrašek běžně dopouštějí.

5. 4. Kromě nebezpečí, že si neuvědomují důležitost přesného, obecně teoretického rozboru problematiky, vidíme ještě jedno, které doprovází často začátečnické pokusy. Spatřujeme ho v přeceňování praktického uplatnění výsledků výzkumů. Požadavek převádět výsledky výzkumu do praxe je pochopitelně oprávněný a správný. Při jeho přecenění však vzniká nebezpečí, že jak výzkumníci, tak instituce, která výzkum umožnila, budou zklamáni. Stává se často, že spíše než návody pro rychlé a úspěšné pokyny co dělat, přinese výzkum odhalení chyb a nepřesností v obecně teoretické konstrukci zkoumané skutečnosti, zpřesní a doplní informace o ní a poskytne náměty pro případné další dílčí výzkumy. Naším záměrem v tomto sdělení bylo ukázat na tyto metodologické zkušenosti.

Práce sociologické laboratoře ve Škodových závodech

(Z činnosti sociologických laboratoří
v našem průmyslu v letech 1946—1949.)

V. ČECH — E. JUKL

Plzeň

Historie přesvědčivě ukazuje, že nyní již zájem o sociologii není u nás ničím uměle importovaným, ani pouhou módou. V mnohém tu na novém, vyšším stupni navazujeme na proces příznivě se rozvíjející v počátečních letech lidově demokratické republiky, později uměle přerušeny.

Dnešní naše sociologie průmyslu se tak může se ctí vracet k činnosti sociologických laboratoří, pracujících v několika velkých znárodněných průmyslových podnicích v letech 1946—1949. Cílem této stati je podat informaci o sociologické laboratoři při podnikovém řízení Škodových závodů, n. p., kde doznala výzkumná práce největšího rozvoje a kde se nejvýrazněji ztvárňovala snaha dělat průmyslovou sociologii na marxistickém základě.

* * *

Předválečná republika, ač byla průmyslově vyspělým státem, se průmyslovou sociologií nezabývala: pro zajištění zájmů buržoazie v podnicích většinou postačovala tradiční symbióza popoháněčského systému a reformistických zaměstnaneckých organizací. U Bati a v několika dalších, technicky a organizačně nejpokročilejších podnicích byly sice v praxi zaváděny některé metody americké personální politiky, opírající se o poznatky sociologie průmyslu, avšak ani zde k pokusům o sociologickou práci nedošlo. V tehdejších sociálních a politických podmínkách se to střizlivě kalkulující majitelům nezdálo potřebné. Vznik a rozvoj sociologické výzkumné práce v průmyslu po květnu 1945 byl u nás podmíněn především skutečností, že rozhodující silou ve znárodněných podnicích se stala dělnická třída a že strana prosazovala zásadu budovat tyto podniky jako instituci pokrokovou nejen svou formou, ale i obsahem.

Již v době před vydáním znárodnovacích dekretů došlo ve Škodových závodech

k přestavbě dosavadních zaměstnaneckých oddělení, vznikají zde oddělení sociální, kulturní a sportovní, zvláštní útvar učňovské výchovy a další. Později se na tomto podkladě ustavila sociálně politická oddělení, zpravidla vedená členy strany, anebo stranickými organizacemi významně ovlivňovaná. Vytvoření sociologického výzkumného oddělení ve Škodových závodech nebylo výsledkem pronikání cizích, buržoazních ideologických vlivů nebo politicky rozkladných sil, ale organicky vyplynulo z nové koncepce personální politiky, velkorýse a nedogmaticky vytvářené komunisty, stojícími ve vedení podniku, a podporované závodními organizacemi KSČ. Snahou strany bylo postavit veškerou personální a sociální politiku na objektivní vědecký základ (na rozdíl od dřívějšího subjektivismu), a sociologie měla k tomu napomáhat. Měla se současně stát pomocníkem při prosazování pokrokových zásad v boji proti různým reakčním složkám, jež si udržely vliv jak ve vedení hospodářském, tak v zastupitelských institucích zaměstnaneckých.

Zakladatelé sociologické laboratoře vycházeli z víceméně všeobecných znalostí vědeckého světového názoru, ze znalosti generální linie strany a ze snahy prospět věci socialismu. Nebyla jim známa extremistická stanoviska vůči sociologii, převládající v této době v SSSR, ani nebyli vedeni apriorním negativismem vůči všem zdrojům poučení, přicházejícím ze Západu.

Myšlenku, že sociologické metody jsou vhodné k vědeckému poznání těch skutečností, které mají základní význam pro sociálně politickou práci v průmyslových podnicích, přejímali pracovníci sociálně politických útvarů rovněž z odborné sociologické literatury. Podnětně působil například článek Z. Ullricha, uveřejněný ve Statistickém obzoru v roce 1946,¹ jenž rozvíjel myšlenku o nutné „humanizaci“ pra-

¹ Statistický obzor č. 2, roč. 1946.

covních podmínek v socialistických průmyslových závodech a o potřebě aplikace sociologických metod na oblast znárodněného průmyslu. Přitom již tehdy bylo odmítnuto Ullrichovo zřejmě přeceňování statistické metody bez současného kvalitativního zkoumání společenských jevů a vztahů. Opominuta zůstávala i doporučení orientovat podnikovou sociologii formalisticky na studium forem seskupování lidí bez ohledu na jeho obsah a cíl.²

Na koncepci sociologického výzkumu ve Škodových závodech mělo bezesporu vliv dílo německého sociologa Goetze Briefse, který před Hitlerovým příchodem k moci vedl v Německu „Institut für Betriebssoziologie und soziale Betriebslehre an der Technischen Hochschule“ a v roce 1931 uveřejnil významnou práci *Betriebssoziologie*, patříci spolu se studií *Soziale Prozesse im industriellen Betrieb*, jejímž autorem byl Heinrich Lechtape, k základním dílům německé průmyslové sociologie.³ Briefs sice zůstával se svými náměty a úvahami na půdě kapitalistických průmyslových podniků, avšak jeho dílo je vedeno snahou po určité objektivitě. Pukázal na mnohé souvislosti, které bylo možno ozřejmit jen metodou sociologického výzkumu podniku (společenské příčiny a důsledky časového rytmu podniků, formy a náplň vztahů mezi lidmi aj.) a podněcoval k jejich zkoumání.

Velmi kriticky byla přijímána obsáhlá severoamerická literatura, v níž dominantní postavení stále více zaujímaly výzkumy lidských vztahů v průmyslu („human relations“). Kromě několika prací Eltona Mayo byly známy knihy *Human Relations in Industry* od B. Gardnera, *Industrial Relations and the Social Order* od W. E. Moorea, sborník *Industry and Society*, redigovaný W. F. Whytem, práce B. M. Selekmana *Labor Relations and Human Relations* a další.⁴ Třeba však přiznat, že kritický vztah k americké empirické sociologii vedl k tomu, že nebylo doceněno racionální jádro studia „lidských vztahů

v průmyslu“, a že zejména otázce pracovních skupin nebyla věnována patřičná pozornost. Daleko více nalezly odezvu menší americké práce, týkající se praktičtějších otázek, jako je problematika absence, postavení ženy v průmyslu ap.⁵

Z francouzské literatury o sociologii průmyslu byla v této době rozšířena zejména práce G. Friedmana: *Problèmes humains du machinisme industriel* (Paris 1946). Tato obsáhná kniha zaujala kritickým postojem k Taylorovu systému organizace práce a vyslovením požadavku biologické racionalizace oproti dříve hlášané jednostranné racionalizaci technické. Autor tu doporučuje studovat vliv pracovního prostředí na člověka a rozvádí otázku důsledků automatizace výrobního procesu. Cenná byla jeho orientace na studium formální i neformální organizace v průmyslovém závodě, na studium postojů k různým technickým a organizačním opatřením aj. V některých francouzských časopisech byly uveřejňovány informace o terénních sociologických průzkumech, konaných v různých závodech (např. *Revue française du travail*, *Revue mensuelle de l'organisation*, kde byly studovány i otázky techniky sběru materiálu a jeho zpracování).

Sociologická laboratoř byla založena ve Škodových závodech jako štábní útvar náměstka podnikového ředitele pro sociálně-politické záležitosti. Toto pracoviště mělo dvě stálé odborné síly-vysokoškoláky a jednu pracovníci pro záležitosti administrativní a technické. Při provádění výzkumů se mohlo opřít o pomoc pracovníků sociálně politických oddělení na závodech podniku a s úspěchem bylo několikrát použito i pomoci aktivu odborových funkcionářů. Oblast výzkumné činnosti tvořily závody národního podniku v Plzni, Hradci Králové, v Praze na Smíchově, v Brně, Adamově, Dubnici nad Váhom, v Komárně a další. Hlavní pozornost byla věnována především závodům v Plzni, Hradci Králové a na Smíchově. Sociologická laboratoř

² Z podobného hlediska hovořil později o potřebě sociologických výzkumů v průmyslových závodech B. Ullrich v článku *Podnik a společnost*, Sociologická revue č. 2/3, roč. 1948.

³ Goetz Briefs: *Betriebssoziologie* (Handwörterbuch der Soziologie), Stuttgart 1931; Heinrich Lechtape: *Soziale Prozesse im industriellen Betrieb*, Kölner Vierteljahreshefte für Soziologie VIII, 3. 1929.

⁴ E. Mayo: *Human Problems of an Industrial Civilization*, New York 1937, *The Social Problems*

of Industry, Massachussetts 1945; B. B. Gardner: *Human Relations in Industry*, Chicago 1946; W. E. Moore: *Industrial Relations and the Social Order*, New York 1946; *Industry and Society*, New York 1946; B. M. Selekman: *Labour Relations*, New York 1947.

⁵ E. W. Noland: *Worker Attitudes and Industrial Absenteeism*, Amer. Soc. Rev. č. 10, 1945; J. R. Lee-vey: *The Modern Industrial Worker Woman*, Amer. Soc. Rev. č. 8, 1943.

rozvíjela svou činnost v těsné spolupráci s Čs. ústavem práce.

Sociologická laboratoř, jak vyplývá z předchozího, se snažila využít všech metodických a technických poučení, daných sociologií průmyslu na Západě, a dospět k marxistické sociologii průmyslu, jež by byla trvalým pomocníkem socialistického průmyslového podnikání. I když znalost samotné marxisticko-leninské teorie (především historického materialismu) měla značné mezery, a také studium literárních pramenů světové sociologické literatury nemohlo vždy být soustavné, hluboké a kritické, je zřejmé, že tu byl vytýčen nový úkol a nastoupena nová cesta.

* * *

Koncepce sociologického výzkumu ve Škodových závodech vycházela předně z toho, že výzkum má být komplexní. Neměl se omezovat pouze na jednu oblast sociologické problematiky průmyslového podniku, ale chtěl postihnout pokud možno nejširší okruh faktorů, které mají znatelnější vliv na život pracovního kolektivu a na výrobní výsledky průmyslového závodu. Tím se odlišoval od různých tehdejších jednostranných koncepcí západní sociologie průmyslu, v nichž byla vyzdvihnuta například jen problematika vztahů mezi lidmi v průmyslu, nebo jindy pouze oblast veřejného mínění v závodě či naopak vliv pracovního prostředí na sociální jevy a procesy. V článku, v němž byla škodovacká veřejnost informována o koncepci sociologického výzkumu v podniku, se uvádí tyto hlavní oblasti sociologického výzkumu:

1. Jak působí na člověka: a) technické vybavení podniku a jednotlivých pracovišť, b) hygienické vybavení pracovišť, c) počátek pracovní doby, d) délka pracovní doby, e) délka a rozvržení pracovních přestávek, f) organizace práce, g) pracovní tempo atp.

2. Výzkum pracovního kolektivu s ohledem na jeho neekonomičtější využití za současného dosažení maximálního stupně

jeho spokojenosti: a) vliv školení na osvědčení se v různých druzích práce, b) vliv předběžné praxe, c) vliv různých zájmů odborných, kulturních a sportovních, d) vliv subjektivní spokojenosti v povolání na výkonnost, e) vliv rodinné konstelace, věku apod.

3. Studium lidských vztahů a jejich nejlepší úpravy, studium mínění a postojů zaměstnanců: a) vztah nadřízenosti a podřízenosti, b) vliv kooperace a různých osobních konfliktů na výrobu, c) osobní vztahy v pracovních partiách, d) osobní vztahy v nahodilých skupinách, e) poměr k nadřízeným, f) stupeň pocitu odpovědnosti, g) postoje k typu práce, k honorování práce, k různým akcím v podniku atd.

4. Průzkumy sociálních poměrů zaměstnanců, tj. početnost rodin, péče o rodiče, děti a jiné rodinné příslušníky, průzkum bytových poměrů, zaměstnání mimo pracovní dobu, jiných přívýdělků, zadlužení v rodinách apod.

Článek dále zdůrazňuje: „Všechny sociologické výzkumy v průmyslovém podniku, z nichž několik jsme zde příkladem uvedli, směřují k získání takové znalosti sociálních procesů v průmyslovém podniku a jeho okolí, která by umožnila nejvhodnější úpravu života pracujících v práci i mimo ni.“⁶

Průmyslový podnik byl v koncepci sociologického výzkumu Škodových závodů chápán v souvislosti s celkovými ekonomickými, politickými a společenskými vztahy v zemi. Náзор o samospasitelnosti úpravy vnitropodnikových vztahů jako hlavního prostředku vyrovnání vztahu dělníků a podniku, šířený americkou sociologií „human relations“, byl odmítán.

Činnost sociologické laboratoře měla sloužit hlavně potřebám plánování sociální politiky uvnitř podniku, popřípadě ujasňování aktuálních závažnějších otázek pro bezprostřední potřebu řešení. Tato práce mohla poskytnout cenný materiál pro orientační pohled na širší procesy, probíhající v tomto období v průmyslových zá-

⁶ Škodovák, roč. III., č. 11, 1947. Také v n. p. Československé hutě byl sociologický výzkum chápán mnohostranně; mělo jím být dosaženo „syntézy poznatků o sociálním životě jednotlivých zaměstnanců i podnikového kolektivu a o vzájemných lidských vztazích jak uvnitř podniku, tak i navenek“, přitom však hlavní důraz měl být položen na zkoumání lidských vztahů. S jeho pomocí měl být aktivován „vnitřní nábor“ (termín, který byl tehdy v Čs. hutích zaveden) s cílem

uspořádat individuální i kolektivní vztahy, a to a) mezi zaměstnanci navzájem, b) mezi zaměstnanci a vedoucími podnikovými činiteli, c) zaměstnanců k podniku, d) zaměstnanců navenek k bydlíšti a kraji (viz Jaroslav Šnobl: *Sociologický výzkum a vnitřní nábor podniku*, Sociologie a sociální problémy č. 2 a 3, r. 1947). Slabinou této koncepce výzkumu bylo, že podceňoval zásadní vliv celospolečenských třídních a sociálních vztahů na vztahy uvnitř podniku.

vodech v celostátním měřítku, a dnes poskytuje vítané informace například pro historiky, zabývající se dějinami našich závodů v počátečním stadiu lidové demokratické republiky. Nesledovala však obecnější cíle přesahující rámec závodů, ani ji nešlo o hlubší teoretický přínos. Pro plnění širších poznávacích úkolů zde chyběla koordinace s dalšími pracovišti.

Marxistická sociologie průmyslu se může plně rozvinout až po vytvoření jednotné socialistické ekonomiky, kdy teprve komplexně vystupuje do popředí úkol vědeckého řízení celého národního hospodářství a celé společnosti; jeho uskutečňování vyžaduje hlubokého poznání struktury a procesů v jednotlivých oblastech společenské činnosti a jejich vzájemné vazby. Za dané situace nebyl také větší tlak na teoretické rozpracovávání stěžejních otázek historického materialismu ve vztahu k oblasti průmyslových podniků, na propracování marxistické metodologie sociologické práce, velmi všeobecně byla formulována otázka vztahu sociologie a historického materialismu i další základní teoretické problémy. Sociologický výzkum ve Škodových závodech byl tak koncipován jako nástroj aplikované sociologie, jen v hlavních rysech se opírající o světonázorový a metodologický základ historického materialismu, kriticky používající technických a metodických poznatků sociologie buržoazní.

Výzkumná laboratoř se snažila pracovat především s materiálem poskytovaným na základě různých přehledů a záznamů podniku. Cenným zdrojem faktů byly například osobní listy dělníků a úředníků, kvalifikační listiny, karty a výkazy o prezenci a absenci, údaje o výši výdělku, přehledy o průměrném stáří, kvalifikaci, složení jednotlivých profesionálních skupin atd. Další materiál byl získáván běžnými sociologickými technikami. Nejvíce bylo používáno dotazníku, rozhovoru, popisových listů (které vyplňovali vedoucí pracovníci, funkcionáři a lidé se širší znalostí problematiky) a pozorování. Kvantitativní údaje byly zpravidla přenášeny na děrovací štítky a sčítány v požadovaných kombinacích na Powersových strojích. Kvantitativní analýza se zaměřovala především na konstatování četnosti určitých znaků v rámci sledovaného celku a tabulkové vyjádření závislosti dvou veličin. Někdy byly propo-

čítávány korelace na základě metody chikvadrátu. Kvantitativní rozbor byl doprovázen pokusem o rozbor kvalitativní. Výsledky byly shrnovány v souhrnných zprávách, jež obsahovaly i některá doporučení praktického rázu. Zprávy měly interní důvěrný charakter. Jen někdy byly publikovány výňatky ve veřejném tisku. Nelze ovšem nepřiznat, že řada výzkumných zpráv zůstávala při zachycení statistického přehledu a skrovném komentáři.

Výzkumy, uskutečněné sociologickou laboratoří Škodových závodů, možno rozdělit do tří skupin: 1. zjišťování dílčích objektivních údajů o složení kolektivu zaměstnanců, o jejich práci a mimopracovním životě, 2. výzkum mínění a postojů, 3. všeobecné sociologické průzkumy závodů.

1. Na zjištění objektivních dílčích údajů se zaměřil průzkum kvalifikace plzeňských technickoekonomických zaměstnanců, průzkum kvalifikace dělníků v podniku vyučených, absence smíchovských dělníků a průzkum bytových poměrů plzeňských zaměstnanců.

Výzkum kvalifikace plzeňských technickoekonomických zaměstnanců podával přehled o některých faktorech, které nebyly v personální politice běžně sledovány, a osvětloval některé souvislosti průpravy a kvalifikace úředníků. Předmětem výzkumu byl soubor 4914 zaměstnanců uvedené kategorie. Výzkum ostře podtrhl nerovné postavení, v němž se nacházejí ženy-úřednice ve srovnání s muži, těsnou korelaci mezi věkem (rodinným stavem) a osvědčením v povolání a poukázal na širokou rozvětvenost rodinných a příbuzenských vztahů — jako na činitele konsolidačního a na druhé straně jako na faktor brzdící. Výzkum mimo jiné také velmi naléhavě zdůraznil potřebu prohlubování kvalifikace (jen 4,22 % hospodářskotechnických zaměstnanců mělo v roce 1948 vysokoškolskou kvalifikaci — z nich jen necelých 5 % bylo dělnického původu) a opět prokázal závislost mezi kvalifikací a pracovním ohodnocením.

Výzkum o tom, jak se v podniku vyučení mladí dělníci osvědčili, byl proveden na žádost Ústředí odborné výchovy učňů při podnikovém ředitelství. Analýza výsledků, které tito dělníci dosáhli při závěrečných učňovských zkouškách, ukázala, že všichni učňové obstáli nejlépe při zkoušce

zručnosti, pak při zkoušce ústní a nejhůře při písemné. Z toho u teoretických zkoušek obstáli lépe učňové, kteří absolvovali 4. ročník měšťanské školy. Srovnání prospěchu u učňovských zkoušek s hodnocením mladých dělníků na pracovištích však ukázalo, že rozdíly, jichž učňové dosáhli při odborných písemných a ústních zkouškách, se nijak neprojeví v jejich pracovním hodnocení.

Výzkum absence smíchovských dělníků z roku 1946 odhalil největší absenci u dělníků nejmladších věkových skupin a u svobodných (dvojnásobná než u dělníků ženatých) a dal podnět k některým sociálně politickým opatřením vůči této skupině.⁷

Setření o bytových poměrech plzeňských zaměstnanců mělo poskytnout přehled o dané situaci pro potřebu škodovického bytového družstva. Zjišťovalo nejen objektivní stav – v souvislosti s velikostí rodin, mzdovými a platovými podmínkami jednotlivých kategorií, s různými kulturními nároky apod., ale také subjektivní představy o optimálním typu bydlení. Tento průzkum pomáhal současně hledat vhodné formy kolektivní bytové výstavby v době, kdy o otázce, zda budovat kolonie rodinných domků či sídliště s velkými domy, bylo vedeno mnoho nekonečných diskusí mezi příslušnými odborníky a funkcionáři.

2. V rámci dílčích výzkumů mínění a postojů byl zkoumán názor plzeňských dělníků na tehdejší formy a organizaci soutěžení v dílnách, postoj plzeňských dělníků k instituci mluvčích, názor na funkci kulturních referátů aj.

Mínění a názory o dílenském soutěžení byly zjišťovány dotazníkem a osobními rozhovory. Ukázalo se, že zhruba 30 % dělníků přijalo rozvíjející se soutěžení (např. soutěžení mezi dílnami o nejlepší pořadí v celozávodním žebříčku) bezvýhradně kladně; 50 % dalších vyslovilo některé výhrady a zbývajících zhruba 20 % soutěžení odmítlo s různými vysvětleními, jako např. že „zanášá sobectví mezi dělníky“, že „se to dělá pro reklamu“ apod. Výzkum pomohl odhalit řadu závad v organizaci soutěže (jednostranná orientace na překračování výkonových norem, nevhodnost ztotožňování této soutěže se stachanovským hnutím ap.) a ukázal, kterým

směrem je nutno více zaměřit vysvětlovací působení.

Výzkum plzeňské instituce „mluvčích“, kteří byli volenými důvěrníky dělnictva v jednotlivých provozech, pomohl vnést jasno do hodnocení činnosti těchto pracovníků v době, kdy se stali předmětem útoků protikomunistických stran. Podpořil stanovisko těch činitelů KSČ, kteří dokazovali, že je nezbytné, aby instituce mluvčích byla zcela přeměněna ve funkci důvěrníka ROH a závodní rady.

Některé zlepšovací návrhy přinesl výzkum postojů ke kulturnímu referátu na Smíchově, k činnosti závodního klubu aj.

3. Pokus o komplexnější sociologický rozbor představovala obsáhlá studie o dělnictvu v závodě Hradec Králové a studie o dělnictvu smíchovského závodu.

Hradecký rozbor obsahoval předně pokus o obecnější charakteristiku tamnějšího dělnictva, jež srovnával s dělnictvem v největším škodovickém závodě v Plzni. Ukázal hradecké dělnictvo jako relativně konzervativnější element ve srovnání s Plzní a současně jako složku značně stabilní, s malou fluktuací. Studie provedla rozbor rozvrstvení dělnictva podle věkových skupin, stavu, pohlaví, podle zaměstnání manželů a manželek, kategorií povolání aj. Kapitola, týkající se hospodářských poměrů dělnictva, sledovala mj. vyjádření o dostatečnosti či nedostatečnosti platu, zjišťovala potřebu různých mimořádných výdajů a existenci vedlejších zdrojů příjmu. Podrobnější pozornost byla věnována bydlení a postojům k němu, dále mimopracovní zájmové činnosti a různým soukromým zálibám. Kapitola, zabývající se podmínkami na pracovišti, všímala si především osobních postojů. Upozorňovala na řadu závad v odměňování dělníků, organizaci práce a v technickém vybavení pracovišť nebo např. v rozvoji soutěžení, jak jsou dělníky pocíťovány. Rozbor byl doplněn analýzou kvalifikačních archů.

I tento výzkum, stejně jako podobně zaměřený výzkum smíchovský, přirozeně nemůže být pokládán za vyčerpávající. Naopak, s odstupem času velmi jasně vysvítá jeho jednostrannost, stejně jako v některých kapitolách je zřejmá jeho převažující popisnost. Přesto byl hodnocen ve své době

⁷ Např. V. Čech – E. Jukl: Absence v průmyslu, Průmyslový věstník 1947; V. Čech – E. Jukl: Výzkum bydlení úřednictva, Věřejné mínění, č. 3. 1947 aj.

jako přínosný a poskytoval řadu vítaných údajů pro sociálně politické plánování.

V průběhu roku 1948 se dokonce rýsovaly nadějné perspektivy na vytvoření paralelního střediska výzkumu psychologického. Oba odborní pracovníci sociologické laboratoře prošli speciálním školením v užité psychologii. Při nově vytvářeném podnikovém ředitelství v Plzni vznikl v roce 1949 samostatný štábní útvar přednosty kádrového odboru „výzkum kádrů“. Toto studijní středisko, usilující o aplikaci poznatků vědecké sociologie a psychologie při výběru, rozmísťování zaměstnanců, jakož i při výzkumu jejich života a práce, působilo v omezeném rozsahu až do roku 1951. Proti sektářství a administrativnímu tlaku zvenku se však stále tíže bojovalo.

Sociologická laboratoř ve Škodových závodech nezanikla proto, že by neplnila poslání, kvůli němuž byla uvedena v život. Praxe naopak potvrdila správnost a prozíravost tohoto kroku.

Bylo by jistě nesprávné idealizovat dnes činnost našich prvních podnikových sociologických laboratoří a nevidět jejich vážné nedostatky. Přesto však se zdá, že je možno jejich práci hodnotit jako závažný krok k rozvinutí konkrétní sociologické výzkumné činnosti v průmyslových závodech a součást progresivního procesu, směřujícího k výstavbě a rozvoji marxistické sociologie průmyslu. Lze jen litovat, že po tomto počátku nenásledovaly kroky další: naše situace v této oblasti by nepochybně byla dnes daleko příznivější.

Úvodem k článku I. A. Bláhy „Sociologie vědy”

I. A. Bláhu zná naše vědecká a kulturní veřejnost jako jednoho z nejvýznamnějších představitelů české sociologie z období mezi dvěma světovými válkami, jako zakladatele a vůdce tzv. brněnské sociologické školy, jako kulturní osobnost se širokým rozhledem a mnohostrannými zájmy, jejíž přínos byl uznáván i mezinárodně. K Bláhově činnosti a dílu můžeme mít právem ty či ony kritické výhrady, nicméně jeho osobnost a dílo je nám blízké a sympatické několika svými základními rysy. Je to především jeho neustálé úsilí a syntetičnost a harmoničnost, jeho snaha vyhnout se nejruznějším krajnostem a jednostrannostem, jeho úsilí o harmonické vyrovnávání vědecké empirie a teoretické syntézy, filosofického zaměření a empirické přesnosti. S tím souvisí jeho zdůrazňování vědecké objektivity a racionálnosti, kritika nejruznějších předsudků a iluzí, i když některé jeho teze o vědecké objektivitě bychom

formulovali hlouběji. Konečně jeho demokratické smýšlení a úsilí o sociální pokrok, které jej přiváděly jak k veřejné činnosti, tak i k teoretickému zájmu o problémy demokratismu, socialismu a lidovosti.

Bláhův článek o sociologii vědy je jednou z jeho posledních prací, v níž se projevují všechny zmíněné tendence. Otiskujeme jej z Bláhovy pozůstalosti bez jakýchkoliv jazykových nebo věcných úprav již proto, že autor nemá možnost v něm korektury a změny provádět. Tato stať nevyčerpává sice celý problém sociologie vědy, ani není orientována na nové a nejnovější práce z padesátých let a současnosti, avšak přesto celkovým obkreslením problematiky, pokusem o postižení mnohostránkovitosti sociologie vědy a o její rozmanité sociologické funkce představuje cenný příspěvek do oblasti, která se bude muset i u nás daleko intenzivněji rozvíjet.

Jiří Cvekl

Vědecké zpracování problému vědy zahrnuje v sobě otázky velmi četné. Běží tu zajisté o logiku vědy a její techniku, o psychologii vědy, o sociologii vědy v jejím aspektu statickém i dynamickém (historické problémy vědy), o etiku vědy, a konec konců i o její filosofii. Nás tu ovšem zajímá jen sociologie vědy. O ostatních se zmíníme jen stručně, pokud jsou předpokladem rozboru sociologického.

Úkol logiky vědy tu chápeme poněkud šíře než např. Rud. Carnap a myslitelé sešupení kolem hnutí, jež směřuje k vědecké syntéze (Unity of Science Movement) a jehož orgánem jest revue *Erkenntnis* (The Journal of Unified Science), vydávaná Otto Neurathem za spolupracovníctví Rud. Carnapa, Philippa Franka, Jörgena Jørgensona, W. Morrisse, Louis Rougiera a jiných, i když je nám toto hnutí sympatické.¹

Podle Carnapa totiž logika vědy jedná o logické skládání vědecké řeči, tedy o teorii tvoření vět v jednotlivých vědách. Má-li určitá věta nějaké vědy něco pozitivního vypovídat, musí svou skladbou vyhovovat jistým formálním pravidlům, jinak je pseudovědou, vědou metafyzickou, jaké bývají mnohdy nenápadně skryty i v pracích pozitivistů. Vyřazení vět metafyzických je prvním úkolem logiky vědy. Každá věda má svou speciální vědeckou řeč, která je však částí jedné vědecké řeči. Logika vědy jako svůj druhý úkol stanoví vztahy těchto dílčích řečí k vědecké řeči vůbec, a buduje tak předpoklad jednotné vědy. Tak podle Carnapa.

Ale při logice vědy běží ještě o mnoho jiných otázek. Tak především o sám pojem vědy, o její definici, o otázku, kdy se věda může pokládat za ustavenou, dále o klasifikaci věd a o jejich metodologii. Běží nejen o teorii tvoření vět, ale i o teorii tvoření vědeckých pojmů, o objasnění vzniku, významu a funkce nejdůležitějších vědec-

kých pojmů. Každá věda má své specifické pojmy, jež pak ovšem bývají přijaty i do jiných věd (např. pojem vrstva náleží do geologie, rovnice je pojem matematický, atom pojem fyzikální, organism pojem biologický, instinkt pojem psychologický, kapitál pojem národohospodářský apod.). Běží dále o to objasnit, jakou úlohu hrají symboly a symbolika při vědeckém poznání, co je to vědecké datum nebo vědecký fakt, jakými postupy se řád fakt rekonstruuje v řádu logickém, čili jakými metodami se řád fakt zpracovává v systém pojmů, ve struktury popisné a vysvětlující, které jsou druhy interpretace fakt, který druh interpretace je vědeckému poznání nejpříměřnější, jak se vědecké poznání verifikuje, jakých vědeckých technik se při těchto operacích používá atd.

Není zajisté jediná metodologie nebo jediná technika vědeckého zkoumání. Je tolik různých metod pozorování, experimentování, analýzy fakt, kolik je různých věd. Při jednom výzkumu může být použito kombinace různých metod a při řešení jednoho problému více technik. Galileo, Newton, Darwin, Pasteur, Franklin, Edison, Pavlov, Curie, Mill, Sorokin použili různých metod pozorování a analýzy, aby dospěli ke svým generalizacím. Shodovali se pouze v úsilí vyvodit své závěry z fakt. (H. Moulton) [29].

Psychologie vědy studuje, jak se poněkud během vývoje ustálil typ vědeckého pracovníka, které jsou podstatné vlastnosti vědeckého badatele a které jsou psychické předpoklady a pohnutky vědeckého bádání. Otázka první se nedá řešit bez zřetele k souvislostem sociologickým. Sociální psychologie a sociologie jsou tu v těsném vzájemném vztahu. Uvědomíme-li si, že psychickým nástrojem vědeckého badatele je vědecký, metodologicky vyškolený a kritický rozum, jenž usiluje jedině o poznání

¹ Jde o tzv. vídeňský kroužek pozitivistů, jehož členové po Hitlerově nástupu k moci většinou emigrovali do Ameriky. (Pozn. red.).

pravdy, tedy tento vědecký rozum se jen velmi pozvolna diferencoval v oblasti psychického dění na činnost ryze teoretickou, objektivizovanou, oproštěnou v míře nejvyšší možné ode všech prvků iracionálních, a zvláště ode všech prvků subjektivních a zájmově praktických. Je to proces paralelní s procesem sociálním, v němž se pohnutím konstituoval typ vědeckého pracovníka oddělováním se od jiných profesionálních typů. Jako hlavní vlastnosti vědeckého pracovníka uvádí Boyd [3]: zvědavost, mladistvý vzrůst, imaginaci, nadšení, trpělivost, vytrvalost, víru a statečnost. Tyto vlastnosti by ovšem samy o sobě nestačily. Je mnoho jedinců, kteří jsou jimi vybaveni, a přece se nestali vědeckými pracovníky. Vlastnosti tyto předpokládají určité organicko-psychické uzpůsobení, rozvířené ovšem výchovou a vědeckým školením. Toto dědičností uzpůsobení je jednak povahy obecné, podmiňuje, že určitý jedinec má zájem spíše o tento druh činnosti (o činnost vědeckou) než o kterýkoliv druh jiný; a jednak má povahu speciální, přitahuje jej spíše k tomuto druhu a úseku fakt (např. k faktům geologickým, biologickým atd.) než k druhu a úseku fakt jiných.

Poněvadž základní vědecká metoda jest pozorování a svět vnější zkušenosti může být zprostředkován jediné našimi smyslovými orgány, tedy jest jasno, že správnost našeho pozorování, shoda s pozorováním jiných jedinců, je podmíněna fyzickým zdravím smyslových orgánů. Ale ani to by nestačilo. Vědecké pozorování není věc snadná. Žádá výcviku smyslových orgánů. Na též vnější podnět mohou jinak odpovídat orgány cvičené, jinak necvičené. Nadto nutno počítat i s tím, že i u jedince zdravých smyslů mohou se vyskytnout rozdíly v odpovědích smyslových orgánů, rozdíly způsobené buď činiteli fyziologickými, jako jsou únava, věk, neb vnějšími, jako je např. teplota. Ale daleko vážněji rušivým vlivem působí při pozorování, a ovšem i při interpretaci, jiný činitel vnitřní, totiž různá citová zaujetí (láska, nenávisť, úcta, obdiv ap.), a pak různé předsudky, různé mentální organismy, psychické to útvary, tvořené prvky rozumovými a citovými, jež jsou výsledkem našich minulých zkušeností a jež z nás – přijímově nebo odmítavě – vycházejí vstříc každé nové zkušenosti. Ne neprávem se říká, že se díváme všichni očima minulosti.

Stejně nebezpečné je ovšem dívat se očima přání a tužeb (přání je otcem myšlenky). Ale mohou se vyskytnout i mravní překážky správného pozorování, zjišťování a výkladu fakt. Je to např. chorobná ctižádost vědeckého badatele, jeho touha po vyniknutí apod., jež zkřivuje jeho pohled na skutečno a dává mu zapomenout, že vědecké poznání je vázáno též na určité mravní předpoklady, totiž lásku k pravdě, vůli k pravdě. To všechno znamená, že vědecká činnost předpokládá určité zdraví a určitý výcvik smyslů, jež mohou být ostatně podporovány, zbystřovány různými přístroji (drobnohled, dalekohled, váhy, míry, teplooměry atd.), dále určité formální vyškolení a určitou úpravu rozumu jakožto poznávacího principu, tj. očistění rozumu ode všech materiálních předpokladů (mimo ovšem všeobecné teoretické vzdělání v příslušné vědě), předsudků, mentálních organismů, citových a volních zábran (Bacon, Spencer, Mill), tak aby mohl vidět skutečno nikoli zbarvené skrze tyto různé materiální předpoklady, nýbrž průhledně a čistě.

Nás tu především zajímá problém sociální povahy, sociálních podmíněností a sociálních důsledků vědeckého poznání, tedy to, co náleží do studia sociologie vědy. Když říkáme: sociální povaha vědeckého poznání, máme na mysli jednak činnost samu, jednak jejího nositele. Sociální podmíněnosti mohou působit jednak vlivem podpůrným, jednak vlivem rušivým. Mohou se tedy jevit jako podmínky příznivé neb jako zábrany i překážky. Při sociálních důsledcích myslíme především na sociální funkce vědy a na její vztažnost k jiným úsekům sociálního dění, zvláště k sociální praxi.

Co tedy znamená sociální povaha vědecké činnosti? Tu se především naskytá otázka, které jsou vůbec znaky vědy. Za podstatné znaky vědy se obecně uvádějí kritičnost, metodičnost, systematičnost a objektivnost.

Kritičnost vědy záleží v tom, že věda nepřijímá nic, byť to bylo doporučeno jakoukoli uznávanou autoritou (např. zjevením, tradicí), k čemu by nedospěla vlastním nepředsudným zkoumáním. Svě poznatky si opatřuje kritickým šetřením, nikoli dogmatickým věřením a přijímáním. I ona věří, věří tomu, co předchozí badatelé vyzkoumali, ale i to, co od nich přijímá, podrobuje kritickému přezkoumání, a věří

nikoli slepou vírou, nýbrž proto, že si přijatou pravdu může kdykoli znovu přezkoumat, dokázat a ověřit. S tím souvisí metodičnost. Vědu zvláště odlišuje od jiných poznatkových souborů (náboženského, filosofického) metoda, již získává své poznatky. Řekne-li se např., že věda je soustava stejnorodých myšlenkových obsahů, chybí tomuto vymezení právě jeho nejdůležitější znak, poukaz na metodu, kterou byly tyto stejnorodé myšlenkové obsahy získány. Tak např. Descartesova *Principia philosophiae*, neb Hegelova *Phänomenologie des Geistes* jsou jistě soustavou stejnorodých myšlenkových obsahů, a přece nejsou vědou, poněvadž jejich myšlenkové obsahy nebyly vytěženy metodou vědeckou. Vědecká metoda je jediná metoda empirická, zkušenostní, kdy rozum vědecký – na rozdíl od rozumu spekulativního, který vychází od pojmu a odtud rozvíjí svůj systém – vycházejí od dat zkušenostních, od fakt, dospívá ke svým poznatkům cestou kritického pozorování fakt, jejich srovnání a třídění, cestou abstrakce a generalizace. Vždy – podle Humea a Ardigá – zdola a s otevřeným obzorem, s uvědoměním si, že cesta vědeckého poznání není nikdy skončena. Od fakt vychází a na faktech si své poznatky stále znovu kontroluje a ověřuje. I rozum spekulativní se dovolává někdy fakt, ale jen příležitostně, ad hoc, na potvrzení svých tezí, nikoli zásadně a soustavně.

Požadavek třetí, systematičnost, znamená, že takto získané poznatky jsou seřazovány v organický a logický celek, v němž není skoků, mezer ani nesouvislostí.

A konečně objektivnost. Jestliže tři první požadavky jsou spíše formální, tedy při objektivnosti běží o stránku spíše obsahovou. A chce se tím říci, že po stránce obsahové se vyznačuje vědecké myšlení snahou po přesném zachycení objektivní povahy skutečnosti. Ne že by snad myšlení předvědecké v sobě neuzavíralo i objektivní obsah, ale ten je promísen subjektivismy, subjektivními vklady. Primitivní člověk např. vidí v hadovi též živočicha s určitými vlastnostmi a zvyky, nadto však v něm vidí nebezpečného démona, což ovšem jest jeho subjektivním vkladem. I naivní člověk naší kultury promítá do jedovatého hada ne snad už nějakého démona, přece však určitou zlobu a nepřátelskou úskočnost, již had ovšem nemá, jako vůbec žádné zvíře,

které se brání. Věda usiluje takové subjektivnosti vymýtit a proces zobjektivnění spočívá právě, vedle zjišťování a zpracování objektivních vlastností jsoucna, v odsubjektivnění vědění. Subjektivní kategorie personifikace, finality apod. jsou vymycovány a nahrazovány kategoriemi objektivnějšími, jako je substancialita, kauzalita, funkce apod., v nichž ovšem též ještě, přes všecko zobjektivňující úsilí vědy, zůstává přece jen určitý zbytek subjektivního utváření. Vývoj od astrologie k astronomii, od alchymie k chemii naznačuje, že hvězdy a chemické látky přestávají být pokládány za určité oduševnělé a cílevědomé bytosti, a že se na ně pohlíží jako na kauzálně vázané jsoucno, že jsou odsoubjektivněny. Podobně dějepisectví se vyvíjí ponenáhlu od subjektivně stranického znázorňování událostí k jejich zpracování objektivně nadstranickým. Nelze ovšem mít za to, že by se toto odsoubjektivnění, odantropomorfizování kdy plně podařilo. Zobjektivnění jest spíše postulát než fakt. Rozhodující však jest skutečnost, že stále pokračující zobjektivňování jest procesem sociálním, který trvá již po staletí a který vytvořil typ vědeckého člověka, typ *homo scientificus*.

Běží nyní o to objasnit, co rozumět sociální povahou vědeckého poznání. Tu se sociologie vědy jeví být součástí širší disciplíny, již bylo dáno jméno sociologie vědění (*Wissenssoziologie*). Nutno rozeznávat mezi sociologií poznání, sociologií vědění a sociologií vědy.

Pokud běží o sociologii poznání, tedy notetika jakožto nauka o možnostech, pramelech, hranicích a podmínkách poznávání zjišťuje ve své části o podmínkách poznávání, že činnost poznávací je vázána na určité podmínky rázu biopsychického, jak jsou dány tělesno-duševním ustrojením lidských jedinců, ale že je též podmíněna sociálním pozadím, v němž akt poznávací probíhá. Sám teoretický proces poznávání neprobíhá zajisté v nějakém vzduchoprázdňém prostoru, nýbrž v prostoru přírodním a sociálním, a zasahují do něho různé procesy mimoteoretické, zvláště sociální, jakož i tlak skupinových struktur, v jejichž působnostní oblasti se tento proces rozvíjí. Poznávání děje se v pojmech. A už E. Durkheim objasňoval, že pojmové myšlení jedincovo jest podmíněno sociální skutečností, a že nejen pojmy náboženské, práv-

ní, mravní, hospodářské jsou výtvoři života společenského, ale i pojmy nejzákladnější, jež jsou takřka neodlučitelné od normální činnosti rozumové, bez nichž by nebylo v myšlení řádu a organizace, bez nichž by myšlení nebylo pevné, ustálené, jednotné, jako např. pojmy času, rodu a druhu, síly a příčiny, osobnosti, jsou původu (empirického původu) organizačních prostředků našeho poznání.

V této otázce podmíněnosti myšlení sociální skutečnosti byl předchůdcem Durkheimovým vlastně již K. Marx. Někteří uvádějí jako předchůdce sociologie poznání též Nietzscheho, Pareta, Freuda. Ale ti by patřili spíše do kapitoly o biologické nebo instinktivistické teorii poznání. Podle Marxe však je to způsob výroby hmotných statků, tedy činitel sociální, který determinuje obecnou povahu procesů sociálních, politických a intelektuálních. Není to vědomí lidí, jež determinuje jejich bytí, nýbrž naopak jejich sociální bytí determinuje jejich vědomí.² Marx ovšem, jak patrně z první jeho předmluvy ke „Kapitálu“, když uvádí ideje ve vztah k jejich sociální základně, rozumí touto sociální základnou pouze základnu třídní. Ne snad, že by jiné vlivy se neuplatňovaly, ale vliv sociální třídy je převážný.

Na Marxe pak navazuje K. Mannheim, jenž jeho pojetí značně rozšiřuje. Když Mannheim vymezuje úkoly tzv. Wissenssoziologie, jeví se mu tato jednak jako teorie, tj. nauka o tzv. „Seinsverbundenheit des Wissens“, o podmíněnosti vědění bytím (zvl. společenským bytím), jednak jako historicko-sociologická metoda, jež usiluje tuto podmíněnost bytí prokázat na různých vědních obsazích minulosti i přítomnosti. Jako teorie může se jevit zase ve dvoji podobě: jednak jako nauka, zjišťující fakta této „Seinsverbundenheit des Wissens“, jež tato fakta fenomenologicky konstatuje, popisuje a podle jejich struktury analyzuje; ale může se též jevit jako noetická nauka, která si stanoví za úkol řešit problém noetického dosahu a významu této podmíněnosti vědění bytím. Mannheim podrobně ukazuje, jak základní předpoklady dnes vládnoucí noetické teorie nutně potřebují revize v úseku fakt zjištěných sociologií vědění. Tak např. ta okolnost, že dnes vládnoucí noetická teorie je orientována na

exaktně přírodovědeckém paradigma myšlení, že za vzor ideálního poznávání zvolila si poznávání uznávané v exaktních přírodovědách; jiná taková okolnost týká se pojmu pravdy, jiná problému sociálního původu abstrakce, jiná vztahu mezi noetikou teorií a konkrétními vědami (je oboustranný) atd. Zkrátka fakta, jež zjišťuje sociologie vědění, ukazují, že poznávací akt není nějakým „patřením na věčné pravdy“, že není participací na sféře pravdy, jež jako by preexistovala sama v sobě spočívající před historicko-psychologickým aktem myšlení – jako se této metafyziky dvou světů (světa věčných ideí a světa skutečna) zbavila moderní ontologie, tak se jí zbavuje i moderní noetika – nýbrž vidí v něm nástroj, jímž jistým způsobem utvářená vitální bytost proniká skutečno v životním prostoru, rovněž jistým způsobem utvářeným.

Všechny tyto tři faktory, totiž vlastní konstituce vitální bytosti (a to její konstituce vitální i její konstituce historicko-sociální), dále povaha, jakou má struktura pronikání života, a konečně osobitá povaha skutečnostního prostoru, to vše podmiňuje proces myšlení a jeho výsledek. Všechny tyto tři faktory tvoří jedno, náleží nerozlučně dohromady a nelze jich od sebe izolovat (leč k účelům vědecké schematizace). Není žádného poznávacího aktu, izolovaného od faktora vnějšího, zvláště sociálního, jež by se dal vysvětlit pouze imanentní zákonitostí lidského ducha. Já a svět, subjektivní a objektivní tvoří jedno, a to objektivní nejen v tom smyslu, že není poznávání bez objektu, jež je poznáván, nýbrž i v tom smyslu, že faktor objektivní, zvláště sociální, tvoří konstitutivní složku celého aktu poznávacího.

To ovšem neznamená klást příliš jednostranný důraz na faktory sociální, jak to někdy činí sociologie vědění (např. Marx) a nedoceňovat onoho faktora, který je tu nazván vlastní konstituce vitální bytosti. Psychické dění není něco pasivního, je to energie mezi energiemi, energie stejně významná v souboru ostatních energií, vytvářejících poznávací proces.

A experimenty Warren S. Mc. Culocha a Waltera Pittse (1947; podle Northropa [33]) zdají se potvrzovat (tzv. neurologická teorie poznání), že lidský nervový systém

² Karel Marx, *Předmluva ke kritice politické ekonomie*, Praha, 1950, str. 9.

má formální vlastnosti nutné k tomu, aby poznával universalia, a podobně též David Bidney zdůrazňuje, že lidský duch má vrozenou schopnost sebedeterminace a tvořivého vynalézání (podle Northropa) [33]. To by naznačovalo, že upřílišněný důraz Marxe, Mannheima a jiných teoretiků sociologie vědění na sociální faktor zasluhuje určitou korekci.

Ale nejen sám akt poznávací, nýbrž i důsledky poznávacího procesu, obsahy vědění, jsou determinovány sociálně, ať už tyto obsahy vědění získány byly z jakýchkoliv zdrojů, nebo spíše – a také! – jakýmkoli poznávacím nástrojem: ať rozumem vědeckým (ze zkušenosti), ať rozumem spekulativním, ať citem, ať vůlí (i vůlí si nějak uvědomujeme jsoucno, když jsoucno klade našemu jednání překážky), ať z tradice, ze zjevení (i víra je pramen poznání, třebaš v ní převažoval prvek citový a volní), ať z umění (i umění je druhem poznávání jsoucna, ač při něm je převážně činná tvůrčí fantazie). Sociologie vědění ukazuje, že ve všech těchto případech ať už jejich aktivní vytvoření, ať pasivní přijetí, bylo spoludeterminováno sociálním pozadím. Kdybychom analyzovali obsahy jednotlivých pojmů, poznali bychom, že obsahová náplň téže pojmové formy je u různých jedinců různá jen proto, že různí jedinci do téže prázdné formy vkládají různé své kusé zkušenosti, své mlhavé názory a pojmy, svá přání a city, ale hlavně proto, že obsahová náplň těchto pojmů byla vytvořena v dílně různých sociálních okruhů, a to nejen snad tříd, jak myslí Marx, nýbrž i povolání, náboženských skupin, uměleckých nebo filosofických škol, generačních útvarů apod. Mannheim [21] uvádí pro to řadu dokladů, k nimž sami můžeme připojit četné jiné. Tak ukazuje Mannheim, jak různé druhy výkladu světa jeví se ve světle sociologie vědění jako exponenty sociálních procesů, probíhajících v sociálním pozadí, tak např. procesu konkurence, takže různosti světových názorů určeny jsou antitektikou a konkurencí vzájemně se potírajících skupin.³ Tak se též stává, že týž pojem v ústech lidí, pocházejících z různých sociálních okruhů a poloh, má různý smysl (např. pojem svobody v ústech liberála a v ústech konzervativce).

Můžeme sami poukázat na to, jak každé konkrétní pojetí opírá se o určitý světový názor a ten zase o určité společenské uspořádání, což je pojetí poněkud širší než Mannheimovo. Tak např. pojem národa vykazuje v různých časových obdobích – podle té doby platného světového názoru a za ním stojícího společenského systému – různou ideovou náplň. V době, kdy vládl názor o božském původu monarchie a kněžského charakteru králů, pojem národa v tomto období absolutistické monarchie zahrnoval představu krále-pastýře a národa-stáda, určeného k tomu, aby bylo vedeno na pastvu, aby se pářilo a rozmnožovalo a aby bylo chráněno proti nečasu, vlkům a jiným divokým zvířatům. Tak se na národ díval Richelieu (nazýval národ „mulets“) i ministr Ludvika XV., filantropický markýz d'Argenson, takový názor na národ měl též kníže Metternich a ministři pruského krále v období restaurace, jako ostatně už dávno předtím absolutistické režimy orientální (pojetí národa-zboží, národa-dobytky). Jinou náplň měl pojem národa v období liberalismu (kdy se národ jeví jako diferencovaný organism, složitý ve své jednotě, obsahující různé složky a skupiny, vládce i ovládané). A jinou v období demokratického nebo socialistického uspořádání společnosti.

Podobně je tomu s pojmy jako pokrok, sociální blaho, demokracie, mír a jiné, jejichž náplň bude podobná nebo se bude lišit podle toho, jsou-li vyslovovány jedinci sociálně homogenními nebo sociálně heterogenními. O tom nás může přesvědčit každá diskuse, když půjdeme analýzou až ke kořenům a posledním příčinám toho, proč si lidé rozumějí nebo nerozumějí. O pojmu radikál nesnadno se dorozumí např. Angličan s Francouzem nebo Srbem, poněvadž u Angličanů radikál znamená pokrokového liberála, u Francouzů protiklerikálního a socializujícího republikána, u Srbů centralistického a autoritářského monarchistu.

Pro zajímavost zmiňujeme se ještě o pojetí Sorokinově, v jehož sociologii vědění běží o podmíněnost procesy, jak jsou dány nejen zařazeností sociální, nýbrž jak jsou určeny typem kultury, převládající v tom kterém dějinném období, základní skloností určitého dějinného období vycházej

³ K tomuto problému vztahu mezi formou společnosti a formou myšlení viz ostatně též již Maxe Webera *Wirtschaft und Gesellschaft*, zvl. v jeho *Rechtssoziologie* (Tübingen, 2. vyd., 1925).

při výkladu světa a jeho dění buď od myslivých fakt, nebo od předpokládané existence jevů nadsmyslných, nebo spíše od určitého vyrovnávání mezi těmito dvěma jeho východisky (v. jeho tři typy kultury: sensatec, ideational, idealistic). S typem kultury mění se i umění, filosofie, náboženství, věda, etika právo té které doby [41].

Jak obsahy vědění, tak i vědecká činnost sama je podmíněna procesy mimoteoretickými. Tyto podmíněnosti mimoteoretické jsou velmi četné. Tak jest vytváření vědních obsahů činností vědeckou jistě též ve značné míře závislé na podmínkách geografických. Jestliže J. M. Cattell [9] uvádí, že Francie zrodila největší počet vědců ze všech zemí a hned po ní Anglie, a to nejen absolutně, nýbrž i v procentech celkového počtu vynikajících lidí, kdežto Itálie že zase převyšuje všechny země svým značným počtem umělců, tedy by se to zdálo ukazovat k tomu, že vědění se daří lépe v klimatu studeném neb mírném, než v podnebí teplém. Tak snadný problém jistě není. Působí nesporně nejen prostředí fyzické, ale i prostředí sociální a duchovní.

Oprávně se však zdá být názor některých sociologů (např. F. A. Bushee [5]), že příznivě na vznik a rozvoj vědy působí potřeby praktického života. Praxe historicky předcházela vědění a byla vedle zvidavosti jejím nejdůležitějším podněcovadlem. Řeč je starší než její gramatika, evropské katedrály starší než vědecká díla o architektuře, náboženská praxe starší než kodex náboženských dogmat, mravní chování starší než mravní systémy, výchova starší než pedagogika, řízení státu starší než politická věda a sociologie. Historie skoro všech věd učí, že vědění za svůj vznik a rozvoj přání dosáhnout nějakého praktického cíle. Nuže, je nesporné, že v podnebí studených a mírných jsou daleko četnější a naléhavější potřeby. Prostředí je tu drsnější a nesnadnější se zvládat, lidské požadavky jsou tu větší, je tudíž ustavičné podněcování ke zdokonalení životní praxe. Mimoto jsou tu příznivější podmínky k rozvoji myslivých schopností, poněvadž se žije více doma, a je tudíž více příležitosti k soustředění myslí.

Daleko důležitější však, ať už jako činitel rušivý nebo podpůrný, jsou podmínky sociální. Především jsou to podmínky technické (hustota, velikost, stejno- nebo různorodost skupiny). Skupina musí být dosti velká, dosti početná a dosti sociálně rozlišená, aby dala vznik vrstvě, která se může svobodně oddávat vědeckému bádání.

Neméně důležité jsou i podmínky hospodářské. Skupiny chudé, nalézající se na nízké hospodářské úrovni, jsou příliš zaujaty bojem o život a také mají příliš málo rozvinutý systém dělby práce, než aby mohly poskytnout příležitost ke vzniku příznivých předpokladů vědeckého bádání, jako jsou prostředky, volný čas, diferencovaná stupnice vzdělání, na jejímž vrcholu se teprve objevuje schopnost i zájem o pěstování vědy. To ovšem souvisí též s tím, že skupina se nalézá v hospodářském a duchovním pohybu, že se odvažuje stále nových podniků a změn a že tyto změny nalézají i odraz i podporu ve zdokonalujícím se poznání.

To se týká celkové sociální situace. Pokud běží o situaci individuální, tedy i tu jsou hospodářské podmínky jistě důležité, ale k tomu, aby mohly být pěstovány kulturní činnosti (a tedy i věda), stačí určité hospodářské minimum, a když je toto dáno, rozhodujícími se stávají již činitelé psychičtí, sociální a mravní.

Také podmínky politické jsou důležitým činitelem, jenž může být buď příznivý, buď nepříznivý samostatnosti a rozvoji vědy. Následující dokument poslouží k objasnění této otázky. R. 1934 se konal v Trevíru kongres německých učenců. Na tomto kongresu prohlásil profesor heidelbergské university E. Krieck, že je nutno vzdát se starého pojetí univerzální vědy, která si byla cílem sama sobě, a že je nutno vytvořit vědu opravdu národní (nacionální), tj. vědu podmíněnou rasou, povahou a osudem německého národa. Nacionalistická civilizace prý žádá nacionalistickou vědu. Proto Bäumler a Krieck podrobili podmíněnou vědu nacionálně-socialistické kritice. Ve smyslu této kritiky všechny vědy, i matematika a vědy přírodní i filosofie a historie jsou politické. Politika pak v tomto případě znamená, jak pravil Krieck, zaměření všech sil, všeho jednání a vsí vůle, všeho vědění a všech svědomí na jeden společný úkol, jež německému národu ukládá osud a jímž jej pověřuje Führer. Vědecká objektivita musí respektovat ony hranice, jež jí ukládá politický subjektivismus. Odtud se mění i nazírání na praktické úkoly. Proto, jak řekl Krieck, může pro lékaře řeše

existovat povinnost nebo nutnost dělat to, co by bylo přičítáno za zločin lékaři dřívějšího období. Proto též mohl na též sjezdu zvolat jeden pedagog: „Od vědy žádáme nikoli pravdu, nýbrž ostře nabroušené meče, abychom mohli německou mládež vést po cestách národního socialismu.“ Jestliže středověk činil z filosofie služku teologie, tedy národní socialismus žádal, aby věda sloužila politice. V tom smyslu byla podniknuta revize pojmů, pojmy právní, náboženské, sociální, mravní naplňovány byly novým obsahem v duchu politických požadavků. Což je přirozené všude tam, kde platí ideologie, jež uznává primát politiky.

Věda ovšem nezná žádné jiné autority než autoritu skutečnou a autoritu pravdy. To neznamená, že by se chtěla odizovat skutečností politickým, sociálním, náboženským apod. Chce se tím jen říci, že její výpovědi o skutečnou nemohou být ovlivňovány žádným apriorismem, ať jakéhokoli druhu. Tam, kde toto apriori (teologické, politické, sociální) staví se v cestu jejímu svobodnému zkoumání, nemůže být činěna odpovědnou za praktické nezdary, snad i katastrofy, jež odtud dříve nebo později vyplynou. Zkrátka, nezbytnou podmínkou úspěšného rozvoje vědy je svoboda bádání a ovšem takové vnější sociální poměry, jež ji zajišťují.

Ovšem pouhá vnější svoboda vědeckého zkoumání nezabezpečuje ještě sama o sobě rozvoj vědy. Ta závisí i na celkovém vývojem stavu ducha té doby, totiž i na tom, aby jednotliví duchové byli subjektivně schopni emancipovat se od tradičního myšlení. Vnější svoboda bádání žádá býtí doplněna i vnitřní svobodou myšlení. Tato vnitřní svoboda myšlení může, jak ukazují dějiny myšlení, existovat přes krutá pronásledování i tehdy, když vnější svoboda zůstala duchům odepřena, jak tomu bylo zvláště v dobách, kdy zásluhou autority náboženské přísně předepsané články víry bránily svobodnému rozvoji vědeckého zkoumání, a kdy přesto rozvitá duševní aktivita vedla poněkud k emancipaci od teologického omezování.

To ovšem souvisí nejen s individuální duševní aktivitou a stupněm její výpěstlosti, nýbrž i s celkovým duchovním ovzduším doby a s tím, jaké místo v něm a v celé sociální soustavě zaujímal náboženství a církev, tj., zda byly hlavním a vůd-

čím zájmem doby a její společnosti či zda toto přednostní a privilegované postavení poněkud ztrácelo a staly se jedním zájmem, a to ještě ne nejvlivnějším mezi mnohými.

Při všech těchto podmínkách sociálních nutno pamatovat, že nepůsobí jen izolovaně a jednosměrně — působí ovšem i tak — nýbrž že působí i na sebe navzájem, a pomáhají tak uskutečňovat určitý celkový sociální vztah, jenž je příznivý nebo nepříznivý rozvoji vědeckého zkoumání. Může se ovšem stát v některém dějinném okamžiku, že všechny kulturní složky, jakož i všechno sociální bytí nuceno jest pod tlakem dějinné situace všemi svými energiemi se koncentrovat v jednom směru — tak v době války — nechat se proniknout politickým zaměřením z důvodů pro skupinu existenčně obranných (nebo i výbojních). V takové době se může stát, že vědecká činnost se odmlčuje (*Inter arma silent musae*), poněvadž v době této obecné koncentrace sil jediným společensky sebezáchovným směrem nevplývání vědecké energie do tohoto obecného proudu mohlo by se zdát zpronevěřením na principech národních a státních, a vplývání do něho mohlo by se zdát, a nejen zdát, nýbrž i být zpronevěřením se na principech vědeckých. A principy vědecké jsou právě proto vědeckými, že unikají všemu partikularismu, jsou mimopartikulární a nadpartikulární. Bude-li věda sloužit tomuto partikularismu, získá snad úspěch a chválu časnosti, ale zbaví lidstvo oné nejmocnější opory, která má zůstat neotřesena časovými bouřemi a dočasnými zájmy, totiž schopnosti a možnosti vystoupit k určitému nadpartikulárnímu postoji ke skutečnu a uchovat ducha mentální rovnováhy a smysl pro poměrnost, v čemž právě spočívala harmoničnost řeckého ducha. [24] To neznamená, že věda se nemá postavit do služeb nějakého ideálu, ať politického, ať sociálního. Ale tato užší sociální vázanost jí nesmí bránit v její vázanosti šíře sociální, tj. v její vázanosti řádem pravdy.

Povaha našeho tématu, potřeba objasnit podmíněnost myšlení a vědy bytím, zvláště sociálním bytím, žádala, abychom o tomto vlivu prostředí pojednali zdánlivě s jednostranným důrazem na prostředí. Nechtěli bychom však, aby to bylo vykládáno tak, že všechno myšlení a poznání je produktem prostředí. Že bytí je činitelem suverénním

a myšlení činitelem sekundárním, epifenomenem bytí. I myšlení je součástí bytí, a nikoli jen součástí pasivní, nýbrž aktivní a výběrnou. Lidský duch je tvoří, tvoří z látky světa, ze sebe a nad sebe. Jinak by nebylo kultury. A kultura je výslednicí spontánnosti i vázanosti, svobody i autority. Z tohoto stanoviska je nutno nazírat na vzájemný poměr myšlení a bytí a ovšem i na vztah vědy k bytí sociálnímu. Jako nelze z hlediska poznávajícího subjektu přiznat primát intuici nad rozumem (Bergson), nebo primát impulsivních sil lidské bytosti (krev, rasové dědictví, ničivý instinkt, tvůrčí energie lásky) nad rozumem, tak také z hlediska objektivního, se zřetelem k vlivům z vnějšku, nelze připustit nějakou absolutní závislost myšlení, poznávání a konec konců i pravdy na procesech mimoteoretických, zvláště sociálních. Platí relativismus pravdy z hlediska rozsáhlých časových období a z hlediska obecného principu, že vše je ve stálém toku, pohybu, vývoji, ale platí i absolutnost pravdy uvnitř určitého časového období, její nezávislost na proměnných procesech uvnitř určitých partikulárních okruhů nebo skupin (tříd, stran, atd.). V tom smyslu možno mluvit o nepodmíněnosti vědy, o její nepodmíněnosti podmíněnostmi partikulárními.

Jiným důležitým problémem z problematiky sociologie vědy jest otázka /nositelů nebo představitelů vědy/

Typ vědeckého pracovníka se vydělil, jak ukazuje Müller-Freienfels [31] i Sorokin [41], jen poneáhlu během vývoje z jiných typů povolání a mohl se udržet ponejvíce jen ve spojení s praktickými činnostmi. Už dříve jsme upozornili, že praxe tu byla dříve než teorie. Dělba práce vedla už na poměrně ranných stupních sociálního vývoje k tomu, že se od ostatní skupiny oddělila individua, ovládající nějaké zvláštní praktiky a dovednosti, jež předpokládaly nějaké zvláštní, ne všem přístupné vědění. Tak možno spatřovat v čarodějných praktikách čarodějů, kněží a lékařů předstupně pozdější teologie a medicíny, v ovládání jednoduchých právních norem předstupně pozdější jurisprudence, v technikách mnohých řemeslníků předstupně pozdějších přírodních věd (mechaniky, chemie apod.). Vůbec možno říci, že ať už běží o kteroukoli vědu, věda se vyvinula jakožto teorie určitých praktických činností, oddělila se

od nich, ale zároveň zůstávala s nimi stále v kontaktu.

Funkce vědecká tedy ve své prvotní podobě spojena byla s jinými sociálními funkcemi, s různými činnostmi praktickými, s funkcí kněžskou a kupeckou (aritmetika), s funkcí inženýrskou a stavitelskou (mechanika, geometrie), s praktickou potřebou určit čas a získat spolehlivé ukazatele pro plavby na moři (astronomie), s praxí metalurgickou, výrobou barevného skla a barevných tkaniv, jakož i s praxí lékárnickou (chemie), s praxí medicínskou (anatomie, fyziologie), s právní praxí sofistů (logika a dialektika), s praxí výchovnou (empiristická psychologie), s praxí politickou a sociální, zvl. bojem proti chudobě, zločinnosti, nezaměstnanosti (sociologie).

Později se funkce teoretická oddělila od funkce praktické a byla povýšena na funkci hlavní, jsouc proniknuta jen vůlí ke zkoumání a poznávání. Tak došlo k osamostatnění činnosti vědecké, čemuž se dostalo i vnějšího sociálního výrazu tím, že vědečtí lidé se seskupovali v samostatné vědecké korporace (v Aténách Akademie, v Alexandrii Museum Sarapeum, ve středověku university, v době baroka dvorské akademie), což teprve umožnilo, že se mohlo dospět k encyklopedickému pojetí vědy.

Vědecké činnosti dostalo se sociální krytalizace ještě v jiné formě. Je totiž vzácnou věcí, že by se vědecký badatel mohl věnovat jen vědecké činnosti. Obvyčejně bývá spojena s placenou činností učební a výchovnou, takže se stává povoláním, funkcí sociálně uznanou a odměňovanou. Sokrates a Plato sice vyčítali sofistům, když začali vyučovat řečnictví, právním znalostem a filosofii za odměnu, že z vědění činí obchodování, a podezírali je, některé jistě neprávem, ze šarlatánství, ale pozdější vývoj ukázal, že vědecká činnost může být spojena s činností učitelskou, sociálně odměňovanou. Když pak ke konci středověku vznikaly university, tedy se to stalo zjevem obvyklým a je to zjevem obvyklým i dnes, s tím rozdílem, že tehdy profesori byli placeni velmi skrovně, takže museli hledat různé vedlejší, jejich hlavní funkci ne dost přiměřené zdroje příjmu, kdežto dnes stát jim poskytuje i dosti prostředků i dosti času, aby se mohli věnovat práci vědecké.

Proces osamostatnění vědecké funkce nebo její zesvětštění uskutečnil se zvláště

v období humanismu a renesance, ač ovšem světský typ učence existoval již ve starověku, zvláště v řeckém starověku. Uvážíme-li, že se opravdový člověk experimentální zrodil teprve v této době, a to ještě v evropském prostoru omezeném úhlovými body Paříž, Londýn, Berlín, Vídeň, Řím, musíme předpokládat, že potřeboval ke svému zrodu zvláštní konstelace podmínek přírodních i sociálních. Duchové tvořiví, např. nábožensky a umělecky tvořiví, zrodili se jistě v této době i předtím i mimo tento prostor. Ale že právě jen zde se objevil vedle ostatních typů kulturních i typ objektivistický, to bylo jistě určeno zvláštní povahou duchovního ovzduší v tomto prostoru a zvláštním rázem jeho kultury a jeho sociálních zařízení. Nic nemluví více o determinovanosti vědeckého člověka jeho sociálněduchovním prostředím než tato okolnost.

Typ objektivistický, jakým je člověk vědecký, nezrodil se ovšem způsobem pokojným. Musil často tvrdě zápasit s typy subjektivistickými, jakým je zvláště člověk náboženský a člověk politický, než se mu podařilo emancipovat se od jejich omezování, tlaku a vlivu. Na osudu Leonarda da Vinciho, Galileiho, Descartesově, Spinozově, Kantově aj. vidíme, jak tvrdě, a ne vždy vítězně, museli zápasit o nezávislost svého myšlení, a pochopíme, že Spinoza raději odmítl povolání na universitu heidelbergskou, jen aby si uchoval svobodu ducha. Dnes stát poskytuje vysokým školám značnou autonomii, ač ani to není vždy zárukou a dostatečnou ochranou proti vlivům církevním a politickým.

Jeví se tedy vědecký člověk jako sociální typ, typ fungující pod sociálními regulami a sociálně formovaný. Opírá se o předchozí tradice a o konstelaci přítomných sociálních podmínek. I když jeho genialita je určena danostmi individuálněpsychickými, nestala by se genialitou bez této dvojí řady sociálních podmíněností.

Jakmile se věda jednou izolovala od ostatních sociálních funkcí, objevuje se u ní tendence upřílišovat tuto izolaci a vytvářet mezi sebou a ostatní skupinou určitou sociální distanci. Projevuje se to snahou učinit svou funkci samoučelnou (věda pro vědu), čemuž dává výraz i tím, že volí za svůj vyjadřovací a sdělovací jazyk latinu, vzdálenou laikům i neodborníkům, a konec konců i určitými zvláštními (akade-

mickými) tituly, jako doktor, magistr, profesor, a užíváním zvláštního kroje, zvláště při určitých slavnostních příležitostech (při promociích, instalacích atd.).

Tato izolační a distanční tendence vědy nabývá někdy takové intenzity, že se zesiluje v tendenci mocenskou, že věda usiluje nadřadit se ostatním kulturním složkám a zaujmout postavení vůdčí. To je správně potud, pokud snad studium jiných kulturních složek je pěstované spekulativně, nevědecky, romanticky, pokud tedy běží o zvědečnění toho studia a o vymýcení všech subjektivismů z něho. Může tedy běžet o oprávněné zvědečnění studia mravnosti, náboženství, umění ap. Jiná však je otázka, míní-li se tímto suverénním postojem vědy vůči jiným složkám kultury zvědečnit umění samo, zvědečnit náboženství, mravnost, politiku. I tu ovšem může mít toto zvědečnění určitý dobrý smysl, když se tím míní, že činitel vědecko-racionální jest — nebo má být — průvodním a usměrňujícím činitelem praxe politické, mravní atd. Ale ovšem nemůže mít toto zvědečňování ten smysl, že by se jev mravní, náboženský, estetický apod. dal beze zbytku redukovat na jev racionálně vědecký. Neboť to, co tvoří podstatu tvořivosti umělecké, zážitku náboženského, mravního, jsou tvořivé síly iracionální, a prvek racionální jest jen žádoucím jejich činitelem průvodním, zjišťujícím, usměrňujícím, nebo, jak řekl J. B. Foerster, činitelem třídícím a řídícím.

Věda má také své problémy, jež jsou povahy mimovědecké, problémy organizační, politické, hospodářské, mravní. I jimi jest naznačena sociální podmíněnost vědy. O poměru vědy a politiky, vědy a morálky jsme se již zmínili jednak v partii o zvědečnění politiky a morálky, jednak v partii o psychických předpokladech vědecké práce. Pokud běží o hospodářské problémy, nepotřebuje zvláštního dokazování, že skupina musí se nalézat na určitém stupni hospodářského rozvoje, aby mohla dát vznik vrstvě, která by mohla věnovat svůj čas intelektuálnímu zaměstnání. I o tom byla již zmínka. Ale i jinak je věda závislá na příznivých hospodářsko-sociálních podmínkách. Spočívají v tom, že stát honoruje vědecké badatele a učitele, že obecnstvo, ať laické, ať odborné kupuje jejich knihy a časopisy, že zakládá vědecké nadace a stipendia a že umožňuje činnost vědeckých ústavů a korporací.

Pokud se týče problémů organizačních, může tu být brán zřetel k různým okolnostem. Bylo už připomenuto, že všechna práce vědecká — a každá práce vůbec — jest prací kooperativní.⁴ Aby taková práce kooperativní se mohla uskutečnit, žádá to splnění určitých předpokladů. Běží nejen o organizaci hospodářskou a technickou, o získání určitých hmotných zdrojů a technických prostředků (knihovny, sbírky, přístroje laboratorní, pomocné vědecké síly, sjezdy, společnosti atd.), jež umožňují úspěšnou práci vědeckou, ale i onu organizaci, která překlenuje propasti a mezery mezi vědami, mezi vědeckými osobnostmi a konečně i mezi vědou a životem. Tu nestačí jen reforma a sjednocení vědecké řeči a terminologie, třebas je to okolnost důležitá — jak se o to záslužně pokusili uvnitř sociologie A. Small a E. E. Eubank, a ve vztahu mezi jednotlivými vědami kruh vídeňských novopozitivistů se svou mezinárodní encyklopedií vědecké řeči (zminili jsme se o tom již v partii o logice vědy) — nýbrž ještě o jinou okolnost. Sjednocení věd není jen problém lingvistický a terminologický, rovněž se sjednocení věd nemůže uskutečnit tak, že principy a zákony jedné vědy, třebas sebe exaktnější, budou přeneseny na pole jiných věd za účelem jejich zvědčnění, např. pod heslem vědeckého fyzikalismu (Carnap), nýbrž toto sjednocení může být uskutečněno jen tak, že nad všemi vědami bude vytvořena vyšší základna, odkud bude možno přistoupit ke studiu jednotlivých specifických druhů jsoucna s duchem opravdů vědeckým a s metodami ne snad jen fyzikálními a přírodovědeckými, nýbrž nadto s metodami novými a přiměřenými složitosti specifčnosti jednotlivých druhů jsoucna, a že se termínům jako vědecký pojem, vědecké zjištění, vědecký zákon, propůjčí přesnější, hlubší a bohatší smysl a že se tak stanou použitelnějšími a schopnějšími k účelům vědecké unifikace.

Běží dále o organizaci vědeckých osobností k účelům kooperativní práce, o takové jejich psychické a mravní uzpůsobení, aby objektivistický postoj stal se společným jejich spojovacím činitelem, společ-

ným jejich jmenovatelem, aby v jejich nitrech vytvořena byla nadosobní a nadzájmová úroveň, z jejíhož hlediska by běželo pouze o jediný zájem — zájem o vědeckou pravdu, jemuž by byly obětovány všechny osobní nechuti a odpory, všechny partikulární tendence a citovosti, všechny stranické zaujatosti. To je ovšem otázka výchovy vědeckých pracovníků a konec konců i výběru vědeckých lidí.

A konečně tu běží o organizaci vztahů mezi vědou a životem. Máme tu na mysli ani ne tak praktickou funkci vědy, o níž pojednáme níže, nýbrž tuto okolnost: Když vystoupí vědečtí badatelé a vědečtí specialisté ze svých pracoven a laboratoří, kde jsou lidmi bez výtky vědeckými, a když mají zaujmout stanovisko k otázkám veřejného života, činí tak někdy s takovou zrádnou nepevností vzhledem k svému vědeckému přesvědčení a s takovou vratkostí charakteru, nebo s takovou naivní neinformovaností a zaujatostí, že jsou s to, aby v očích širší veřejnosti kompromitovali nejen sebe osobně, ale i vědu vůbec. Běží tedy o otázku jejich odpovědnosti za prestiž vědy před veřejností.

Funkce vědy

Už z toho, co bylo řečeno, je patrné, že funkce vědy jest především objektivací, věda slouží tomu, aby poznání skutečna zbaveno bylo všech subjektivních vkladů a příměsků, jež jsou s to, aby pravou povahu skutečna zbarvily a zkreslily. S tím souvisí její funkce purifikační a emancipační, jež záleží v tom, že očišťuje a osvobozuje ducha ode všech psychických zábran a překážek a od různých tlaků sociálních (vliv veřejného mínění, politické moci ap.), jež brání proniknout k pravé povaze skutečna. Jen tímto vystoupením nad subjektivno a nad partikulárno, jež jedinec nejvíce od sebe dělí, vytváří se nadosobní a nadčástečná základna pro obecné dorozumění se duchů o skutečnu.

Ale tato funkce emancipační vztahuje se nejen na lidského ducha, nýbrž i na přírodu. Skrze vědu osvobodil se člověk od nadvlády přírody a stal se sám ve značně

⁴ Stačí např. přečíst úvodní poznámky k Sorokinově *Social and Cultural Dynamics*, aby bylo patrné, jakému rozsáhlému spolupracovníctví (přes 40 vynikajících jmen) vědci moderní badatelé za uskutečnění a úspěch své práce (mimoto i celá armáda asistentů a studentů, kteří pořizovali a

ověřovali výpisky). Aneb stačí jen zběžně pohlednout do poznámek pod čarou v jiném spise téhož sociologa, v jeho *Sociologických teoriích*, aby bylo zřejmé, o jak nesmírný materiál specialistů nejrůznějších oborů opírají se generalizace sociologovy.

míře jejím vládcem. Skrze vědu dovede nejen vládnout přírodě, nýbrž i ubránit se proti ní, upravovat ji pro své potřeby a cíle. Je tedy vzhledem k přírodě tato funkce nejen *funkcí emancipační*, nýbrž i *ochrannou*. To se týká i vztahu člověka k prostředí sociálnímu, jak jsme již dříve na to upozornili. Věda osvobozuje člověka i od environmentalismu, od přesvědčení o vládě prostředí nad člověkem, od víry, že člověk je produktem prostředí.

To jsou funkce, jež bychom mohli nazvat těžištěm funkcí teoretických, uskutečňujícími proměnu duchů a duchovní proměnu sociálního prostředí. Nutno se však zmínit ještě o jedné důležité funkci, o funkci praktické, o proměnách, které způsobila věda v sociální praxi. Toto působení může být buď pozitivní, buď negativní. O otázce příznivých důsledků vědy pro sociální práci netřeba se příliš šířit. Je to dnes už věc obecně známá i v širších kruzích, jaká dobrodiní prokázala např. astronomie plavbě a obchodu, matematika rozvoji dovedností mechanických, fyzika při vynálezu parního stroje, telegrafu, telefonu atd., jak užitá chemie proměnila praxi vyživování, odívání, práce v domácnosti, techniky průmyslové i zemědělské, jaký užitek poznání biologické přineslo při pěstování rostlin a chovu zvířat, při snahách eugenických, co znamená čistá psychologie a sociologie pro praxi výchovatskou, politickou, hospodářskou, mravní.

Ale vedle těchto nesčetných dobrodiní, jež věda prokázala sociálnímu životu, zvyšující standard života hospodářského, pohodlí a vkusu na úrovni, o níž se generaci předchozí ani nesnilo, usnadnivši, zrychlivši a zúspornivši procesy pracovní (funkce facilitační, akcelerační, ekonomizační), stala se naopak zase předmětem mnohých vážných výtek, jsouc obviňována, že způsobila mnoho sociálního zla a že se stala dokonce pro lidstvo nebezpečím. Vytýkalo se jí např. (V. H. Moulton [29]), že uvedla v pohyb síly, které nedovedla ukáznit a zvládnout; že umožnila průmyslovou organizaci tak složitou, že její ovládání uniká všem možnostem; že vytvořila hospodářský internacionalismus uprostřed světa vášnivého politického nacionalismu; že zmechanizovala pracovní procesy tak, že oslabila a zlenořila průbojnost lidské inteligence; že vyvolala v život nové formy statků a služeb v tak rychlém sledu a v takovém

nadbytku, že pomalu se měnícím lidským bytostem znemožnila přizpůsobit se jim; že umožnila pracovníkům hojnost volné chvíle, ale nenaúčila je správně ji využít; že zavinila chronickou nezaměstnanost a jiné vážné sociální problémy, ale neobjevila prostředky k jejich řešení; že poskytla možnosti k nákladnému a požívačnému slohu života, jenž zatlačil do pozadí dřívější prostotu; že otrásla hodnotami etickými a podkopala náboženskou morálku. Atd.

Ale to všechno a mnohé jiné nebylo vinou vědy, nýbrž lidské záměrnosti. Vědě bylo vyčítáno něco, co je vinou člověka. Emil Borel (*Scientia*, leden 1932) obhájí vědu proti těmto výtkám. Je pravda, že věda je zbraň dvousečná. Může šířit dobro stejně jako zlo. Táž chemie dodává užitečná barviva a hnojiva i blahodárné léky. Ale též výbušné látky, válečné a otravné plyny. Může být na ní založena technika tvořivá i ničivá. Ale je vinou vědy, že člověk volí spíše cestu druhou než první? Všecko zlo je lidské zlo, a slouží-li se zlu, děje se tak buď pro fyzickou, buď pro psychickou a mravní slabost člověka. Nuže, problém je v tom, má-li věda pomoci omezovat říši zla, aby věda pomohla technikami na ní založenými posilovat psychickou a morální substanci člověka tak, aby zvládla jeho já hmotné, živočišné, vášnivé, bojovné. Není-li tato psychická a morální substance dosud nálezitě vyvinuta, je to proto, že rozvoj věd přírodních a technik na nich založených daleko předešel rozvoj věd duchovních. Běží tedy o to, aby rozvoj věd dál se nejen ve směru fyziky a chemie, nýbrž i ve směru věd duchovních, zvláště psychologie, sociologie a etiky. Neboť první vědy mohou svými aplikacemi, není-li jich použito ve službách psychické a morální povahy člověka, přivést lidstvo i ke koncům, jež neznamenají štěstí člověka, blaho společnosti, zajištění individuální a sociální životnosti. (Bláha) [2].

S touto funkcí praktickou úzce souvisí (racionalizační funkce vědy), tj. funkce, posilující víru v rozum a vládu rozumu v lidské společnosti. Neboť díky činnostem rozumovým a pokrokům vědeckým pracovní techniky nalézají se ve stálém posměňování a zdokonalování, což vede k víře v jistý pracovní a v důsledku toho i sociální meliorismus. Tak je tento racionalismus kořenem i zdrojem sociálního optimismu.

A jako věda objevuje zákonitost a řád všeho dění, rozum ve věcech a v dění, tak učí i přesvědčení, že ani v sociální praxi nevládne libovůle, zázrak, náhoda, nýbrž zákon příčin (nebo spíše soupříčin) a účinků, a že má-li být dosaženo nějakého sociálního zlepšení, nutno dříve navodit osvěcenou práci všechny podmínky a soupříčiny toho zlepšení. Tím zachraňuje ode vši sociální fantastičnosti a utopičnosti a ode vši sociální a falešné sociální revolučnosti, jak na to upozornil již Masaryk [27]. V tom spočívá její *funkce sociálně ukázkovací*. Tu už neběží ovšem jen o funkci vědy vůbec, nýbrž speciálně o význam sociologického poznání pro sociální praxi a o úkol sociologicky školených sociálních vůdců. President Wilson ve své řeči k universitním studentům označil za první povinnost universitních lidí zcelovat různé elementy národní. Universita vysílá do sociálního života ty, kdož rozumějí sociálním vztažnostem a souvislostem, ale nejen rozumějí, nýbrž je i organizují a bdí, aby se toto jemné a citlivé pletivo nepřetrhalo, a kde se poruší, tam zase všim úsilím pracují, aby se svazky mezi jedinci a skupinami znovu navázaly. Neboť oni vidí společnost celou shora, s vyššího, objektivnějšího hlediska, v celém jejím rozsahu a se všemi jejími částečnými důležitostmi. V tomto smyslu i věda skrze sociální vůdce má *funkci sociálně zcelovací*. A má skrze ně i *funkci sociálně pacifikační*. (Bláha) [2].

Neboť cesta vědy je cesta smyslu pro fakta, pro reálno, pro zákonitost dění. Proto ve všech dobách úniku od racionálna, skutečna, řádu a kázně, ve všech dobách zmatku, nejistoty, sociální paniky, ve všech dobách, kdy se krvavě srazí nacionální nebo sociální antagonismy, ve všech dobách, kdy davové emoce začnou sklánět rozumy, jako sklání vitr klasy obilného pole, snižovat jejich bystrost, vnímavost a zatemňovat je, ve všech dobách, kdy sociální skupiny začínou se nebezpečně rozdělávat a stavět proti sobě, ať už uvnitř sebe samých, ať už mezi sebou navzájem, ve všech takových dobách přicházejí chvíle, kdy věda a vědecké lidi mají příležitost uplatnit funkci sociálně zcelovací a sociálně pacifikační. Neboť věda je právě proto vědou, a vědecké lidi jsou právě proto vědeckými lidmi, že z nich vyzařuje sociální klid a jistota. Neboť ona a oni představují ostrov rozvahy, kam nedolehnu vlny různých nauk nenávisť, šlehy nebezpečných okamžitých vzplanutí. Když se všichni pohnou, poněvadž jejich strach má velké oči, tedy ona zůstává nepohnuta. Když všichni vzplanou ohněm bojovným, tehdy ona (a oni), i když boj ten bude bojem jejím, dbá toho, aby se city nerozešly příliš daleko, odkud by návrat k citové pospolitosti byl nesnadný, neb musel být vykoupen velkými obětmi. Neboť ona neulpívá na okamžiku, nezařizuje se v něm, jako by měl trvat věčně, a učí tomu i jiné, právě proto, že vidí hlouběji do složitého svazku sil, jež uskutečňují dění, a obzírá toto dění z obšáhlejší — časové i prostorově obsáhlejší — perspektivy. Proto je pevninou jistoty a sděluje i ostatním, kdo pochybují, jsou zneklidnění, zvikláni, pocit bezpečnosti, klidu, míru. Proto je věda udržovatelkou a šířitelkou sociálního míru a takový je smysl její *funkce sociálně pacifikační*.

A konečně — a to se týká především sociologie — je nutno se zmínit o její *funkci demokratizační*. Sociologické poznání demokratizuje náš názor na činitele dějinného dění. Dějiny, jak dobře napsal německý sociolog Müller-Lyer, to nejsou jen bitvy a války, králové a generálové, výboje a podmaňování, obranné boje a spory o trůny, dvorské intriky atd., nýbrž dějiny má těž tkalcovský stav, nůž, vidlička, kolo, vůz, rovněž tanec, poezie, věda. Politicko-aristokratické pojmání dějin se zkulturuje, demokratizuje, socializuje. Dějiny lidstva nejsou jen dilem určitých pojmenovaných a známých osobností a skupin, nýbrž i výsledkem spolupráce rozsáhlého a nepojmenovaného množství jedinců a kmenů v dějinách dosud neuváděných. Zahrnují v sobě nesmírné časové prostory, během nichž lidstvo usilovalo o to, aby dospělo k formám bytí stále dokonalejším. Tyto pohledy, jež otvírá sociologie na statickou šíři, rozsáhlost a složitost sociálního dění, a i na jeho dějinné dálky směrem zpět, jsou jistě schopny, aby naplnily jedince posvátnou a uctívou skromností před tváří dějin, ale i odvahou a důvěrou v každou individuální tvořivost, neboť bez ní by nebylo vývoje, pokroku, dějin. Tak tato demokratizační funkce vědy jest proniknuta i určitými tendencemi etizačními.

Literatura, již bylo použito

1. Bernal, G.D., *The Social Function of Science*, London, 1939.

2. Bláha A., *Sociologie intelligence*, Praha, 1937.
3. Boyd T.A., *Research*, N. Y., 1936.
4. Buddeberg Th., *Zur Soziologie des europäischen Denkens*, Jahrb. für Soziol. III., Karlsruhe, 1927.
5. Bushee F.A., *Principles of Sociology*, New York, 1924.
6. Carnap R., *Die Aufgabe der Wissenschaftslogik*, La Haye.
7. Carnap R., *Logische Syntax der Sprache*, Wien, 1934.
8. Carnap R., *Le problème de la logique de la science*, Paris, 1936.
9. Cattell J.M., *Study of Eminent Men*, 1921.
10. Cuvillier A., *Sociologie de la connaissance et ideologies économiques*, Cah. int. d. sociol., 1950.
11. Dunkmann K., *Lehrbuch der Soziologie u. Sozialphilosophie*, III. část, Berlin, 1931.
12. Dunkmann K., *Prinzipien der Soziologie d. Erkennens*, Kölner Vierteljahrsh. f. Soziologie I, 1921.
13. Durkheim E., *Sociologie religieuse et théorie de la connaissance*, Rev. de métaphysique et de morale, 1909.
14. Durkheim E., *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris, 1912.
15. Dustin A.P., *L'esprit scientifique*, Paris, 1936.
16. Gurvitch G.: *La vocation actuelle de la sociologie*, Cah. int. d. sociol. 1946.
17. Gurvitch G., *Psychologie collective et sociologie de la connaissance*, Année sociol. 3e série, 1948/49, Paris, 1951.
18. Jerusalem W., *Soziologie des Erkennens*, Die Zukunft, 1919.
19. Lundberg G.E., *Social Research*, New York, 1929.
20. Mach. Ernst, *Erkenntnis und Irrtum*, Leipzig, 1929.
21. Mannheim K., *Ideologie und Utopie*, Bonn, 1929.
22. Mannheim K., *Wissenssoziologie*, heslo ve Vierkantově Handwörterbuch der Soziologie.
23. Maquet J.J., *Sociologie de la connaissance. Etude critique des systèmes de K. Mannheim et de P. Sorokin*, Louvain, 1949.
24. Martin, E.D., *Liberty*, N. York, 1930.
25. Marx K., *Kapital* I., Praha, 1953.
26. Marx K., *Předmluva ke kritice politické ekonomie*, Praha, 1950.
27. Masaryk T.G., *Versuch einer concreten Logik*, Wien, 1887.
28. Merton R.K., *The Sociology of Knowledge*, Twentieth Century Sociology, vyd. G. Gurvitch a W.E. Moore, N. Y., 1945.
29. Moulton H.G., *Science and Society*, Science, 1938.
30. Müller-Freienfels R., *Psychologie d. Wissenschaft*, Leipzig, 1936.
31. Müller-Freienfels R., *Zur Soziologie des Wissenschaftlichen Menschen*, Kölner Vierteljahrsh. f. Soziol., XII, 1934.
32. Müller-Freienfels R., *Zur Soziologie u. Sozialpsychologie der Wissenschaft*, Zeitsch. f. Völkerpsych. u. Soziol., VII, 1931.
33. Northrop F.S.C., *Ideological Differences and World Order: Studies in the Philosophy a. Science of the World's Cultures*, New Haven, 1949.
34. Pearson K., *The Grammar of Science*, London, 1911.
35. Poincaré H., *La valuer de la science*, Paris, 1905.
36. Poincaré H., *La science et l'hypothèse*, Paris, 1902.
37. Poincaré H., *Science et méthode*, Paris, 1908.
38. Popper K., *Logik der Forschung*, Wien, 1935.
39. Sarton G., *Introduction to the History of Science*, Baltimore, 1927—1931.
40. Scheler M., *Die Wissensformen u. die Gesellschaft*, Leipzig, 1926.
41. Sorokin P.A., *Social and Cultural Dynamics*, N. Y., 1937, Vol. I, Chap. 2.
42. *Versuche zu einer Soziologie des Wissens*, vyd. Max Scheler, München, 1924.

Cesta a směr

Na okraj prací Radovana Richty¹

K problematice člověka v současném světě je možno v podstatě přistoupit třemi různými způsoby: za prvé historicky; za druhé spekulativně; za třetí vědeckou konstrukcí. Historická metoda vychází z kontinuity a tradice; spekulativní metoda vychází z ideálního modelu a jejím prostředkem bývá převážně morální kritika; metoda vědecké konstrukce se opírá o analýzu skutečnosti a jejím prostředkem je změna této skutečnosti.

Historická metoda se snaží vyvodit přítomnost a budoucnost z jejího vzniku, z vysledování hlavních genetických linií, spekulativní z pohybu idejí; metoda vědecké konstrukce z pohybu skutečnosti.

Každá z těchto metod má svou svéprávnost a svou vlastní rovinu. Žádnou nelze zavrhnout, ale také žádnou nelze pokládat za absolutní a zcela vylučnou. Např. metoda ryze spekulativní, pracující intuitivně, často do sebe zahrnuje sklizeň dílčích znalostí své doby a obsahuje obvykle jádro širšího a obecnějšího poznání. Avšak spekulativní metoda, která — zejména u nás — dosud převažuje ve zkoumání problematiky člověka, jakkoli je mocným prostředkem k objevu nových pojetí, teoretických „skoků“, má své úskalí ve snaze naráz a vcelku postihnout totalitu. Dá se těžko ověřovat, konfrontovat, zdá se být sama sobě dostačující a někdy její výsledky lze stěží rozeznat od iluze.

Proto je patrné, že v otázce položené tak náléhavě dnešním světem — v otázce postavení, prostoru člověka a jeho rozvoje — s použitím prvků druhých metod bude nutné daleko víc sáhnout k metodě *vědecké konstrukce světa*. Závažný a průkopnický ráz dvou studií Radovana Richty a jeho celkových prací tkví v tom, že razí této metodě prakticky cestu.

Princip vědecké konstrukce byl založen Galileem a Descartesem a postupně převládł v přírodních vědách. Jemu vděčí nejen přírodní vědy, ale celé lidstvo za rozmach techniky, za nesmírné zrychlení konstrukce „druhé přírody“, vnějšího světa, člověkem stvořeného a sloužícího současně jeho základem jeho proměn. Tato metoda spočívá na uznání relativní autonomie předmětu bádání, na poznatelnosti jeho vnitřních zákonitostí, na vědně-technickém zpracování předmětu a vytváří

imanentně dané použití vědeckých poznatků k praktickému ovládnutí zkoumaného předmětu.

Pokud jde o společenské vědy je věc složitější, neboť předmětem bádání se stává sám jeho subjekt. Marx však v úvodu ke „Kapitálu“ se souhlasem cituje mínění, že uplatnil „přírodovědeckou metodu“ na společnost. Postihuje ve svém díle metodologicky zejména onu stránku moderní vědy, jejíž výsledek se ihned stává výkonem k ovládnutí okolního světa, poznání se stává nástrojem technického použití a průmyslového využití a klade vědomě princip spojení společenské praxe, změny světa s poznáním do základů také nové vědy o společnosti. Stejně jako přírodní vědy se i společenské vědy takto odvozují v konečné řadě nikoli od „věčných idejí“ a „neměnných principů“, nýbrž od předmětu samého. Současně však neulpívá marxismus na přízemním empirismu; transcendenci člověka, jeho přesahování, vidí nikoli ve vtělování „věčných idejí“, nýbrž ve spojení indukce s dedukcí, spojení faktu a myšlenky, teorie a činnosti.

Být se to zdálo jakkoli překvapující, objev „otevřenosti“ světa a člověka, jeho vývoje-schopnosti, nevyšel ze spekulace (která bývá v podstatě většinou uzavřena ve vlastním bludném kruhu), nýbrž z racionálního myšlení.

Je tu ještě jedna okolnost, která zaslouží pozornosti. Vědecké myšlení se rodilo v zápase proti duchovní nadvládě církve. Vyrůstalo v popření boha a vnějších nadpřirozených sil. Tento protináboženský kořen vědeckého myšlení mu vtiskl v XIX. i v první polovině XX. století jistý nádech náboženskosti, převzatý vlastně od antipoda: místo boha byl člověk a společnost svým způsobem chápány stále ještě „božsky“, tj. v určité finální, zbožněné představě dosažení dokonalého člověka a ideální společnosti jako konečného stavu. Tlaku tohoto vlivu nezůstal ušetřen ani socialismus a komunismus. Finální chápání vývoje lidské společnosti je ovšem v rozporu s „metodou přírodovědy“, rozvíjí přírodní a společenské vědy. Naproti tomu větší metodický paralelismus přírodních a společenských věd, vědomí jejich spjatosti, hlubší pochopení významu velikých přírodních objevů a technických převratů pro život lidí — to právě znamená živoucí pochopení Marxe a je schopno dát i vědeckému komunismu silný impuls. Co se žádá, je, aby v době, kdy měříme a proni-

¹ Radovan Richta, *Komunismus a proměny lidského života. — Člověk a technika v revoluci našich dnů*. — Nakl. Čsl. společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí, 1963.

káme k stálé menší částíci hmoty, k struktuře mikrosvěta, se stával z marxistických společenských věd *daleko konkrétnější, exaktnější* instrument poznání a pomůcka k jednání. (Schelsky na Západě používá terminu „soziale Handlungswissenschaften“). Ať nás jakkoli straší nebezpečí absolutní manipulace společností, je právě osvojení si této metody jedinou cestou k zvládnutí tohoto nebezpečí, neboť irrationalismus nevede nikam.

Současně je metoda vědecké konstrukce jediné správnou *historickou* metodou, neboť zjišťuje podmínky a dimenze osvobození člověka své doby, dějinné úkoly konkrétního a čínorodého humanismu.

Richta v tezí k dizertační práci říká: „Komunismus je vůbec nedosažitelný pouze na půdě filosofických politickomocenských a formálně vlastnických převratů, metod a přístupů. Jeho dosažení je nakonec – a to je pro něj nejpodstatnější – ekonomickovýrobním úkolem...“ Otázka pro Richtu zní: Jsme schopni uskutečňovat největší převrat v životě lidí bez ekonomickovýrobního převratu? Jaké jsou zde prostředky a možnosti?

Tato metoda dovoluje Richtovi vrátit se k původním a často neznámým, zasutým základním otázkám Marxovým o povaze společenských procesů. Dovoluje mu objevovat hybnou sílu přetvářejícího procesu dneška a zítřka ve vědeckotechnické revoluci a prozkoumat její strukturu.

Ovšem nic není Richtovi tak cizí jako domněnka, že „ekonomickovýrobní úkol“ je konečným cílem, že tak bude vyřešena prostě celá oblast společenských vztahů. Jde mu jen o to, aby lidské směřování, humanismus naší doby, se opíralo o skutečný a pravdivý základ. Nejzávažnějším smyslem je za těchto okolností *postavení a rozvoj lidské osobnosti*. Jde o novou dimenzi člověka. Jde o tak hluboké a všestranné přesáhnutí dnešního člověka, o takový nezbytný nový stupeň v jeho rozvoji (nemá-li lidstvo degradovat a vrátit se zpět nebo zahynout), že tento skok má snad jen obdobu na úsvitě lidských dějin.

Nová dimenze člověka nebude však výsledkem morálního příkazu, vysněného ideálu nebo – často velmi trefného a pravdivého – zjištění o odcizení; nebude také jednorázovým osvobozujícím činem. Může-li být vůbec dosažena – autor obou studií je přesvědčen, že může – pak jediné na hlavní vývojové cestě, samou povahou soudobé vědeckotechnické revoluce, jež stejnou měrou jako výrobní nástroje a předmět výroby zasahuje a revolucionuje i lidskou pracovní sílu. Zde, v proměnách lidské práce, je odrazový můstek k proměnám lidského života i člověka samého: vlivem vědeckotechnické revoluce se bude abstraktní lidská práce proměňovat v konkrétní, „všeobecnou“, tj. tvůrčí práci, a tím poskytovat za socialismu podklad pro odstranění dělbý práce, tříd, odcizení, pro svobod-

né přetváření světa, oslabovat hranice mezi fyzickou a duševní prací, vyžadovat jako nezbytnou existenční podmínku pozvednutí celé společnosti souběžnou kulturní revoluci jako „všeobecnou a ustavičnou kultivaci lidských schopností a talentů“ (Richta). Bylo již jinde řečeno, že automatizace a kybernetika budou vytlačovat člověka v jeho výkonech z nižších poschodí do vyšších, že nároky na adaptaci a proměny budou tak velké jako v dobách přechodu od živočišných forem bytí k formám specificky lidským.

Tuto jedinečnost dějinné situace Richta teoreticky osvětlil. Ukázal ji velmi optimisticky. Je tento optimismus oprávněný? Mné se zdá být poněkud jednostranným. Vedle kladných vlivů sám vývoj techniky vytváří řadu problémů a stínů i za těch nejpříznivějších společenských podmínek, a víme, že takové podmínky zdaleka nejsou ještě dány. Vystávají zde veliké otázky – výživy rychle přibývajícího počtu lidí na zeměkouli v nejbližších desetiletích; možnosti a hranic adaptace jednotlivců (a vůbec poměru mezi dědičností a adaptací);² biologických podmínek (atomové záření, kouř, znečištění a nedostatek vody, znečištění půdy aj.) a vůbec způsobu života ve velkých městech, bydlení, dopravy atd.; akcelerace pozorované u mládeže ve všech průmyslově vyspělých zemích; rostoucího kvanta „života z druhé ruky“ (televize, film, rozhlas) oproti bezprostřednímu vnímání a činnosti; a mnoho jiných velmi závažných problémů. Radovan Richta v diskusích řekl, že ve svém pojetí nechce nikterak opomíjet protikladnost působení techniky, obtížnost praktického řešení celého rozvoje technické civilizace. Šlo mu v prvním přístupu o logickou, pojmovou interpretaci. V každém případě tento proces nebude ani snadný ani jednoznačně kladný, nýbrž bude velikým lidským dramatem, v němž hrajeme nejen úlohu pozorovatelů, nýbrž také účastníků.

Podnětné jsou také Richtovy poznámky, týkající se protikladné jednoty světa; které dějotvorné síly vyvolávají dynamiku vědeckotechnické revoluce v dnešním světě? Jsou to – jak v zemích socialismu, v zemích kapitalismu, tak i v „třetím světě“ vývojových zemí – v podstatě síly socialismu; jde tu o zákonitost, životní formu a rytmus, který vtiskuje světu dneška komunistická revoluce. Poukazuje se zde právem i na důležité změny a modifikace v kapitalistickém světě. Nelze je odložit od působení světové socialistické soustavy, jsou – v jistém směru – svéráznou součástí historické subjektivity socialismu. Na druhé straně – kdybychom tyto modifikace my sami opomíjeli, bojovali bychom s větrnými mlýny. Stejně tak bude ovšem nutné analyzovat i vliv poměrně ještě silného kapitalistického výseku světa na formy vývoje socialismu – zbrojení, nutnost státu, armády atd. a společenské důsledky toho. A konečně

² Akademik dr. Charvát ve článku o adaptaci v *Časopise českých lékařů* (č. 7/1964) upozorňuje na to, že růst tzv. civilizačních chorob vyplývá z nesrovnatelnosti mezi jedinečně rychlým tempem změn životních podmínek v posledních desetiletích a daleko pomalejší adaptací lidí.

Miroslav Dismán, *Úvod do metod společenského výzkumu* – s dodatkem Zuzany Perglerové *Kvantitativní vyhodnocení výzkumu*, Učební texty vysokých škol – KU – ION, SPN Praha 1964 (str. 191).

il vliv dynamiky vědeckotechnické revoluce jako hlubinné síly na proměny vnitřních vztahů uvnitř socialistické soustavy, na politické, ekonomické, sociální a kulturní modifikace socialismu samého.

Práce Radovana Richty má ráz *filosofického projektu*. To znamená, že abstrahuje dílčí stránky, historické a národní podmínky cesty ke komunistické společnosti. Snaží se zachytit co nejobecněji zákonitosti nové epochy, předvést vědecky zdůvodněné rudimentární model. Postupuje jako fyzik, který pro stanovení obecných zákonů zemské tíže je nucen vyloučit odpor vzduchu, specifickou váhu, velikost a tvar předmětu atd. Takový postup je nevyhnutelný a podnětný. Avšak toto vymezení je současné jako vždy i omezením. Smělá myšlenková klenba mostu vedoucího do budoucnosti místy dostává nádech utopismu. Pomíjí otázku, jaké budou lidské instituce, v jejichž rámci se velký proces přeměny bude uskutečňovat, příp. formování nových institucí. Pomíjí rovněž jednotlivé etapy a dílčí dějinné úkoly. Nemluví o tom, že ponechává stranou i vliv řady konkrétních historických činitelů, národních a mezinárodních forem.

Radovan Richta vědomě podnikl toto vymezení i omezení svého úkolu — vykonat napřed to hlavní: postihnout abstraktní meze a rozpory socialistické společnosti. O této metodě — jak sám řekl — platí to, co Hegel říkal o své ideji: dříve než se promění ve skutečný tvar a pohyb, projíždí minulostí i budoucnost hladce jako nůž a není známo, kolik tragedií či komedií přinese. Vítězství logiky není ještě vítězstvím historie. Veliké a snad největší drama lidských dějin se teprve otevírá.

Jestliže ve studiích jako hlavní problém humanismu naší doby, jako historický úkol komunismu, je kladena přeměna člověka z objektu dějin v jeho subjekt, je to v hrubých rysech nepochybně správné, avšak věc sama je daleko složitější a obtížnější: jakými cestami a prostředky se subjektivita lidí bude prosazovat, jakou úlohu bude hrát nezbytné opozdování vědomí za skutečností, a jaké konflikty to bude vyvolávat? Mám na mysli, po všech zkušenostech, abychom se vystříhali absolutizace hodnot, abychom vždy strážlivě posuzovali meze realizace možností a potenci člověka, abychom nepropadli sebe lákavější iluzivnosti, již nabízí logika.

Neobyčejně namáhavým a bolestiplným zápasem bude bezesporu i tak zdánlivě prostá věc jako hromadné zvýšení vzdělanosti a kultury pracovníků ve spojení s rostoucími nároky. Nebude zde chybět ani tragika. Naskytají se otázky: jaké jsou meze inteligence, paměti, komunikace mezi vědními obory, jaké důsledky bude mít stále větší zmasovění vysokoškolského studia, kolik procent lidí může a nemůže vstřebat a zpracovat nutné množství vědomostí, jaké jsou šance na rozsah jejich tvůrčí činnosti, jak se budou nově diferencovat lidé?

A dále: jak se bude na podkladě toho vyvíjet vnitřní struktura demokracie? Jak se společnost může chránit proti omylům, selháním a nedopatřením, jejichž význam v epoše jaderných zbraní a automatizovaných

mechanismů nepochybně poroste do obudných měřítek?

Autor studii je si vědom nutnosti dalšího propracování logiky vědeckotechnické revoluce až ke spojení, ztotožnění s historickým během našich dnů a zabývá se nyní zejména probádáním zprostředkujících článků — ekonomických stimulů — pro rozvoj výrobních sil. Dosavadní uveřejněné výsledky jeho práce však již dnes spolu se všemi naléhavými a nezodpovězenými dosud otázkami mají širší platnost: budou aktivizovat širší frontu, naznačující cesty a směr.

Metoda, které autor používá, se obrací proti představám, že socialistická revoluce vyřešila všechny rozpory a problémy: ona je učinila pouze řešitelnými, a to je v jistém smyslu mnohem více. Ti, kdož očekávali již definitivní „skok do říše svobody“ od pouhé politické revoluce a vyvlastnění vykořisťovatelů, doplněným snad ještě výchovou a morálními pravidly, jsou potom na každém kroku zraňováni paradociemi cílů; Richta v protikladu k tomu se snaží dokázat, že celý kruh velké revoluce, kterým jsme prošli, je jen počátkem a částí procesu komunistické revoluce v širším smyslu a musí nalézt pokračování v přetvoření celé materiální základny lidské činnosti a života v prostředek lidského rozvoje.

Tato podmínka je mu pro skutečnou transcendenci poměrů člověkem nesrovnatelně vyšší a krutější než všechny podmínky Moir osudu v řeckých dramatech. Jako nejvyšší důkaz o schopnostech existovat jako lidský rod musí nyní být složena ta nejpřísnější zkouška o „přesáhnutí“, o schopnosti člověka uskutečňovat svůj vlastní rozvoj.

* * *

Ještě jednu poznámku. Radovan Richta je člověkem, který ve své svědomitosti, houževnatosti a zvědavosti u nás pravděpodobně nejdůležitěji a nejdůkladněji prostudoval díla Marxova, Engelsova a Leninova. Na denním světle zazářilo mnoho postřehů a výroků neznámých nebo často dlouho zasutých či opomíjených. Není to však proto, aby jimi šermoval a aby kulhal na berlích citátů po vyšlapaných stezkách. Myšlenky velikých myslitelů jsou pro něho nikoli dogmatem, nýbrž zdrojem a impulsem k samostatné vědecké práci, ke sbírání a prověřování faktického materiálu, ke kritickému překonávání zplošťujícího pojetí marxismu z období dogmatismu. Proti dogmatismu a proti revizionismu nestačí formální odsouzení, hřímání. Richta se snaží prorážet tento bludný kruh tvůrčím marxistickým zkoumáním současné skutečnosti, objevováním nových momentů revoluční dynamiky. Marxistické je i to, že — při samozřejmě uznání jednotlivých disciplín a jejich speciálních aspektů — celá oblast společenských věd je pro něho *celistvým instrumentem*, vstřebávajícím i hlavní výsledky přírodních věd a techniky pro jediný účel — přetvoření lidského života.

Prací tak původních, myšlenkově bohatých a inspirujících je vskutku málo.

Od společenských věd bude společnost stále víc vyžadovat větší exaktnost a použitelnost —

nikoli ovšem v přezímném smyslu slova. Ale chtěl bych použít takového srovnání: přírodovědec nebo inženýr by byl směšný, kdyby se chtěl žít třeba opakováním Wattových a Stephensenových principů o využití páry k pohonu lokomotiv. Od nich se v příslušném oboru žádá, aby dokázali zkonstruovat lokomotivu o nejlepších parametrech, aby skutečně jezdila, nebo objevit nové principy, které umožní postavit lepší, třeba elektricky tažený vůz. Snad mi nebude špatně rozuměno: srovnání není namířeno proti sebeabstraktnějšímu opravdovému bádání, vzdálenému možnostem praktického použití, jde-li o vážnou práci, ani proti znepokojivému kladení otázek. Ale je namířeno proti tlachalství, proti opakování dávno známých věcí, proti neplodné scholastice a umrtvujícímu dogmatismu.

Směřuje k humanistickému chápání celkového poslání vědy, ke konkrétnosti a důkladné práci, k myšlenkové podnětnosti a podstatnějšímu pokroku ve společenských vědách, jak to ukázaly Richtovy studie.

Gustav Bareš

Polský pohled na problémy „současnosti a mládeže“

Dnešní mládež — její vztah k socialismu, politice, k práci a kultuře, její sny a touhy, její charakter — to je téma nevelké knížky Vladimíra Sokorského,¹ kterou v roce 1963 vydalo nakladatelství „Iskry“ ve Varšavě.

Kniha je shrnutím autorových názorů na nejaktuálnější problémy mládeže, je, jak sám říká, diskusí s mládeží o otázkách, které ona sama nejčastěji vytyčuje. Aktuálnost, vedle naprosto nemoralizujícího přístupu k problémům mladých lidí, je také rozhodnou předností knihy. Dotýká se velkého okruhu otázek nejen mládeže, ale i dospělých. Snaží se najít odpověď na otázky, které vzrušují značnou část dospělých: kde hledat zdroje pasivity, laxnosti, egoismu a nezájmu dosti značné části mládeže k hodnotám, které byly a jsou dnešní generaci rodičů drahé a posvátné? Kde je zdroj politické a kulturní pasivity?

Autor při analýze těchto problémů nastavuje především zrcadlo dospělým a ukazuje nejen zpětný odraz jejich přežitků, falešné morálky, frazérství, nepoctivosti a pokrytectví na mládež, ale i na idealizaci společnosti a života, ukazuje na nekonkrétnost a nepravdivost informací, které mládež získává od dospělých o praktickém životě. Z toho pak nutně pramení zklamání při prvním setkání s obtížemi a vzniká nedůvěra. Tvrdí, že to je ona mezera, kterou nám mládež uniká, neboť právě pro ni je z velké části — na rozdíl od řady jiných generací, v důsledku celkového společenského, technického a kulturního pokroku — typický vyhraněný racionalismus, odromantizování, smysl pro konkrétnost, otevřenost, touha po faktech, nechuť k obecným poučkám.

V pochopení těchto charakteristických rysů

dnešní mládeže vidí autor klíč ke správné a vhodné výchově. Jedině za předpokladu, že dospělí-rodiče, vychovatelé, společnost se přestanou neúčelně pohoršovat nad různými necitlivostmi mládeže a naopak ušetří ji moralizování, frazérství, vnucování víry bez argumentů, umožní vychovat zdravé jedince a usnadní adaptaci zejména dospívající mládeži, kde je konfliktnost největší.

Jednat s mládeží otevřeně, pravdivě, taktně, nepříkrašlovat svět a život, to je základní duch knížky.

Kniha si nečiní nárok být a ani není vědeckou publikací v pravém smyslu. Je to jeden ze zajímavých a v této etapě zkoumání problémů dnešní mládeže zřejmě nutný přístup k řešení její problematiky.

Sokorský má živý styk s mladými lidmi (jde většinou o studující mládež), což se odráží i v tom, že práce má svěží a živý styl, zachovává si kontakt s prostředím mladých.

Autor rozdělil knihu na dvě části: první se dotýká závažných společenských problémů a úlohy i místa mládeže v dnešní společnosti. Ve druhé části je uveřejněna podstata polemik, jež vznikly mezi autorem a mládeží v době jeho působení v polském rozhlasu a v časopisech „Radar“ a „Kulturní přehled“. Výsledky těchto vystoupení a článků, na něž mládež reagovala stovkami dopisů, tvoří méně náročnou, i když ne méně zajímavou část knihy.

Jaké jsou nejzávažnější problémy první části?

Ačkoliv v publikaci převažují „každodenní“ problémy mládeže nad věcmi bezprostředně politickými, autor naprosto neeliminuje politické souvislosti. Při zahájení úvah o mládeži načrtává charakteristiku dnešního světa a činí z ní rámcové východisko pro odpověď na otázky, které si klade později s poukazem na to, že problematiku dnešní mládeže nelze skutečně pochopit a řešit odděleně od socialismu, odděleně od charakteru společnosti. Nejde však jen o hospodářské, politické, třídní přeměny v Polsku a nesmírné těžkosti doprovázející celý ohromný přerod včetně hospodářských potíží, škod napáchaných kultem osobnosti, reigiozitou, bludy a přežitky, ale i o mezinárodní souvislosti a perspektivy vývoje světa, které působí na dnešní dorůstající generaci.

V souvislosti s neobyčejně složitou situací, ke které dospěl svět v druhé polovině 20. století, klade otázku, do jaké míry a v jakém stupni je mládež s to ovlivnit kolem ní probíhající přeměny, jak je to s tzv. generačním problémem a s tzv. praktikismem dnešní mládeže.

Sokorský vychází z názoru, že mládež je výrazně aktivním prvkem společnosti. Charakterizuje jednotlivé generace jako „vlny“, které udeří a vnášejí do své doby vlastní požadavky, hledají a vyvolávají nový životní styl a nové formy, tedy vtiskují své době svérázný charakter a tvářnost. Příčinu vidí v obecných vlastnostech mládí — v nezátěže-

¹ Wl. Sokorski: „Współczesność i młodzież“. Varšava, Iskry, 1963.

nosti minulosti, lehkém adoptování všeho nového, a tím nabývání převahy nad staršími lidmi. V socialistických zemích je mládež motorem vývoje rovněž v důsledku vlastní společenské pozice, v důsledku své úlohy v průmyslu, technice a vědě. Avšak mládež nemá jen přednost: vážným nedostatkem je především neznalost života, politická naivita, ukvapenost, takže se stává nejen výrazně revolučním elementem (Kuba), ale i častou obětí reakční demagogie různých odrůd fašismu. Proto se se silnými mladými proudy setkáváme nejen např. v socialistických revolucích, ale i v OAS, fašistických a rasistických hnutích.

Pokud jde o praktikismus či dokonce pragmatismus mládeže, Sokorský jej zcela odmítá. Hovoří o zdánlivém praktikismu, který je vyvolán tím, že svět politických a ideologických sporů dosahuje dnes takového stupně, jaký neznala dosud žádná z minulých epoch. Složitost jevů naší epochy stejně jako jejich konfrontace s praxí, se skutečností je tak obtížná, jak obtížná je její každodenní ideologická interpretace. Odtud pak plyne zdánlivý praktikismus mládeže. Mládež chce nejen věřit, ale chce sama konfrontovat fakta a přezkoumat je. Avšak jen malá část mládeže zůstane u holých fakt a spokojí se jimi. Většina postupuje od nich k zobecnění, hledá cesty k technickým, k přírodním a společenským vědám. Mládeži je tedy v postatě praktikismus vzdálený, stejně jako politický indiferentismus.

Zajímavě pohlíží Sokorský na otázku boje mezi generacemi a problém modernosti, diskutovaný především v západním světě. Uznává, že problematika generace, pokolení, existuje, že existují konflikty, sporné body, avšak skutečný generační boj považuje za fikci. Zamýšlí se nad definicí pojmu pokolení, uvažuje, o jaké věkové hranici je možno mluvit. Odmítá běžné dělení 20–30 let s poukazem, že dělení tohoto druhu dnes nic neznamená, stejně jako dělení na „otce a děti“. Podmiňuje problematiku generací nikoli věkově, ale tvrdí, že je dána objektivními podmínkami, událostmi, úkoly, které historie vytváří. Jsou generace, které se liší zásadně v rozmezí 3–5 let, jsou generace, které se liší v průběhu 20 let nepatrně.

Aniž to nějak blíže zdůvodňuje, považuje za mládež lidi do 25 let, přičemž toto období dělí na dvě etapy: mládež od 15–20, od 21–25 let. V prvním období má mládež specifické rysy, jimiž se odlišuje od dospělých (oblékání, mluva, chování). Převládá morální problematika. Ve druhém období jde prakticky o dospělé lidi s jistými odlišnostmi. Také třetí plochy mezi touto mládeží a „skutečně dospělými“ jsou většinou menší. Nelze tedy tvrdit, že specifická problematika mládeže neexistuje. Avšak na druhé straně boj generací je výmyslem. Přirovnává generace obrazně k „ozubeným kolům“, která jsou mezi sebou spojena a zapadají do sebe. Proto nikdy neexistovala a nemůže existovat situace, za které by současné problémy rozhodovalo pouze jedno pokolení. Každá generace přináší svůj vklad do lidské společnosti, přináší nové

formy, zvyky, ideje aj., ze kterých část zaniká, má jen dočasnou platnost, další část spolu s přínosy předchozích generací zůstává trvalými všelidskými hodnotami.

V souvislosti s tím poukazuje i na falešně postavený problém modernosti, totiž na to, že mládeži je všeobecně připisována modernost bez spojitosti s minulými hodnotami, bez spojitosti se staršími generacemi. Říká, že mládež je často motorem modernosti, větší nou však ne jejím mozkiem, neboť jí nenáleží autorství, ani praktické rozhodování o různých jevech moderního světa. Nositeli modernosti v umění, hudbě, literatuře či architektuře jsou všeobecně lidé starší, vyzráli, u nichž je modernost výsledkem hlubokých prožitků, životních zkušeností, znalostí ap. Mládež pak, díky svým charakteristickým rysům, tuto modernost přijímá, je jejím nositelem.

V souvislosti s moderností a generačními problémy poukazuje Sokorský na to, že nejzávažnějším zůstává řešení problému dospívající mládeže a prvních let pracovního zapojení. Poukazuje na biologickou a psychickou nevyváženost, která se často nekryje s vybožňovanou „dospělostí“, i když moderní komunikační prostředky – film, rozhlas, knihy, televize – velmi ovlivnily věk dospívání a posunuly jeho hranici níže o 2–3 roky. Kritizuje dosavadní výchovný systém, který dosud nevezl tuto skutečnost na vědomí, takže v kritickém období je ve většině případů s mládeží zacházeno jako s dětmi, tzn. je odkázána při řešení problémů sama na sebe. Výsledky jsou přirozeně nedobré.

Jinou zajímavou partií knihy je kapitola zabývající se vztahem mládeže a politiky. Autor klade otázku, zdali nám dnes skutečně vyrůstá mládež apolitická, stranicí se aktuální, praktické politiky (nikoli ideových a filosofických problémů).

Dochází k názoru, že nelze hovořit o přímé apolitičnosti, že však působí určité faktory, které ji vedou k rezervovanosti a odklonu od praktické politické práce. Jako první příčinu uvádí skutečnost, že praktická politika není hra, ale vyžaduje znalosti ekonomické, filosofické, znalost společenských zákonitostí i praxi, a proto oblast politiky není jednoduchá, nedá se lehce zvládnout. To však není nejdůležitější a rozhodující příčina laxnosti k politice. Mládež se bezprostředně setkává s „politikou“ ve dvou podobách: v době školní docházky a v mládežnických organizacích (mimo vliv domova apod.). Pro obě oblasti je z různých příčin typická povrchní argumentace a formalismus, které sem pronikly a vytvořily poněkud pokřivený systém; ten značné části mladých lidí říká málo nebo vůbec nic, a nudí ji. To je také počátkem odklonu mladých lidí od politiky, jež se v souvislosti s životní a duševní nepřipraveností mění v negativní odklon. Zde se rodí „nechut“ k politice, lhostejnost.

Tato roztržka mládeže a politiky se v ohromné většině případů odehrává ne jako roztržka mládeže a socialismu, tedy ne proti socialismu, ale na půdě socialismu, jako vy-

sledek neporozumění smyslu a potřebám aktuální politiky.

Typickým projevem tohoto stavu byla reakce mládeže na XX. sjezd KSSS. Na jedné straně vznikl ohromný zájem, nesmírná aktivizace mládeže, na druhé straně málokterý z mladých lidí přečetl materiály sjezdu, poslouchal je v rozhlasě či televizi. Většinou se tradovaly „úryvky“, pravda se mísila s polopravdou a lží.

Autor dále jmenuje, rozebírá a hodnotí další faktory, které mají regresivní vliv a deformují mladé lidi. Rozebírá složitý byrokratický mechanismus většiny polských institucí, problém kompromisů, ztráty ideálů, přizpůsobování se formálnímu a často lhostejným vztahům mezi lidmi.

Věnuje pozornost dnešní rodině, lásce a mladému manželství, ukazuje, že to, co se dnes nazývá etikou socialistické rodiny, je stále ještě pod silným vlivem měšťácko-katolické morálky.

Zvláštní kapitolu knihy tvoří rozbor čtenářských zájmů dnešních mladých lidí. Sokorský vychází z problematiky školní četby, jak říká – „z přesycenosti mládeže kulturním dědictvím“, z touhy a šance po moderní literatuře. Ačkoli existuje několik typů mládeže, které charakterizuje různý vkus a zájem, existují i společní univerzální hrdinové. V Polsku jsou jimi hrdinové Hemingwayovi. Hemingway je „papežem“ modernosti, přetrvával různé módy a různé směry. Příčinu této oblíbenosti a popularity vidí autor v Hemingwayově pravdivosti. Jeho postavy jsou moderními postavami, jsou to zážitky opravdových lidí a jde o opravdové věci. Zamýšlí se dále nad Célinem, Maxem Frischem, Saganovou, rozebírá jednotlivé romány a povídky, poukazuje na zdroje a příčiny oblíbenosti těchto a jiných autorů. Všimá si rovněž vztahu k vlastní polské literatuře, počínaje poměrem k polské klasice, kterou, jak říká, „mládež uctívá jako pomník, ale nečte“, přes Andrejevského, Brandyse, Rudnického aj. až po nejmladší polskou tvorbu a konstatuje, že mládež má o ni malý zájem. Vrací se k starému problému kladného hrdiny pro mládež a poukazuje na jeho nesmírný význam, ať jde o tvorbu Šolochova, Caldwell, Camuse, Sarrtra, Dürrenmatta, Faulknera aj. Zároveň poukazuje na zaměření dnešní světové literatury, na snahu o analýzu smyslu světa, života, společenského boje, zatímco psychologické, erotické aj. problémy každodenního života jsou pro soudobé spisovatele, v protikladu ke spisovatelům např. kritického realismu, věcí druhořadou. Není nic divného, že představitelem této problematiky dnešní literatury nejsou mladí lidé, ale ti, kteří mají většinou život za sebou. To je vážný nedostatek. V tomto směru předběhl film literaturu o celou epochu.

Sokorský rozebírá filmovou tvorbu, její vliv na mládež, rozebírá vliv televize, klady i nedostatky, vznik „masové“ kultury a řadu jiných problémů. Zamýšlí se např. nad tolerantností mladých lidí a na materiálech Ústavu pro výzkum veřejného mínění na několika místech konfrontuje názory a postoje

dnešní mládeže s názory a postojem rodičů (např. rasové a náboženské přezítky, poměr k manželské nevěře, nemanželským dětem apod.). Je třeba říci, že výsledky jsou pro mládež příznivé.

Na druhé straně všechna tvrzení, a je jich v knize mnoho a četná z nich jsou opravdu novým pohledem na aktuální otázky mládeže, nejsou vždy vědecky prokázána, ať již teoretickou analýzou, či opřením o výzkumy a vůbec empirické údaje. Při rozsáhlosti problematiky, a přece jen v počáteční fázi vývoje marxistické sociologie i v Polsku, není ostatně takový požadavek splnitelný; a tak mnohá místa nepřesahují co do průkaznosti úroveň dobrých novinářských úvah. Přece však je publikace neobyčejně cenná nejen tím, že se zabývá oblastí sociologie dosud spíše zanedbávanou, ale je i pokusem o celistvý pohled na postoj dnešní mládeže k světu, s mnoha novými, seriózními názory na otázky tak často nahodile a povrchně posuzované, hledáním nových spojitostí a vztahů mezi společností a mládeží, a hlubším pochopením jejich vzájemné interakce.

Jaroslava Bauerová

Maria Hirszowicz, Konfrontacje socjologiczne

Knihy Marie Hirszowiczové *Sociologické konfrontace* (Warszawa 1964, stran 423) má podtitul *Marxismus a obecná sociologie*. Je tedy jednou z těch solidních prací polských sociologů (vedle Z. Baumana *Zarys socjologii. Zagadnienia i pojecia* a J. Wiatrix *Spoleczenstwo. Wstep do socjologii systematycznej*), které podávají na základě analýzy velmi obsáhlého materiálu soustavný výklad základních otázek sociologie. Jde tedy o práci, která je v současné době, v níž se sociologie připojuje ke koncertu marxistických společenských věd, velmi potřebná pro ujasnění Marxova přínosu sociologii i pro řešení nejobecnějších otázek marxistické sociologie. Potvrzuje to již obsah knihy, jejíž devět kapitol se zabývá klasifikací obecné sociologie, jejího vztahu k Marxově historickému materialismu, politické ekonomii, třídní strukturou novodobé průmyslové společnosti včetně prvků formální organizace a končí úvahou o vztahu vědy a ideologie.

Vzhledem k tomu, že problematika obecné teorie tříd a kritika tzv. „nových středních tříd“ je poměrně dobře zpracována i v pracích českých autorů, nebudeme se tímto částmi práce podrobně zabývat. Rovněž rozbor byrokracie a problematika ideologie a vědy je poměrně dobře vyloučena v domácí literatuře. Soustředíme se proto na obsah první poloviny knihy, jejíž témata jsou velmi aktuální a nejsou u nás dosud dostatečně zpracována. Toto soustředění nám umožní v omezeném rozsahu recenze dosti podrobně zachytit hlavní teze dané práce, v níž autorka konfrontuje pojetí hlavních problémů sociologie u předních nemarxistických teoretiků s pojetím marxistickým. Jde o konfrontaci nejen velmi zdařilou, ale v dosavadní marxistické literatuře také tematicky velmi vzácnou.

První kapitola *Sociologických konfrontací* se zabývá hlavními směry a zásadami integrace obecné sociologie. S některými výhradami je přijato dělení hlavních směrů obecné sociologie, které provedl C. W. Mills v knize *The Sociological Imagination*. Mills rozlišuje tři základní tendence vývoje sociologie:

- a) sociologické tendence k vytváření „teorie dějin“,
- b) tendence k tvoření systematické „teorie povahy člověka a podstaty společnosti“,
- c) tendence k empirickému výzkumu obecných společenských faktů, spojených s problematikou měst, rodin, vztahů etických a rasových a malých skupin.

Hirszowiczová proto dělí dosavadní sociologii na historickou, analytickou a empirickou.

Za hlavní představitele historické sociologie pokládá Marxe, Spencera a Comta. Jde tedy o období 19. století, kdy lidé přestávali věřit v nadpřirozenou povahu dějin a začali hledat „přirozené“ příčiny společenských změn. Na rozdíl od Comta, který považoval za výchozí bod své sociální dynamiky fáze intelektuálního rozvoje, a Spencera, jehož východiskem ke studiu společnosti bylo obecné schéma evoluce a jejích zákonů, hledal Marx objasnění společenského vývoje v zákonitostech vývoje materiální základny společnosti. Přitom předmětem Marxových empirických výzkumů byly zákonitosti kapitalistické společnosti. Marx, Comte i Spencer antipovali Darwinovu vývojovou teorii. Všichni tři byli zastánci univerzalizmu, historismu a evolucionismu. Ve druhé polovině 19. století akademická sociologie, na niž silněji působí Comte a Spencer než Marx, se mění v „sociologii jedné ideje“, „jednoho činitele“, ať už je jím boj ras a tříd, geografické faktory či náboženské změny.

Reakcí na zjednodušující evolucionismus epigonů historické sociologické školy konce 19. století byl nástup analytické sociologie. Sociologové koncem 19. a počátkem 20. století rezignují na univerzalizmus a začínají se zabývat problémy mikrostruktur. Představiteli této školy jsou Durkheim, Weber, Simmel a Tönnies. Tato linie zkoumá především opakuji se formy a vztahy, nezávisle na časových a prostorových podmínkách. Jejich východisky jsou pojmy „sociální fakt“, „sociální činnost“, „sociální vztah“. Do centra pozornosti se dostávají kulturní jevy. Systematická sociologie buduje především typologii sociálních jevů.

Počátkem třicátých let vystupují v sociologii tendence, které Mills nazývá „abstraktním empirismem“. Na rozdíl od analytické sociologie, která analyzovala fakta, dodávaná jí příbuznými vědními disciplinami, jako je antropologie, ekonomie a historie, organizuje empirická sociologie vlastní průzkumy za účelem získávání údajů o sociální skutečnosti. S tím souvisí nástup tzv. „community studies“, širokých masových výzkumů a používání statistických metod. Dalším rysem empirické sociologie je široké využití jejích výzkumů společenskou praxí, především při předvolebním průzkumu, při řešení průmys-

lových konfliktů, při adaptaci přístěhovačů životu velkoměsta apod. Současně ale abstraktní empirismus často upadá do psychologismu.

Hirszowiczová při tomto sledování hlavních tendencí vývoje obecné sociologie upozorňuje na to, že žádná tendence nepřevládá v daném období absolutně. V 19. století, v době nadvlády historismu, prováděl Le Play empirické výzkumy a Engels psal práci o postavení dělnické třídy v Anglii. A naopak, v době převahy systematické sociologie na přelomu století se setkáváme s vynikajícími představiteli historické sociologie – Leninem, Rosou Luxemburgovou, Kautským a Mannheimem. V době rozšíření empirismu ve třicátých letech zase pracují analytici jako Znaniecki, Ross a Mc Iver.

Hirszowiczová, poučena tímto vývojem, pak ukazuje obtíže, které vznikají při snaze o integraci obecné sociologie. Tyto snahy vedly empirickou školu k redukcionismu, analytickou školu k funkcionalismu. Hirszowiczová při této příležitosti klade otázku „koexistence“ v sociologii, která by znamenala uznání existujících rozdílů za přirozený a žádoucí stav. Hirszowiczová s takovou „koexistencí“ nesouhlasí, protože předmětem sporu mezi různými směry jsou teoretické zásady. Proto nemůže podle jejího názoru sociologii sjednotit ani vytvoření unifikovaného jazyka. Za hlavní problém proto považuje teoretické východisko, které by umožnilo využít a systematizovat bohatý materiál, k němuž se dopracovaly různé sociologické směry a školy.

Hirszowiczová pak vymezuje hlavní problémy, které je třeba řešit při snaze o integraci sociologie:

- a) otázky výstavby této disciplíny,
- b) otázky předmětu sociologie,
- c) možnosti využití historické sociologie, především Marxovy teorie společnosti.

Autorka pak takto vytyčené otázky řeší za pomoci velkých osobností dějin sociologie. Cituje N. Bucharina, který říká, že „mezi společenskými vědami jsou dvě důležité nauky, které se zabývají nikoli dílčími oblastmi společenského života, ale celým životem společnosti v jeho složitosti. Takovými naukami je z jedné strany historie, z druhé sociologie.“ Americký sociolog A. W. Small zdůrazňuje, že sociologická analýza je ve své podstatě analýzou mnoha činitelů. Odpůrci tohoto stanoviska namítají, že tak sociologie vystupuje jako integrující zásada a nikoliv jako samostatná disciplína. Mannheim poukazuje na to, že sociologie „má vlastní předmět výzkumu, kterým se nezabývá nikdo jiný. Proto se vlastně v Americe stalo, že sociologové se začali zabývat otázkami rodiny, růstu měst, imigrace a asimilace, zločinnosti a jinými otázkami, kterými se nezabývaly ani historie, ani ekonomie, ani antropologie, ani politické vědy – disciplíny, které vznikly dříve než sociologie.“ Mannheimovo stanovisko se týká speciálních sociologických disciplín, neřeší však problematiku předmětu obecné sociologie, jak Hirszowiczová správně připomíná. Zdůrazňuje, že vzhledem k výzkumné a didaktické praxi, která se řídí obecnými prin-

její většinou jeho přínos teorii společnosti Hirsztowiczová pokládá Marxův historický materialismus za překonání filosofických spekulací a za emancipaci vědy o společnosti. Zdůrazňuje, že celé sociologické myšlení 19. století bylo v podstatě reakcí na krajní individualismus 18. století, považující společnost za atomizovaný soubor individuí. Hirsztowiczová říká, že pro Marxe byl pojem „společnosti“ — jakkoliv těžko zachytitelný v definici — neméně reálný než např. pro obecného sociologa pojem „města či rodiny“. Fundamentální kategorie, které jsou podle Hirsztowiczové základem celé Marxovy teorie, jsou práce a výroba. Na jejich základě pak Marx zdůrazňuje realitu společenských vztahů, vznikajících ve výrobě.

Hirsztowiczová se pak zamýšlí nad dvojím charakterem marxistického historického materialismu. Jednou jeho stránkou je oblast čistých hypotéz, vznikajících z napětí mezi fragmentálními znalostmi o společnosti v dané době a požadavky filosofické syntézy. Proto historický materialismus přejímá hlavní problémy filosofie a formuluje směry nových bádání. Druhou stránkou historického materialismu pak jsou empirické výzkumy společenských jevů, v nichž měla podle Marxe přejít filosofie z „metafyzického“ do „pozitivního“ stadia vědění o člověku. Hirsztowiczová pak hodnotí historickou úlohu marxismu ve filosofických diskusích 19. století jako součást emancipace vědy o společnosti.

V závěru pak autorka uvádí hlavní metodické principy marxistického zkoumání kapitalistické společenskoeconomické formace:

1. přechod od obecných tvrzení k reálným výzkumům,
2. zásada komplexního výzkumu různorodých aspektů společenského života,
3. zásada objasňování hlavních společenských tendencí a konfliktních zájmů, které dává možnost předvídání dalšího vývoje.

Třetí část knihy je věnována rozboru funkcionalismu v sociologii. Hirsztowiczová rozlišuje tři základní koncepce: historický materialismus, spojený s tradicí historického směru, funkcionalismus analytického směru a redukcionalismus krajně empirického směru sociologie. Uvádí, že podle historiků sociologie je funkcionalismus inspirován „Gestaltpsychologie“ a sociologickým organicismem. Za hlavní zdroj funkcionalismu jsou pokládány práce Durkheima, Cooleye, Thomase, Pareta, Znanieckého a Mannheimu. V souvislosti s kritikou funkcionální koncepce kultury B. Malinowského specifikuje Hirsztowiczová i ostatní funkcionální směry. Je to evolucionismus, který se zabývá změnami společnosti jako celku, difuzionismus, zabývající se hlavně výtvory jako základními elementy kultury. Malinowski i jeho nástupci se zabývají především institucemi, které jsou definovány jako komplexní kulturní reakce na základní i druhotné společenské potřeby. Pro Malinowského školu jsou předmětem bádání ne lidská činnost, ani výtvory, ale pravidla, normy a hodnoty, determinující charakter sociálních institucí.

Pak Hirsztowiczová charakterizuje makro-

funkcionalismus Talcotta Parsonse, který má snahu být tvůrcem systému, využívá historického přístupu, zajímá se o ekonomickou problematiku a kulturní antropologii. Zkoumá podmínky rovnováhy systému a říká, že systémy se rozrůžňují v subsystémy: subsystém zaměřený na dosažení cíle (polity), subsystém integrativní (mechanismy sociální kontroly), subsystém udržující vzory a regulující napětí (kulturní vzory a procesy internalizace).

Dalším představitelem funkcionalismu je R. K. Merton, který považuje funkcionalismus za nejpłodnější sociologický směr, ale považuje za jeho slabinu metodu, především některé postupy antropologického funkcionalismu. Kritizuje jeho teze, že každý prvek kultury je funkcionální, že všechny prvky kultury jsou pro společnost nezbytné a že standardizování společenské činnosti či elementů kultury jsou funkcionální pro celý systém. Merton ukazuje, že společenské zvyklosti bývají často funkcionální pro jednu skupinu a disfunkcionální pro jinou.

Hirsztowiczová pak vede svou analýzu funkcionalismu k jeho výsledné tezi — že rovnováha (homeostasis) je normálním stavem společnosti, která je harmonická, racionální a uspořádaná. Uvádí pak ostrou Dahrendorfovou kritiku tohoto pojetí světa, která vrcholí tezí, že podle funkcionalismu v neměnném systému „se jevy nejen dějí, ale plní funkce a pokud to trvá, je všechno v pořádku“. Hirsztowiczová zdůrazňuje, že model společenského života, rozpracovaný v kategorie norm a institucí, rolí a pozic, internalizace a socializace nemůže být uznán za univerzální model, že za jeho pomoci můžeme zachytit pouze pevné aspekty společenského procesu a to ještě ne vždy ty nejdůležitější.

Tato část práce pak končí kapitolou o funkcionalismu a historickém materialismu, v nichž Hirsztowiczová oceňuje dialektiku funkcionalistů, ale kritizuje jejich jednostranné pojetí rovnováhy. Oceňuje myšlenky funkcionalistů, obsažené v teoriích „středního dosahu“, zvláště v analýze neformálních skupin a lokálních společenství, kde hlavním cílem badatele je analýza pevných aspektů společenských jevů.

Čtvrtá část práce je věnována vztahu sociologie a ekonomie. Začíná úvahou o relativnosti sociálního „času“, kterým se měří procesy změn materiální kultury, dosáhnutým stupněm ekonomické znalosti a dějinami vývoje jednotlivých civilizací. Hirsztowiczová říká, že sociologové často popisují bezprostřední vliv technologie na formy kolektivního života a opomíjejí úlohu ekonomických vztahů, které jsou důležitým činitelem změn materiální základny. Vede to k technologickému determinismu, projevujícímu se např. v tvrzeních F. Ogburna, že pokles natality způsobil vynález výtahu a vysoké domy, že zavedení elektrického startéru urychlilo emancipaci žen. Hirsztowiczová cituje Marxův výrok v Kapitálu o významu technologie pro život člověka a dochází k závěru, že výchoiskem zkoumání společnosti je analýza materiální základny a ekonomických vztahů, že

práce a výroba vtiskuje svůj charakter i jiným společenským vztahům. Ukazuje pak rozhodující význam techniky (kterou však příliš zužuje jen na oblast výrobních nástrojů) ve výrobních silách. Pozoruhodná je její myšlenka, opřená o studium Marxe, že marxistická ekonomická teorie kapitalismu usiluje o pochopení zásad integrace dezintegrované společnosti. Uvádí, že Marx vystupoval proti přirovnávání průmyslové společnosti k jediné velké továrně, v níž se stále rozvíjí specializace a dělba práce. Rozdíl mezi společností a podnikem má podle Marxe charakter kvalitatívni. Marxův obraz kapitalismu je podle Hirsowiczové nikoli obžalobou lidí, ale vztahů, které vnucují lidem takové a ne jiné chování, přidělují jim určité společenské funkce a determinují způsoby usku- tečňování těchto funkcí. Nástrojem třídního boje i společenské integrace se stává stát.

Pátá část *Sociologických konfrontací* se nazývá *Směry kritiky průmyslové společnosti. Problém alienace*. Jako první směr označuje konzervatismus pozemkových vlastníků, kteří začátkem 19. století začali vytvářet legendy o „staré veselé Anglii“ jako kritiku nastupující průmyslové společnosti. Druhým směrem byla maloburžoazní „antiprůmyslová opozice“ ve Francii, jejímž mluvčím byl J. J. Rousseau. Pak Hirsowiczová ukazuje, že Marxův přístup k této otázce znamená akceptování průmyslové revoluce a současně kritiku do- prováděcích jí vztahů ekonomicko-společen- ských.

Další směr kritiky průmyslové společnosti představují ti z amerických sociologů, kteří upozorňují na tyto jevy:

1. monotónnost práce, redukované na jedno- stranné, obrazotvornost a vůli vysilující pohyby,
2. degradace kvalifikace a individuálního vý- konu dělníka na úkor takových vlastností, jako je disciplinovanost, trpělivost, povol- nost,
3. dezintegrace továrního kolektivu, který není schopen odporovat příkazům shora,
4. rozmělnění svazku dělníka se společností ve vztazích „mimotovárních“ ve prospěch vytváření masové společnosti,
5. tyto procesy se neomezuji jen na materiál- ní výrobu, ale zachvacují i práci duševní, takže i v její oblasti začínají vystupovat škodlivé následky dělby práce.

Pak Hirsowiczová analyzuje hlavní prvky romantické kritiky průmyslové společnosti. Rozebírá hlavní názory K. Mannheima, jeho kritiku racionální kalkulace v průmyslové společnosti. Hlavně pak se ale zabývá C. W. Millsem, jemuž je východiskem ke kritice průmyslové společnosti, provedené v práci *White Collar*, analýza procesu práce. Mills říká, že ještě v 19. století byl široce rozšířen názor, typický pro ranný kapitalismus, že práce je hodnotná sama pro sebe. Tento ná- zor byl výtvorem „starých středních tříd“. Mills říká, že řemeslo jako ideální model, vymezující společenský význam práce, se vy- značuje těmito znaky:

1. nedostatek jiných motivů práce za proce- sem tvoření výrobku a přáním vyrobit ten- to produkt,
2. význam podrobností každodenní práce váže se neoddělitelně s celkovým výtvorem práce a je mu podřízen,
3. jednotlivec má možnost kontrolovat vlastní procesy práce,
4. jednotlivec se může učit v průběhu práce, užívat a rozvíjet určité technické schop- nosti a dovednosti,
5. chybí rozdíl mezi prací a zábavou a mezi prací a kulturou,
6. vliv řemeslníkovy způsobu práce ovlivňuje celý jeho způsob života, všechny podrob- nosti jeho každodenního života, jeho touhy a snahy.

Mills pak ukazuje, že řemeslná práce je anachronismem, který je nahrazen modelem odcizené práce, uplatňující se i v práci du- ševní, v řízení průmyslu, v němž donedávna dominovala iniciativa „kapitánů průmyslu“. Tyto změny jsou výsledkem vývoje kapitalis- mu a dělby práce. Mills dokazuje, že důsled- kem těchto procesů je:

1. závislost pracujících na vedení,
2. princip využívání lidských dovedností,
3. vykonávání řady ohlupujících operací, v nichž člověk nevyužívá svých faktických možností,
4. obtížnost či nemožnost řadových pracov- níků obsáhnout celý proces vykonávané práce,
5. stále větší omezení, dokonce na nejvyšších místech, možnosti individuálního přijímání a uskutečňování rozhodnutí.

Mills pak říká, že sama racionálnost zů- stala oddělena od práce, zaniklo globální pochopení a porozumění práci. Výsledkem je „Moloch organizace“, který ujařmuje člověka, vtahuje ho do služeb neosobních sil. Mills pak pokládá za hlavní protiklad 20. století protiklad demokracie a byrokracie bez ohledu na ekonomickou základnu tohoto protikladu. Práce ztrácí svou hodnotu, není příjemná sama o sobě a do popředí vystupují hodnoty druhotné, které je možno pomocí práce do- sáhnout, jako je příjem, moc a prestiž. Ar- máda úředníků přejímá funkce kapitánů prů- myslu, nikoliv individuálně, ale kolektivně. Mnoho formálních organizací se tak vyma- ňuje z dosahu sociální kontroly. Hirsowiczová pak označuje Mannheima i Millse za obránce individualismu proti vlivům prů- myslové společnosti. Je však stále ještě určitým zúžením této problematiky, že jsou teo- retické otázky průmyslové společnosti řešeny kritikou západních sociologů, že však nemů- žeme k jejich rozpracování používat i výsled- ků dostatečně široce založených průzkumů v socialistických zemích.

V kapitole *Metafyzika průmyslové společ- nosti* kritizuje autorka zanedbávání analýzy velkých sociálních struktur, nedostatky me- tody, která opomíjí ekonomické činitele a po- litické vztahy. V této souvislosti kritizuje i Dahrendorfa za přebírání pojmu „typického

kapitalistický", který pak prý mizí, jestliže se rozděluje řízení a vlastnictví.

V další kapitole pak Hirsowiczová vystupuje proti jednostranné kritice průmyslové společnosti, ukazuje, že charakter procesu práce není čímsi neměnným, že tedy i dosavadní dělba práce bude překonána a očekává od automatizace lepší postavení dělníka v pracovním procesu.

Závěrečná kapitola této velmi obsažné a zajímavé části knihy je pak věnována kritice jednostranného pojetí kolektivismu průmyslové civilizace.

I když nebudeme rozebírat další části knihy, jak bylo zdůvodněno v úvodu, je třeba říci, že i jejich studium je zajímavou a kultivovanou četbou. Klasifikace směrů zabývajících se obecnou teorií tříd svědčí o autorčině přehledu a její argumentace ve prospěch marxistického pojmu „třída“ je velmi logická.

V části o „nových středních třídách“ je dobrý historický úvod a vhodně vybrané statistické tabulky o vývoji třídní struktury v USA a Velké Británii. I když jde o údaje z r. 1940, bude jistě čtenáře zajímat, že v této době bylo složení pracovníků národního hospodářství USA toto: ve výrobě 46 %, službách 20 %, distribuci 23 % a koordinaci 11 %.

Další část knihy, která se zabývá rozбором formálních organizací a především byrokracie, obsahuje zajímavý údaj, jímž Parkinson dokazuje růst byrokracie. Je to paradoxní statistika růstu úřednictva v britském ministerstvu kolonií, které v r. 1935 mělo 372 úředníků, spravujících ještě v podstatě nedotčenou britskou koloniální říši, a v r. 1954 po rozpadu této říše mělo uvedené ministerstvo 1661 úředníků.

Poslední část *Sociologických konfrontací* je věnována ideologii a vědě. Hirsowiczová upozorňuje na převrat v gnoseologii, který znamenal objev společenského charakteru poznání. Tehdy také zanikly tradiční bariéry mezi problematikou filosofie a sociologie. Shrnuje výroky klasiků marxismu o ideologii a rozlišuje ideologii jako „falešné vědomí“ a ideologii vědeckou. Pak studuje Mannheimův přístup k ideologii a oceňuje jeho generalizaci problémů ideologie, rozlišení mezi částečným a celostním pojetím ideologie. Další kapitolou je pojednání o „sociologii sociologie“ a na závěr ukazuje Marxův přínos pro konkrétní pojetí pravdy, které v případě ideologie znamená studium cílů, hodnot a zájmů.

Závěrem je možno říci, že kniha M. Hirsowiczové *Sociologické konfrontace* je zdařilou marxistickou studií, zabývající se velmi aktuální problematikou. Je ji tedy možno československému čtenáři plně doporučit k dalšímu studiu.

Jaroslav Kolář

Sociolog o kultuře práce

V současných diskusích o kultuře práce se velmi často setkáváme s jednostranným pohledem na celou problematiku, který kulturu práce zúžuje na zdokonalení pracovních podmínek, výrobního zařízení nebo pracovního prostředí po technické či estetické stránce.

Tento názor nevěnuje bud vůbec, nebo v minimálním měřítku pozornost té skutečnosti, že kultura práce je i kulturou vztahů mezi lidmi, kulturou jednání a řízení. A právě těmto otázkám je věnována práce známého polského sociologa Alexandra Matejky (A. Matejko: *Kultura pracy* zbiorowej, Wyd. Związkowe, Warszawa 1962, s. 202).

Především nás bude zajímat rozsah otázek, které z tohoto stanoviska jsou zařazeny do oblasti kultury práce. Logika výkladu je podřízena a odráží logiku praktického života. Závod je sociální strukturou, do níž zaměstnanec vstupuje (III. kap.), v níž se adaptuje (IV. kap.), je hodnocen a hodnotí, je řízen a řídí (V. a VI. kap.), kde žije a pracuje v některém z kolektivů (VII. kap.), aby spolu s ním byl součástí systému spojení uvnitř závodu (VIII. kap.).

Tyto jednotlivé stránky kultury práce nemohou být dost dobře řešeny bez obecné koncepce kultury práce, obecné v psychologickém a sociologickém smyslu. Z tohoto důvodu začíná knížka dvěma obecnými úvahami o vztahu kultury a práce a o formování kultury práce v závodech.

Alexander Matejko chce uvést čtenáře do problematiky vědomého formování mezilidských vztahů v průmyslovém závodě, a to ne jakéhokoli vědomí, ale zvláště politické a hospodářské vedení těchto závodů.

Moderní výroba stále důrazněji vyžaduje harmonickou součinnost lidí, klade stále větší nároky na jejich kvalifikaci a iniciativu. Řízení lidí jen na základě osobní zkušenosti, bez vědeckého rozboru a přípravy, se v této etapě stává neúnosným anachronismem.

Nelze ovšem očekávat, že uvedená publikace přináší řešení všech problémů, nebo že je nová ve všech částech, ve všech směrech. Naopak najdeme v ní i myšlenky samozřejmé, informace dávno známé, problémy mnohokrát u nás prodiskutované a někdy i prakticky vyřešené; ale to nakonec můžeme konstatovat u mnoha děl, i když by to třeba jejich autory pohoršilo. U Alexandra Matejky se však navíc střetneme s promyšlenou koncepcí kultury práce, s určitým uceleným pojetím jejího rozvoje. Zřejmé i pro něho platí to, co v jiné souvislosti ocitoval z myšlenek Czarnowského o velikosti díla, která „nespocívá v tom, že každá jeho část je nově vytvořena, ale v tom, že všechny byly spojeny v harmonický celek.“ Tato snaha na nás působí při čtení knihy velmi silně; stále zřetelněji před námi vystupuje začlenění jednotlivých otázek a myšlenek do celku. Proto také nabývají v těchto souvislostech nám známé teze nového významu a nezvyklé důraznosti, umocněné ještě tím, že sociální situace obou zemí je příbuzná.

Mluvit o kultuře práce bez ohledu na technický rozvoj může při nejlepším vést pouze k definování kultury vědecké. Toho si je Alexander Matejko dobře vědom, a proto si nejprve klade otázku: kam směřuje moderní technika, a pak teprve se ptá, co je třeba chápat moderní kulturou práce, jejím vědeckým základem, popř. jak je společensko-kulturně podmíněna produktivita práce. Dospívá tak

k řadě myšlenek, předpokladů, které vymezují značně široký a současně perspektivní rámec pro další vývoj kultury práce.

Nebude věci rozhodně na škodu, když si poněkud detailněji všimneme právě těchto obecných myšlenek, ze kterých jsou v dalších kapitolách vyvozeny praktické důsledky pro práci a život v průmyslu.

Technický pokrok, konstatuje A. Matejko, vede k omezení bezprostředního vlivu člověka na výrobní proces. Vzrůstající automatizace, která zasahuje již i průmyslově středně rozvinuté země, přináší nové podmínky práce, nové požadavky na člověka a organizaci výroby. Plně automatizované zařízení vylučuje mnoho psychologických a sociologických problémů, které jsou vlastní nižším formám techniky, současně však nastoluje nové, jako např. požadavky na vyšší kvalifikaci, na přesnost, systematictost práce atd. Na poměrně malém osazenstvu je výjimečně velká odpovědnost. Plynulost výrobního procesu, jeden z principů automatizace, může být narušena nedbalostí, chaosem v lidských vztazích, konflikty v kolektivu apod. Automatizace si vynucuje strohý řád, který se netýká jen technickoekonomických vztahů, ale také vzájemných vztahů lidí a zvláště úrovně řízení. Mění se složení osazenstva z hlediska kvalifikace, stoupá potřeba odborníků, mizí kult nekompetentnosti. V závislosti na těchto změnách se budou muset změnit metody jednání s lidmi tak, aby odpovídaly i po své kulturní stránce potřebám a požadavkům soudobé techniky.

V této situaci, jak upozorňuje A. Matejko, jedním z nejobtížnějších problémů je řízení a kontrola práce kvalifikovaných pracovníků, protože jakost a výkonnost jejich práce je značně závislá na dovedném jednání nadřízených s nimi. Poukazuje, že neúčinnějším prostředkem k řízení těchto specialistů je formování jejich motivace k práci, probuzení jejich odborní ctižádosti a navázání styku se skupinou příbuzných odborníků, kteří se ve své práci řídí etickým kodexem svého povolání a dodržují zásady dobré práce.

Z hlediska širších společenských souvislostí nelze pominout skutečnost, že kultura práce se rozvíjí i vlivem všeobecného kulturního vzestupu společnosti, kdy stoupají kulturní požadavky působením estetické výchovy, kdy se rodí a upevňuje pocit osobní hodnoty.

Moderní kultura je „výsledkem součinnosti lidí a současně základnou, na níž se součinnost děje“ (11). Alexander Matejko pojímá kulturu široce: od materiálních výtvarů přes právně zvykové normy a společenské instituce až k různým systémům názorů a vírů. Lidé tento komplex hodnot prožívají buď kladně nebo negativně, pořádek kultury určuje místo a úlohu členům společnosti. Diferenciace společnosti, způsobená délkou práce, nachází svůj výraz v rozčlenění společnosti na skupiny s vlastními kulturními sférami. Aby společnost mohla dobře fungovat, musí v ní dojít k funkcionálnímu sjednocení, které má přemoci odstředivé tendence normativním sepětím. Systém norem řídí činnost společnosti, nastoluje určitý pořádek spolupráce a

soužití všech členů společnosti. Lidé, kteří si rozumějí v základních společenských hodnotách a zásadách jednání, lépe spolupracují. V tomto případě může společnost upustit od právně represivních opatření.

Kolektivní práce si vynucuje zařazení do rámce norem, zvyků, organizačních zásad. Pro hospodářsky vyvinutou společnost je typické, že práce v tomto systému dostává charakter jedné z hlavních společenských hodnot. Z uvedeného vyplývá A. Matejkovi důležitý a významný závěr pro kulturu práce, který stojí za to připomenout: „Kultura práce se projevuje především v postavení člověka a teprve druhotně v zobjektivizovaných elementech souhrnného bohatství dané společnosti“ (16). Zdůraznění priority člověka rozhodně nemá jen sociologický význam, ale ve svém dosahu i politický a ekonomický.

V další části se přesvědčujeme o ekonomickém významu tohoto pojetí, kdy A. Matejko připomíná Baumanův výrok o tom, co nevyužitých a neodhalených rezerv je v zanedbaných psychosociologických problémech. Řízení národního hospodářství je řízení lidí, a to již není nadále možné bez věd o člověku. Doposud stál člověk vlastně mimo okruh řešených hospodářských a technických otázek, jestliže vyloučíme filosofickou literaturu, která je ovšem řešením v jiné rovině. Například v technickoekonomických rozborech našich podniků se o lidském faktoru, byl-li vůbec zaznamenán, pojednávalo na nesrovnatelně nižší úrovni vzhledem k čistě technickým a ekonomickým otázkám, a rozhodně nešlo o vědeckou analýzu. Vědecké formování mezilidských vztahů v závodě si vynucuje odbornou kvalifikaci právě tak jako řízení výrobního procesu, připomíná A. Matejko, a zároveň upozorňuje na nutnost postupného budování sociotechniky na základě výsledků společenské psychologie a sociologie, která by se stala praktickým návodem ke kultivaci mezilidských vztahů v závodě. Sociotechnika představuje „souhrn vědecky zdůvodněných a experimentálně vyzkoušených prostředků působení na pracovní kolektivy, které směřují k jejich zcelení v kompaktní kolektivy, k zharmonizování mezilidských vztahů a nakonec k vytvoření žádoucí motivace u zaměstnanců“ (25–26).

Zde se výrazně projevuje charakteristický rys Matejkovy knížky, tendence prostupující všemi nadhozenými otázkami, tj. důraz na praktický význam a důsledek sociální teorie. Zaměření knížky není určeno jen účelem, kterému má sloužit, je výsledkem snahy o věcné a na vědeckém základě realizované spojení teorie a praxe, záležitosti v současné době právě v polské sociologii práce neobyčejně živé.

Ani o další kapitole nelze říci, že by v ní bylo málo látky k přemýšlení a ke srovnávání. Projevuje se tu opět Matejkův přístup k celé problematice kultury práce, typický úsilím nalézt rozhodující článek k řešené otázce, pokusem vystihnout hlavní tendence a neutronout přitom v povrchním popisu.

Jestliže má vedení závodu postupovat jednotně ve všech záležitostech, musí se řídit

jasnou a jednoznačnou linií, kterou důsledně, ale neschematicky realizuje. Stanovení této linie vyžaduje poznání současného stavu závodu, jeho potřeb a perspektiv, zjištění požadavků a nároků pracujících. Zcela jistě každého čtenáře překvapí to, jakou důležitost přikládá A. Matejko etické problematice práce, v níž spatřuje neodlučitelnou součást kultury práce. Prvorádou záležitostí je morální stav osazenstva závodu neboli jeho „psychická připravenost k pečlivému plnění povinností, loajlnost vůči závodu a větší či menší spokojenost.“ A. Matejko podrobně rozpracovává formulaci otázek, na které je třeba hledat odpověď z tohoto hlediska, řadí je do šestnácti skupin a snaží se postihnout hlavní činitele, kteří podmiňují morální stav lidí.

V socialistické společnosti dochází k podstatné změně v názoru na práci, která je v žebříčku hodnot na nejvyšším místě. Clověk není pouze výkonovou pracovní silou, je subjektem pracovní činnosti, a proto musí mít zajištěnu „reálnou možnost projevu svého názoru a iniciativy i účinného působení na osud závodu“ (34). Posuzování podřízeného s náležitým respektem k jeho osobnosti a vykonané práci patří k normám jednání v socialistické společnosti. Alexander Matejko se rozepisuje velmi podrobně o tom, jaké závazky má závod ke svému zaměstnanci splnit. Zaměstnanec právem očekává, že jej budou řídit kompetentní a přátelsky mu naklonění lidé, že uznání a odměna za vykonanou práci budou spojeny i uspokojivé vyhlídky do budoucnosti atd. Nízký stupeň morálky často pramení z toho, že závod nesplnil očekávání, s nimiž zaměstnanec do závodu přišel, pokud je vůbec vedení zná a pohodlně si nezejednodušuje situaci tím, že všem podřízeným přisypuje pouze výdělečné cíle.

Vedení závodu disponuje mnoha prostředky, kterými může působit na motivy k práci, kterými povzbuzuje své zaměstnance a angažuje je na pláncích závodu. Stále se však používá nejhrubších a ve většině případů neúčinných opatření, popřípadě represivních prostředků v mnohem větším měřítku než subtilních, psychologických a sociologických zdůvodněných opatření. Na adresu těch vedoucích, kteří neovládají umění vést lidi a zaměňují je s prikazováním a trestáním, A. Matejko říká, že „jen slabé a neschopné vedení sahá často k represivním prostředkům jako k jedinému, podle jeho mínění, působivému prostředku ukáznění podřízených. Ukáznit má především sám pořádek, vládnoucí v závodech“ (38). Morální stav zaměstnanců je citlivé zrcadlo, v němž se odrážejí (někdy nejasné nebo zkreslené) všechny omyly, chyby, prohřešky nebo zase na druhé straně kladné hodnoty v práci vedení. Používání trestních opatření budí vnitřní odpor u lidí a má často opačný efekt nebo povrchně přitakávací výsledky. „Nejpůsobivější samozřejmě není kázeň vnucená lidem zvenčí, ale jejich osobní ukázněnost, vyplývající z vlastní motivace.“ (39)

Jak je zřejmé, jde o složité otázky mezilidských vztahů, které správně řešit není nijak snadné. Aby se vedení závodu mohlo při své činnosti v této oblasti opírat o kvalifikovanou pomoc, byla v polských závodech zřízena funkce závodního sociologa. Jeho činnost vykrystalizovala na funkci odborného poradce, který je svého druhu diagnostikem, proklépává závod, aby určil churavé oblasti a navrhl nejprogressivnější způsob řešení. A. Matejko vypočítává na dvacet různých okruhů otázek, k jejichž řešení se stala činnost závodního sociologa nepostradatelnou. Srovnání s našimi závody není možné, protože u nás není tato funkce zavedena, ačkoli o její účelnosti není pochyb. Psychologie práce má příznivější podmínky činnosti, protože na velkých závodech byla vybudována psychologická pracoviště, která díky dlouhé přestávce a téměř žádné tradici jsou zavalena úkoly.

Rozebírané obecné otázky jsou vždy funkčně zaměřeny k praktické aplikaci, předpokládají již svým výběrem i sestavou. Další kapitoly obsahují sociologickou analýzu různých stránek života a práce pracujících. Sociologické hledisko kultury práce je uplatněno na všechny základní formy mezilidských vztahů v závodech.

V kapitole o přijímání zaměstnanců jsou uvedeny povinnosti nadřízených, závodních institucí a organizací, ale zejména tu je popsána technika rozmluvy s nově přihlášeným zaměstnancem, protože zde je zřejmě slabina celé dosavadní praxe v přijímání zaměstnanců. Právě tak v kapitole o adaptaci mladého odborníka na pracovní prostředí se klade důraz na zvládnutí přechodu ze školy do závodu a na motivaci mladého specialisty. Velmi zajímavá jsou čísla a údaje z výzkumu adaptace mladých inženýrů, která mohou sloužit jako vodítko k výzkumům stejného zaměření, jež probíhají u nás.

Vztah podřízeného a nadřízeného, buňka jakéhokoli řízení, je ve středu pozornosti zejména co se týče předpokladů správného řízení a různých stylů řízení. V současné době podstatných změn v řízení a plánování národního hospodářství v ČSSR vystupují tyto otázky zvláště do popředí. Úspěch nové soustavy bude záviset i na tom, kdo ji bude zavádět do praxe, kdo a jak bude vybrán pro různé vedoucí funkce apod. V této souvislosti se neobyčejně závažnými jeví metody a techniky hodnocení a výběru lidí, které by měly mít co možná objektivní charakter. Pracovní kolektiv, jeho struktura, změny, integrace, morální stav a další otázky jsou předmětem výkladu předposlední kapitoly, kde jsou uvedeny některé poznatky sociometrie. V poslední části se zkoumá síť spojení uvnitř závodu, přenos informací a končí se stručným výkladem ne příliš populárního tématu, konáním porad.

Závěrem lze říci, že Matejkova studie o kultuře práce plní důsledně svůj cíl, neteoretizuje příliš, ale podněcuje k revizi ustálené praxe, stereotypů v myšlení a v jednání. V tom je i její stálá aktuálnost. Jasně a přehledně informuje o nejrůznějších úkolech a problémech v této oblasti, odhaluje největší

prohřešky ve vzájemných stycích lidí a současně ukazují cestu k nápravě. Omezuje se jen na sociologický aspekt kultury práce a izoluje jej natolik, že nesleduje ani sociální dopad estetických, technických nebo hygienických úprav pracovního prostředí. Tím sice ochuzuje své pojetí kultury práce, protože přetíná souvislosti s jinými kulturními stránkami lidské činnosti, ale to je zřejmě způsobeno maximálním soustředěním pouze na sociologickou stránku. Vzpomněli jsme v textu sociotechniky. Chceme-li ukázat dobrý příklad literatury tohoto druhu, pak ji právem můžeme spatřovat v této knížce.

Zbyněk Kuchyňka

Dvakrát o teorii elity

Anglická sociologie od dob H. Spencera takřka nemá autory, kteří by se cílevědomě zabývali velkými teoriemi o společnosti, nemá svého T. Parsonse. To se projevuje nejen tím, že v Anglii přejímají obecnou teorii (a proto velmi často i americké učebnice sociologie) od svých amerických kolegů. Toto opomíjení obecné teorie se projevuje i v pojetí jednotlivých prací anglických sociologů. Autoři zjevně přicházejí do rozpaků, když předmět jejich zkoumání má sice zřetelnou empirickou stránku, ale výsledky směřují nutně k zobecnění. Tak je tomu například i u teorie elity, kterou lze zkoumat jako část sociální stratifikace empiricky, ale nelze se úplně vyhnout teoretickým zobecněním, jež tvoří součást obecné sociologické teorie. Tuto buď rozvíjíme organicky v souvislosti se zkoumanou společenskou skutečností, nebo ji máme předem vypracovanou a více či méně přesně ji do vlastního bádání „dosazujeme“. Druhý přístup je pro anglickou sociologii typičtější a projevuje se i ve stati *Social Stratification and Political Elite*,¹ jejímž autorem je W. L. Guttsman, pracovník Školy ekonomických a politických věd v Londýně.

W. L. Guttsman si v úvodu své práce vytkl za hlavní úkol přispět k odstranění nedostatku, který spatřuje v tom, že „jak v praktických, tak i teoretických aspektech studia sociální stratifikace byla právě otázka politické elity zanedbána“ (str. 137). Autor sice dále uvádí, že chybou je dosavadní ztotožňování politické elity s elitou vůbec (str. 138). Takové uvedení do problematiky by jistě zasloužovalo vymezit pojem „politické elity“; autor však k takovému určení nedochází ani v úvodu, ani v průběhu, ani v závěru své stati. Otázku, kterou sám klade, se snaží zodpovědět tím, že hodnotí různé koncepce „elity“, které se vyskytují v dějinách sociologických teorií. Ukazuje na dva zdroje, z nichž jednotlivé teorie odvozují společenskou hierarchii: biologický a ekonomický. Touto cestou se dostává ke „kritice“ Marxova „ekonomismu“, dále k hledání souvislosti mezi teoriemi V. Pareta, M. Webera, H. D. Lasswella a T. Par-

sonse (G. Moscu neuvádí; za prvního teoretika politické elity pokládá K. Marxe) a k prvním rozporům mezi historickými fakty a přejatou teorií.

Již při kritice Marxova pojetí, které Guttsman charakterizuje shrnutím, že „vládnoucí politická skupina patří k nejvyšší společenské vrstvě“ (str. 138), se dostává do rozporů. Počáteční snahu o kritiku Marxe, vycházející z přejatých teoretických zdrojů, mění autor takřka ve „chválu“ K. Marxe, když konstatuje, že Marx vycházel z analýzy společenské skutečnosti. Guttsman píše: „Marxova analýza nebyla pouze založena na jeho víře v převládající význam výrobních vztahů a ekonomického konfliktu. Jeho vlastní obecná koncepce daleko silněji obsahuje očividnou zkušenost z politických událostí jeho doby, revoluce 1848, zvláště ve Francii a jeho zkušenosti z Anglie“ (str. 138). Na jiném místě uvádí, že tyto historické události vedly K. Marxe k tomu, aby „přijal realističtější analýzu třídní struktury společnosti, než je dichotomie, kterou nalézáme v jeho obecné koncepci. Sám politický faktor se zdá být součástí analýzy, ale jeho (Marxova) politická elita zůstává založena na společensko-ekonomických vztazích“ (str. 138).

Tyto rozpaky mezi takřka hamletovskou otázkou, zda Marxe „kritizovat či nekritizovat“, se zesilují dále, jakmile se Guttsman snaží prosadit tezi „čisté“ politické moci v určování elity a odtrhnout ji od ekonomického základu. Odtržení empiricky zjištěných skutečností, které Guttsman pečlivě zařazuje, od teoretického postulátu o samostatnosti politiky, jen potvrzuji, že i když autor „užívá“ obecné teorie, nepřekračuje rámec empirické sociologie. Jakmile však opouští teorii, podle níž „musí“ na první místo klást otázku politické moci, dochází k řadě pravdivých poznatků. Tak anglickou společnost 18. století pokládá za „nejlepší příklad zcela sjednocené elity“ (str. 142). Podle Guttsmana tomu tak bylo především proto, že aristokratická vrstva anglické společnosti v té době disponovala ekonomickou, kulturní a stejně i politickou mocí. V roce 1740 zasedalo ve sněmovně poslanců 340 statkářů, 63 úředníků a pouze 36 obchodníků. K tomu Guttsman poznamenává: „Zemědělství bylo nejdůležitější činností, ale i v ostatních oborech průmyslu a obchodu vystupovali příslušníci statkářských rodin jako zakladatelé. Společensky to udávalo tón, takže na základě zálib a zájmů těchto rodin byl určován i kulturní život. Politicky se vládlo jak prostřednictvím sněmovny lordů, tak i většinou sněmovny poslanců“ (str. 142). I v dalších příkladech o vzestupu „střední třídy“ Guttsman ukazuje velmi realisticky na souvislosti mezi ekonomikou a politikou (str. 143) a konečně, když shrnuje fakta o současných možnostech Angličanů vstoupit do politické činnosti, zdůrazňuje roli ekonomických faktorů. Podle Guttsmana se mohou o politickou činnost ucházet především ti, „jejichž

¹ The British Journal of Sociology, červen 1960, č. 2.

osobní bohatství jim zaručuje ekonomickou jistotu" (str. 146).

V závěrečné části, která má název *Teoretický model pro analýzu politické elity*, autor vypouští souvislost mezi ekonomikou a politikou snad právě proto, že jde o *teoretický* model. Uvádí pak čtyři „vnitřně spjaté“ faktory, na nichž závisí složení politické elity a její místo v sociální struktuře:

1. rozsah a úspěšnost boje tříd,
2. rozsah sociální mobility mezi třídami nebo povoláními,
3. prestiž a moc politické činnosti,
4. všeobecné rozdělení moci uvnitř společnosti (str. 147).

Guttsmanova práce o sociální stratifikaci a teorii politické elity nejen ukazuje na rozpor mezi teorií a empirií v tom smyslu, že teorie je „dosazována“, ale zároveň je příkladem takového způsobu práce, který ve vlastní badatelské činnosti se k teorii obrací zády a tak dosahuje řady pravdivých poznatků o společnosti. To platí jak pro Guttsmanovo „pochopení“ Marxe, tak i pro jeho objevení úlohy ekonomického faktoru ve společnosti, a to navzdory teorii o všemocnosti politiky.

Protože angličtí sociologové nevytvářejí velké společenské teorie, bude jistě třeba přihlídnout při marxistické kritice teorie elit i k takovému „anglickému“ způsobu sociologického myšlení, jak je nalézáme u W. L. Guttsmana.

Naše kritika buržoazních teorií elit může být účinnější, překoná-li aprioristické odsuzování a bude-li hledat významné zdroje těchto teorií. Spolu s určitým charakterem buržoazního sociologického myšlení souvisí i otázka, v jakých zemích — s jakým stupněm tradice demokratismu, aristokratismu nebo fašismu — teorie elit vznikají. To rozhodně neznamená popření úlohy materiálních faktorů ve společnosti, ale uvědomění si, že buržoazní sociolog je *také* teoretik, myslitel, který není lhotejný k idejím a tradicím země, v níž žije. Materiál k podobnému zamyšlení nad osudy teorie elit ve Francii přináší stať *„Some French Concepts of Elites“*² od Michaliny Clifford-Vaughanové.

Stať dělí francouzské teorie elity na normativní a empirické; přináší zajímavé postřehy o problému, jak jej chápal Saint-Simon, zamýšlí se nad otázkou, jak klasifikovat elity, zda podle „hodnoty jejich funkcí“ nebo „v termínech moci“ (str. 319). Z našeho hlediska je pak pozoruhodná ta část, kde se řeší vztah prestiže, moci a „národního temperamentu“. Autorka uvádí, že právě vliv Velké francouzské revoluce vedl k „nevšímavosti k politickým pozicím a ... k nevíře v existenci politické elity. Jednomyslné přijetí ostatních pozic naráželo na nedostatek svornosti. Například militaristická hierarchie trpěla republikánskou nedůvěrou ... stejně jako církevní hierarchie. Pravicové útoky přispívaly na druhé straně k snížení prestiže, již se těšili poslanci v parlamentu ... Obchodní elity nemě-

ly důvěru, poněvadž ve Francii se na kokoli, co má co činit s penězi, pohlíží jako na něco hanlivého a nečistého. Žádné hodnoty nebyly univerzálně akceptovány, žádné funkce nebyly považovány za vhodné s pozicemi“ (str. 320).

Závěry Michaliny Clifford-Vaughanové o vlivu demokratické tradice ve Francii rozhodně působí dodnes na teorii elit v tom smyslu, že se zde relativně více než v jiných zemích (s výjimkou Německa) teoretikové orientují na vytváření představ, jaká by elita *měla být*, než na popis, jaká *skutečně je*. Blízko zde budou i některé myšlenky Saint-Simona, který elitu chápe jako vrstvu, jež má zajistit ekonomickou prosperitu a vědecký pokrok. Zároveň však ukazuje, že taková společenská vrstva je cennější a významnější pro život Francie než král, královská rodina, ministři, poslanci, generálové a „vedoucí administrativních oddělení“. Nepřímým potvrzením, že demokratismus, spjatý s vlivem francouzské revoluce, působil na pojetí elity, je i skutečnost, že první tvůrci těchto teorií jako G. Mosca nebo Paretova žákyně M. Kolabiňská zkoumají cirkulaci elit na dějinách Francie v období před revolucí 1789 (zhruba od Karla Velikého do revoluce). Stať Michaliny Clifford-Vaughanové je vhodným podnětem i pro marxistický, kritický a diferencovaný přístup k jednotlivým teoriím elit.

Emanuel Pecka

Monografie o vztahu mezi zdravím a sociální dynamikou

Manfred Pflanz: Sozialer Wandel und Krankheit. Ergebnisse und Probleme der medizinischen Soziologie. Stuttgart, F. Enke Verlag, 1962, 403 s., DM 65,—

Autor je soukromým docentem na lékařské poliklinice university v Giessenu, vedené prof. Th. Uexkülllem, který v řadě vlastních publikací projevil živý a tvůrčí zájem o sociální aspekty problémů pokládáných někdy jen za orgánové patologické; neudivuje tedy, že jeho asistent zpracoval monografii, v níž je provedena analýza souvislosti zdravotního stavu a sociálních podmínek u 9911 náhodných pacientů, kteří přicházeli na polikliniku v době od 1. 11. 1956 do 31. 3. 1958. Vyloučení byli pouze psychotici posláni na konziliární vyšetření z psychiatrické kliniky. Jelikož své závěry formuluje autor převážně z hlediska psychosomatické medicíny, která má určité rysy společné s pojetím, jež u nás reprezentuje tzv. nervismus, je toto vyloučení kategorie psychiatrických pacientů zcela oprávněné. Souvislosti pak jsou analyzovány v různých sestavách podle položené otázky. Tyto sestavy se dají sloučit do dvou velkých skupin, jak jsou také v práci prezentovány, tj. s lékařskými (zejména diagnostickými) nálezy jako základnou a jejich sociologickou interpretací, a rovněž naopak. Zatímco o biologické a medicínské problematice pojedná-

² British Journal of Sociology, prosinec 1960, č. 4.

váme jinde, může čtenáře sociologicky zainteresovaného zajímat spíše druhá stránka autorova přístupu, a ovšem jeho výchozí pozice, které je věnováno poměrně dosti místa.

Autor, ač sám lékař, přiznává prioritu v pomezí oblasti lékařské sociologie spíše sociologům, jak je to zatím běžnější ve Spojených státech. Cituje například praxi Yaleské university (str. 36), kde sociologové mohou získat stipendia pro výzkumnou práci na lékařských pracovištích (aniž jsou pochopitelně léčebně činní), a dále Strause, jenž již v r. 1957 napačoval 57 sociologů, kteří lékařskou sociologii přednášejí, a 108 těch, kteří se podíleli na 135 výzkumných projektech tohoto zaměření. V Harvardu se naopak přednáší řada sociologických disciplín studentům veřejné zdravotní péče (School of Public Health), tedy budoucím pracovníkům oboru, jenž je blízký našim oborům hygienickým. Můžeme jen litovat, že naše výuka hygieny nevytěžila dosud ze své pokrokové ideologie stejné pokrokovou pedagogickou praxi; perspektivy, které se i u nás konečně otevřely před sociologií, snad v tomto směru umožní nápravu neobyčejně potřebnou.

Pflanz podává nejprve na 50 stránkách úvod do lékařské sociologie, kde shodně s jinými autory dospívá k rozdělení úkolů na ty, které se shrnují pod označení „sociologie v lékařství“ (sociology in medicine) a „sociologie lékařství“; tento poslední přístup, který pochopitelně budí často nezájem lékařů zakládajících si na idylických představách jak o vztazích mezi lékaři samými, tak především mezi lékaři a pacienty, je v monografii samé sledován jen okrajově. Toto Strausovo rozdělení na dva hlavní směry práce navrhl Schelsky doplnit ještě o jednu větev, a to lékařství v sociologii; má to být pomocná disciplína pro sociologickou badatelskou práci. Více než 250 dalších stránek zabírá pak vlastní autorův výzkum a 50 stran je věnováno jednotlivým diskutabilním problémům, možnostem výkladů a teoriím jiných autorů (Parsons, Dittfurth, Wolff aj.). Literární odkazy je přes 1200. Předmluvy jsou dvě, jedna od P. Christiana, druhá více polemická zejména vůči úzce pojatým aspektům medicínským od René Kóniga.

V práci tohoto druhu se autor nikdy nemůže omezit jen na sdělení určitých nesporných nálezů a na výpočet statistických korelací; snad proto také u nás máme při vynikající produkci „neproblémových“ prací, zejména z animální biologie a patologie, relativní nedostatek prací, kde lékařské poznatky jsou vtěleny do širších teorií respektujících společenskou návaznost a jejich dynamiku. Riziko omylu patrně ovlivňuje motivaci. Nutnost spojit jednotlivé poznatky obecnými teoriemi, doplnit zatím chybějící články a postavit nové hypotézy pro ověřování, umožňuje čtenáři poznat zásadní ideový přístup autorů a tímto klíčem pak zpětně hodnotit jeho výroky.

M. Pflanz má sotva co společného s marxismem; i když neznáme přesně míru tlaku, který v NSR na publikační činnost mohou vyvíjet dohlédací úřady, je typické, že užívá

zásadně termínu Sovětská okupační zóna místo vysídlení a v této souvislosti i Sudetenland, Böhmen apod. Na druhé straně však zcela lapidárně a otevřeně konstatuje (str. 250), že němečtí uprchlíci jsou jen nepatrným procentem všech poválečných uprchlíků, a že tento světový problém vznikl hlavně jako následek německých válečných akcí (deutsche Kriegshandlungen).

Vědecké Pflanzovo krédo je, že nikoliv sociální působí na člověka jako na předem danou biologickou jednotku, nýbrž že sociální je přímo předpokladem vzniku člověka jako druhu (podobně kritizuje i König Schelskyho); dále teze o nerozlučnosti psychiky od tělesné stránky člověka a konečně odmítnutí kulturního pesimismu, staromilství a kritická „víra“ v obecný pokrok světa (spíše ovšem pouze technický); to vše nám Pflanzovo stanovisko přece jen přibližuje.

Vcelku se dá říci, že autor projevuje upřímnou snahu o nezájatost a vědeckou obezřetnost, i když s mnohými dílčími názory se dá polemizovat, jak uvedeme dále. Zejména se zdá, že při výkladu svých nesporně cenných nálezů relativně přecenil vliv sociálních interakcí a jejich psychického odrazu a podcenil úlohu materiálního působení, např. výživy.

Jádro práce tvoří kategorie sociální dynamiky (sociální změna, sozialer Wandel, social change, cultural change) jako zvlášť výrazný model jakéhokoliv sociálního působení na zdraví člověka. Pflanz se podrobně zabývá teorií a projevy sociální dynamiky a jejími vztahy k lékařství, ovšem jen v rozsahu nezbytném pro přístup ke zkoumanému materiálu. Četné citace umožňují hlubší studium pramenů. Autor zdůrazňuje, že sociologie musí zkoumat tento jev bez hodnotícího postoje a vyčítá autorům lékařsky zaměřeným, že druhotně shledávají argumenty z psychopatologie k odsouzení jevů, které apriorně pokládají za nežádoucí. Pflanz odmítá neprokázané teorie o existenci tzv. civilizačních nemocí (pojem civilizace vylučuje jako pre-judiciální a připouští jen verzi „technické podmínky kultury“, str. 6) a zejména tzv. feditelské nemoci (manager-disease); ukazuje vtipně, že tento pojem bývá preferován proto, že propůjčuje nemocnému vyšší sociální status než (patologicko-anatomicky) jediné reálné) diagnóza kalcifikace věnčitých cév. Zdůrazňuje pak Parsonsův názor, že sociální dynamika v širším slova smyslu je obecnou a trvalou vlastností komplexních sociálních systémů, které nikdy nejsou jen stabilní anebo jen labilní, nýbrž vždy oboje současně.

Dále se autor zabývá, spíše ovšem formou kritického přehledu literatury, časovou prioritou materiální kultury před nemateriální (adaptive culture podle Ogburna) a jevem kulturního opožďování (cultural lag) postojů intelektuální a emocionální sféry za „technologii“ života v materiální sféře. Toto pozorování má již velmi blízko k našim názorům na opožďování nadstavby za materiální základnou. *Enkulturační* rozumí běžný vývoj od dětství v rámci určité kultury a její orga-

nické pozici (spíše než přijímání); konfliktů je zde relativně nejméně.

Akkulturace je naopak pozdní přejímání cizí kultury, kde přirozené jsou konkrétní možnosti různé. Buď je dosavadní kultura jako celek naráz výrazně ovlivněna zvenci, což je případ rozvojových zemí, anebo jedinec opouští svou kulturu – vždy pod větším či menším tlakem; může být tak skrytý, že rozhodnutí je juristicky dobrovolné, například provádění do ciziny, anebo nedobrovolné, při vysídlení. Zdá se, že ani pro nás nemá tato otázka čistě teoretický význam: jednak i uvnitř republiky je migrační aktivita poměrně vysoká, jednak se stávají srozumitelnější pohnutky uprchlíků k návratu do vlasti, i pohnutky těch, kteří se nikdy uprchlíky nestanou. Citovaná práce Tyhurstova o případu 48 uprchlíků do Kanady ukazuje, že počáteční radost byla vystřídaná pocity deprese, úbytkem fyzických sil a poruchami chuti; jiné studie dosvědčují, že důsledky této sociální změny se projevují nepříznivě ještě ve druhé generaci (the second generation problem). Ovšem všechny studie tohoto druhu nemusí vždy vidět tento problém jen ve světle akkulturnace. Tak zejména Weismanova práce o nemocných tyreotoxikózou, kteří se do Spojených států dostali po pobytu v německém koncentračním táboře (str. 250), vnuká spíše představu o poškození a deviaci metabolismu v tomto stressovém údobí než v době pobytu v USA.

Jádro argumentace o obtížích akkulturnace tkví v pojetí soustavy hodnot, jež musí být měněna. Souhlasíme s Vondráčkem, který nedávno vydal monografii o tomto tématu, že je to problém velmi závažný. Potíž však spočívá v tom, že *současné* se mění i řada „technických“ podmínek života, především mikrochemické složení vzduchu, vody a místních potravin. Pokud se důkaz o obtížích akkulturnace vede jen po linii kulturních jevů, například mezního nebo dokonce kriminálního chování (marginální osobnosti), pak je přesvědčivější než vede-li se pouze po stránce somatických projevů. Když např. Pflanz později statisticky přesvědčivě dokládá vyšší výskyt rakoviny žaludku u přesídlených zemědělců než u přesídlenců městských (ve svém klinickém materiálu, nikoli v populaci!), pak je reálnější myslet na mikrochemismus půdy nebo vod již proto, že o převodu komplexního kulturního prožitku na somatiku máme ještě příliš málo doložených poznatků. Že nám zde chybí již jen „fyziologie estetiky“ pocívueme už delší dobu při snaze o vědeckou estetizaci životního a pracovního prostředí. Problém adaptace na nové kulturní prostředí, jak se o něm Pflanz zmiňuje (str. 46), je tedy velmi složitý a zahrnuje nezbytně i boj o nový sociální status přistěhovalce uvnitř existujícího kolektivu sídlisté, pracoviště nebo školy. Tak se dočteme, že děti přistěhovalců do oblasti Pflanzova štetření (Giessen a jeho spádová oblast) vynikaly ve škole často mimořádnou pilí a učebními úspěchy. Podle Wilsona pak není pod pojem sociální dynamiky (social change) zahrnuta situace sociální směny (social circulation), tj. směna držitelů sociál-

ních pozicí anebo přechod do pozic nově vzniklých uvnitř stávající kultury. Pflanz upozorňuje, že v jeho práci se věnuje značná pozornost hlediskům, jako je změna bydliště, sociální vrstvy, velikosti rodiny apod., ovšem jen na pozadí sociální dynamiky, která tyto změny vyvolala. Zásadní jeho hypotézou pak je, že nutnost adaptace, konflikty hodnot a napětí mají ke vzniku chorob bližší vztah než tato dynamika sama o sobě. Upozorňuje na to, že i změny ve výrobních postupech, pokud nabudou společenského charakteru, například automatizace, mohou vyvolávat jevy, jež patří do okruhu problémů sociální dynamiky.

V úvodu k vlastním nálezům autor kriticky reviduje svoji metodiku a uvádí řadu jejích omezení, která jsou ovšem inherentní. Zvláště cenné je, že dokládá podmíněnost (značně so-

Sociální vrstva	Generace nemocného	Generace rodičů
1	akademici (tj. vysokoškolační) vyšší úředníci důstojníci (!)	akademici vyšší úředníci důstojníci (!)
2	samostatní: obchodníci zemědělci řemeslníci hostinští* střední úředníci mistři	samostatní: obchodníci zemědělci řemeslníci hostinští střední úředníci
3	obchodní zaměstnanci techničtí úředníci vyučení dělníci	nižší úředníci obchodní zaměstnanci techničtí úředníci správní zaměstnanci mistři
4	nižší úředníci správní zaměstnanci zdravotní sestry hudebníci, umělci poddůstojníci	vyučení dělníci ošetřovatelé hudebníci, umělci
5	nevyučení dělníci zaučení dělníci vojáci	nevyučení dělníci zaučení dělníci vojáci

* Pozn.: patrně spíše restauratéri. J. T.

ciálně vázanou) hranic mezi zdravím a nemocí, kterou si často neuvědomují laici ani lékaři. Přísně objektivní nálezy lze téměř vyloučit; cokoli stojí na výroch nebo vůbec iniciativě pacienta, především samo vyhledání pomoci, je spolehlivé jen v určitém rozsahu. Čím méně výrazné jsou organické základy potíží, tím více je sociálně podmíněno, zda pocity jsou interpretovány jako chorobné či nikoliv. I zde záleží na soustavě subjektivních hodnot, na příklad na vztahu k bolesti. Poněvadž pro své stanovisko autor uvádí bohatý literární materiál, je studium jeho monografie již z tohoto hlediska neobyčejně podnětné. Treba překonat jen profesionální postoj ke kritickým poznámkám, které lékařské metodologii nijak nepochlebuji; tak například je citována studie E. Maiera z roku 1959, jenž zjistil rozdíly od 3 do 75 % nejen mezi různými posuzovateli, ale i u téhož posuzovatele v průběhu roku při stanovení poměrně jednoduché diagnózy u řadové prohlídky.

Než se zmíníme o faktických výsledcích, které víceméně statisticky signifikantně potvrzují hypotézu o vyšší frekvenci poruch zdraví ve vztahu k sociální dynamice, je třeba vzít na vědomí proměnné veličiny na straně sociálních ukazatelů, které autor zavádí. Mluvili jsme již o tom, že přesídlenci, jako model přímo experimentální situace sociální dynamiky (str. 53), poskytují mu hlavní argumenty pro toto tvrzení. Rozlišuje přesídlenice (definované jako osoby, které změnily bydliště mezi r. 1937 a 1957) ze Sudet, Čech, Východních Prus, Slezska, Západních Prus a Pomoran, NDR, Balkánu (bez přesného vymezení, takže není zřejmé, zda jde i o přesídlenice z Maďarska!) a jiných spolkových zemí (nyní NSR). Jejich měsíční příjmy se pohybovaly většinou v rozmezí od 300,— do 750,— DM (což odpovídá přibližně 540,— až 1350,— paritním korunám). Je ovšem sledována ještě řada dalších korelací k věku, pohlaví, cestě do práce, změně sociálního statusu proti předchozím generacím apod. Zvláštní pozornost zasluhuje „vztahový“ sociální žebříček, který autor vypracoval za účasti sociologického semináře kolínské university (str. 271–272). Musíme uvést, že sám s ním není zcela spokojen, a že pokládá Janowitzovo třídění, které bylo publikováno teprve r. 1958, za výhodnější; přesto však v obecných rysech vystihuje sociální hodnocení a postoje lidí ve Spolkové republice a korektury se mohou týkat nejvýše přesunu o jeden stupeň. Proto jej podáváme nezkrácený:

V komentáři k sociální stratifikaci se na jiném místě monografie zdůrazňuje, že sama výše příjmu není jediným kritériem pro nabytí sociálního statusu, ale přece jen vzestup hodnocení vyučených dělníků za jednu generaci nad nižší úředníky se dá těžko hodnotit jinak než finančním klíčem. Přitom je nutné připomenout, že pro náš pojem úředník jsou dva rozdílné termíny, totiž Beamter, úředník v systemizované stupnici a Angestellter, což zde překládáme většinou jako „zaměstnanec“, úředník ve smluvním soukromoprávním po-

měru. Překvapuje nás nízké zařazení hudebníků a umělců, i když zde nejsou blíže specifikováni a sotva se jimi rozumí umělci špičkoví. Typické je zařazení důstojníků, a to bez dalšího rozdělení na hodnostní třídy, a proti tomu úplně kontrastující začlenění vojáků. Sám autor blíže tuto stupnici nezdůvodňuje.

Ze zvláštních sociálních skupin, k nimž je korelován zdravotní nález, zasluhují alespoň stručnou zmínku dvě: totiž zaměstnanci americké vojenské správy (str. 310), u nichž se vyzvedá zvlášť vysoký stupeň nejistoty, poněvadž mohou být propouštěni bez udání důvodů a bez právní ochrany platné u německých zaměstnavatelů, a dále ženy, které přišly na polikliniku v kroji (str. 311). Autor podotýká, že tato skupina se stává doslova den ze dne historickou; pozoroval také skutečné pokles těchto pacientů v průběhu svého sledování. Bylo by možná užitečné, kdybychom jeho vtipného nápadu využili i u nás, a to nejen při výzkumu korelací zdravotnické povahy, ale i názorových projevů.

Vcelku se potvrzuje, že skupiny vystavené nárokům ať již sociálních změn nebo trvaleji nepřiznivých sociálních podmínek, zvláště skupiny osob poslední sociální vrstvy, mají podle Pflanzova žebříčku průkazně horší zdravotnické ukazatele. To ovšem nemusí být reprezentativní pro celou populaci, jež v této studii sledována nebyla. Poměrně nejhůře jsou na tom vysídlenice ze Sudet a balkánských zemí. Pflanz tyto výsledky uvádí do vztahu s větší vzájemnou odlišností opuštěné a přijaté (hessenské) kultury, zejména v případě balkánských vysídlenců. I zde se přirozeně uplatňují námitky, nikoliv snad vůči faktickým nálezům, ale hlavně vůči vylučnosti uvedené interpretace, i když ji autor provádí opatrně a kriticky.

Také rozdílnost výživových praktik, které Pflanz chápe spíše jako kulturní výtvor než jako odraz materiálních podmínek prostředí, je zvláště mezi Hessenskem a původní zemí na Balkáně velmi značná. U sudetských přesídlenců nemůžeme naopak přehlížet nízké sociální podmínky v jejich dětství, i když jim je vláda první republiky jistě nevytvářela cílevědomě jen proto, že byli Němci; neutěšený sociální stav pohraničí byl obecně známý jako výsledek zvláštních výrobních podmínek (textil). Cizí i naši autoři mezitím prokázali, jak mimořádně intenzivní a doživotní vliv mají podmínky nejčasnější periody dětství. Pflanz o nich mluví rovněž, ale pouze ve vztahu k sociálnímu společenství matka – dítě. V jeho statistice je nápadné, že relativně nejméně škod na zdraví vykazují muži z Východních Prus, tedy kraje, kde výživa byla na vyšším stupni než technická kultura. A tak přehled různých teorií o vzniku biologických škod působením sociálních činitelů je zaměřen více psychosomatickým než sociálně biologickým směrem. Je-li to škoda, pak spíše pro autora než pro čtenáře, který dostává v této publikaci výtečně informovaný a kritický rozbor prací u nás neznámých nebo i nedostupných.

Jaroslav Tejmar

Socialismus a samospráva

(Zpráva o sociologické konferenci
v Jugoslávii)

Jugoslávská sociologická společnost přistoupila k organizování pravidelných každoročních odborných diskusních shromáždění. Pro první z nich, které se konalo v únoru 1965 ve Splitu, bylo zvoleno téma „Samospráva v Jugoslávii“. Pochopitelně, protože problémy samosprávy mají pro vývoj socialistických společenských vztahů v zemi klíčový význam. Ve shodě s tím jsou ve středu teoretické i empiricko-výzkumné pozornosti jugoslávských sociologů, kteří mohli na shromáždění předložit četné pozoruhodné poznatky, závěry z výzkumů, teoretické hypotézy i metodické zkušenosti.

Jednání bylo oživeno i účastí několika sociologů ze zahraničí, z nichž zejména představitelé sociologie z jiných socialistických zemí přispěli aktivně do diskuse. Ze tří hostů ze západních zemí vystoupil v diskusi jen představitel Holandska.

O velkém významu, jenž je v Jugoslávii daným problémem přikládán, svědčí mimořádná účast kolem stovky vědeckých pracovníků, a navíc praktiků ze všech republik. Tato širší shromáždění, a též okolnost, že jednání se vedlo výlučně v plénu, ovšem zase značně omezily možnosti bezprostřední živé polemiky.

Hlavním polem socialistické demokracie v zemi je hospodářská sféra. Dělnická samospráva na závodech je základní složkou celé mnohotvárné samosprávní soustavy, která zahrnuje i ostatní hospodářská odvětví země (včetně převážně malovýrobního zemědělství, kde působí prostřednictvím strojních i spotřebních družstev), kulturní a sociální instituce, a integruje se pak po linii samosprávy obecní i republik a celé země.

Ve srovnání s problematikou komunální samosprávy a samosprávy v kulturní sféře byla diskuse, která se týkala dělnické samosprávy ve výrobě, daleko živější a obsažnější.

I mezi jugoslávskými sociology (podobně jako mezi sociology jiných socialistických zemí), je považována za centrální problém dezalienace. Celkovým rysem veškerého jednání splitské konference bylo pojetí problémů samosprávy jakožto nedílné složky širší problematiky odcizení a jeho překonávání. Úvodní referát *Fiamengův* odlišuje antropolo-

gickou a sociologickou dimenzi procesu odcizení i jeho překonávání, přičemž druhou z nich diferencuje na oblast výrobní (odcizená práce jako základ všech druhů odcizení), společensko-politickou (hierarchické struktury) a společensko-psychologickou, ideovou. Pouze samospráva umožňuje lidem jakožto příslušníkům reálného společenství postavit své společenské síly pod svou vlastní kontrolu, tj. pod kontrolu reálného (a nikoliv abstraktního) společenství, a tím ovládnout hlavní zdroj odcizení člověka. Sebeutvrzení člověka jako svobodné bytosti není možné mimo proces společenské samosprávy jakožto podstatné komponenty struktur, v nichž je překonáváno odcizení.

Podobně *Drašković* vidí v samosprávě cestu k realizaci materiálních i společenských podmínek afirmace procesu dezalienace osobnosti ve všech činnostech výrobce. Soudí tak především proto, že samospráva otvírá proces překonávání prvků zprostředkování ve společenských vztazích. Neukazuje ovšem, v jaké míře je zprostředkování překonatelné a v jaké míře (vzhledem k nezbytné společenské a organizační integrovanosti a dělbě práce) za každých okolností nutné.

Kozomarová považuje samosprávu za zespolštění privilegované aktivity jednotlivců jakožto vedoucích činitelů práce i subjektů moci. Samospráva neguje dělbu na vykonavatele práce a řídící pracovníky.

Samospráva jako proces integrace výkoných a řídících funkcí ve výrobě je považována za proces integrace produkce a kreace, a tím za nezbytný faktor překonávání rozporů mezi fyzickou a duševní prací. Podle *Fiamenga* proces fungování socialistické samosprávy organicky vyžaduje vědecky poznávat všechny jevy a potřeby vznikající v procesu výrobní práce, a tím vnašit do činnosti výrobců významný intelektuální zřetel.

Též podle *Draškoviće* výrobce svými funkcemi při rozhodování uskutečňuje širší intelektuální valorizaci práce. *Drašković* pojednával z hlediska překonávání odcizení o perspektivách dělby práce v podmínkách společenské samosprávy vůbec. Samospráva rozvíjí technickou dělbu práce, bez které není myslitelná humanizace lidských potřeb a vztahů. Současně však profesionální dělba práce a získávání pozic a funkcí v jejím rámci rodí byrokraticko-technokratické tendence, které ohrožují základní humanistický obsah samo-

¹ O tom výrazně svědčí loňská varšavská konference. Viz „Sociologický časopis“ 1965, č. 2., str. 174–175.

správy, již usilují přeměnit v transmisi k realizaci zvláštních záměrů jednotlivých sociálně profesionálních skupin. V tom hledal Drašković základní rozpor samosprávy. Ta nejen klade, ale i řeší rozpory mezi specializovaným dělníkem a objektivními zákony rozvoje dělby práce v rámci socialistických společenských vztahů, ve kterých má být překonávána souvislost mezi touto dělbou a společenským postavením člověka. Drašković však nesporně přecenil působení té společenské aktivity, kterou umožňuje samospráva, když tvrdil, že různé druhy kompenzace specializované práce, které jsou uskutečňovány ve společenském bytí výrobce, vedou k překonávání parcelace jeho osobnosti, vytvoření rozvinutou technickou dělbou práce. Samospráva totiž podle našeho názoru může napomáhat procesům přetváření charakteru práce ve směru její vyšší humanizace, dokonce je organicky do těchto procesů integrována, nemůže je však substituuovat. Ostatně sám Drašković uzavřel svůj příspěvek tvrzením, že samy společenské výrobní síly překonají nelidskou podstatu odcizení v práci.

Radosavljević soudil, že ve stupni rozvoje samosprávy je vyjádřeno, v jaké míře je v pracovní pospolitosti překonána hierarchická struktura dělby práce, řízení lidí, protiklad mezi duševní a fyzickou prací.

Kozomarová zdůvodňovala úlohu samosprávy při překonávání dělby fyzické a duševní práce tím, že samosprávní aktivita má charakter duševní činnosti a že manuální dělníci, kteří ji vykonávají, přestávají být pouze manuálními dělníky. Proto si vzájemně odpovídají zejména automatizovaná výroba a samospráva.

Hadžistević polemizoval s Pejovićovými názory² na žádoucnost avantgardní úlohy inteligence ve funkci teoretické kritiky (jakožto předpokladu překonávání existujících stavů v podmínkách beztržní společnosti). V této polemice poukázal na to, že přechod sdružených výrobců do říše svobody brzdí nejen ti, kteří by si přáli uchovat pro sebe monopol ekonomické a politické moci, ale i ti, kteří by analogicky chtěli monopolizovat duchovní moc. Pejovićově koncepci se vytykalo, že podle ní by v nové společnosti byly duchovní a veřejné práce rozděleny mezi dvě nevýrobní vrstvy, tj. politiky a intelektuály. Výrobci a intelektuální pracovníci mohou být jednotni jen za podmínky, že ti druzí pomáhají výrobcům, aby ti, zůstávající výrobci, se současně stávali intelektuálními pracovníky.

Na námitky narazilo tvrzení Kozomarové, že bezprostřední samospráva se projevuje v čisté podobě pouze v hospodářských organizacích. Vyvolalo to diskusi o zásadnější otázce rozlišení výrobní a nevýrobní práce. Podle Radosavljeviće rozpor mezi nimi neplyne ze skutečné dezintegrace práce, ale z jejího neekonomického pojetí, které bude překonáno pevnějším sepětím např. školství se společenskou praxí a výrobou. V tomto

myšlenkovém sledu poněkud zploštil vztah teorie a praxe, když požadoval, aby pracovní programy vědeckých institucí a jejich vztahů vůči společenské praxi vyplývaly ze zcela bezprostřední společenské potřeby, a nikoliv z pojetí, podle něhož je vědecká práce jedna věc a společenská praxe druhá věc.

Nikolić se postavil proti jednostranným pojetím samosprávy buď jen jako výrobního vztahu nebo zase jen jako politické instituce. Samospráva představuje proces integrace ekonomiky a politiky jakožto relativně oddělených společenských sfér, integrace základny a nadstavby vůbec. Je integrálním, nikoliv parciálním sociálním jevem, pro nějž jsou podstatné nejen určité společensko-ekonomické zákonitosti, ale současně určité subjektivní akce.

Goričarův referát analyzoval úlohu dělnické samosprávy jakožto centrální společenské instituce (tj. takové, která nejsilněji ovlivňuje základní charakteristiky dané globální společností). Jako taková je dělnická samospráva relativně trvalým, strukturovaným celkem těch společensky uznaných a chráněných samosprávních úloh a vztahů, jejichž prostřednictvím občané uspokojují své potřeby produkce, reprodukce a rozdělování materiálních hodnot, i potřeby příslušných služeb na základě společenského vlastnictví výrobních prostředků. Úloha výrobce i řídicího činitele přechází k jedné a téže společenské vrstvě, přičemž úplné spojení těchto úloh se bude realizovat až za podmínek plně automatizace výrobních procesů. Organizační oddělování těchto dvou rolí je dnes ještě nutným důsledkem společenské dělby práce. Záleží též na intenzitě kooperačních vztahů, která ovlivňuje kohezivitu pracovní organizace. Goričar naznačil problematiku pozic a funkcí v samosprávných pracovních organizacích.

Kuvačić vytkl Goričarovu model, že jednostranně přenáší Parsonsův funkcionalistický model na jugoslávskou dělnickou samosprávu. Člověk pak vystupuje převážně jen jako nositel úloh, který se musí vsunout do systému funkcí. Takový model vůbec nemožný stavět otázku, zda podmínky systému umožňují, aby člověk byl člověkem. Kuvačić vytkl, že mnozí jsou náchylni k tomu, zaměňovat kategorii „osobnosti“ s kategorií „funkcionář“. Nelze zanedbávat osobnost a zajímat se jen o to, jak funguje systém. Goričarovi bylo vytykáno, že navíc redukuje dělnickou samosprávu na ekonomický systém. Již proto nemůže být základní jednotkou jeho analýzy člověk jako osobnost, ale jen jeho parciální díl. Kuvačić nebyl absolutně proti funkcionalismu, akceptoval jej však jen na hladině metody, nikoliv jako obecný teoretický model; ten by musel vést k taylorismu.

Goričar v odpovědi vysvětlil, že pojetí dělnické samosprávy jako centrální ekonomické instituce neznamená redukovat ji jen na výrobní vztahy. Přechází ze sféry ekonomické základny do právně politické nadstavby

² Jejich autor nebyl na konferenci přítomen, byla to polemika s jeho článkem, uveřejněným v časopise „Praxis“, 1964, č. 2.

i společenského vědomí. Jsouc centrální ekonomickou institucí, je současně totálním společenským jevem. Použití pojmu „funkce“ ještě neznamená zavádět weberovská nebo taylorovská schémata. Funkcionalismus začíná teprve tam, kde se má za to, že na výkonu té či jiné funkce závisí existence určité sociální soustavy.

Tež Popović soudil, že pojem „funkce“ může být aplikován marxisticky. Na druhé straně takové marxistické kategorie jako „výrobní síly“ a „výrobní vztahy“ mohou být traktovány funkcionalisticky, což podle Popoviće učinil Stalin, když hovořil o jejich plném souladu.

Metodologickým problémem byl věnován příspěvek Županova, který se pokusil konstruovat operativní model samosprávné organizace. Rozlišil tři přístupy:

1. „Klasický“ (weberovsko-taylorovský) přístup, jehož centrální organizační proměnnou je „imperativní koordinace“, tj. formální struktura moci v organizaci. Organizace vystupuje jako dokonalý stroj.

2. Přístup „mezilidských vztahů“ (human relations), jehož centrální proměnnou je „morálka“ nebo uspokojenost pracovníků. Organizace je pojímána jako souhrn jednotlivců a ne jako organizovaná soustava vzájemně závislých složek.

3. Přístup s hlediska vlivu, jehož centrální proměnnou je struktura vlivu, který do popředí staví vztah mezi produktivitou a metodou dozoru.

Adekvátnost každého z těchto přístupů Županov hodnotil z hledisek jeho použitelnosti pro konceptualizaci samosprávné organizace, pro osvětlení jejího fungování a organizační účinnosti a pro osvětlení procesů jejího strukturálního přetváření. Z těchto hledisek považuje klasický přístup za zcela neadekvátní (např. organizační účinnost samosprávy nezávisí jen na formální organizaci, ale je výsledkem interakcí mezi formální a neformální organizací; diskrepance mezi předepsaným a skutečným chováním v organizaci). I přístup mezilidských vztahů je podle Županova málo adekvátní (převážně psychologická jednostrannost, zanedbávání „vnějších“ soustav existence skupin, struktura moci se rozpouští ve vnitroskupinových vztazích atd.). Při kritice absolutizujících názorů, podle kterých skupinové procesy zajišťují vysoký stupeň participace členů v demokratickém procesu, přechází podle našeho mínění Županov do opačné krajnosti, když reálné silné působení vnitroskupinových procesů zanedbává. Jednoznačně akceptuje třetí přístup, jež považuje za most mezi prvním a druhým. Organizace je polem vzájemného působení jednotlivců i skupin, v němž se kříží individuální i skupinové strategie, zájmy, rozhodování a vlivy. Účinnost samosprávné organizace závisí na stupni konzistence a integrace její struktury. Struktura integrace moci se nemůže podstatně změnit ani změnou formální moci ani změnou stylu vedení, resp. reorganizací podniku na základě skupinového modelu, ale jen v důsledku komplexní změny v celé společnosti. Županov přitom nepopíral důležitost

jak institucionální struktury, tak i mezilidských vztahů, popřel však, že by mohly být základem k vypracování modelu samosprávy. Nicméně zůstává otevřenou otázkou, zda by model neměl být komplexním v tom smyslu, že by i oba tyto přístupy pojal do své komplexní (a přitom přirozeně respektující vnitřní rozpornost příslušných vztahů) syntézy.

Kuvačič soudil, že Županova kritika prvního přístupu je eo ipso kritikou Goričarova modelu. Županov sám se s tím však neztotožnil. Uvedl, že žádná organizace nemůže existovat bez společenských úloh. Je třeba ovšem zdůraznit mnohofunkcionálnost v distribuci úloh.

Kratina ve svém příspěvku, žel příliš všeobecně, zastával názor odlišný od Županova tím, že hlavní důraz kladl na jeho „druhý přístup“. Podle Kratiny vztahy mezi členy pracovní organizace tvoří podstatný prvek dalšího rozvoje samosprávy, ovlivňují jeho nerovnoměrnost v těch či jiných podnicích a odvětvích. Nesouhlasil s tím, že faktor „mezilidských vztahů“ je v tomto ohledu traktován zpravidla jako periferií. Tam, kde jsou tyto vztahy relativně uspořádány, je zjevná oddanost dělníků podniku (nižší fluktuace), je dosahováno hospodářských úspěchů a soustava samosprávy je rozvinutá. Neuspořádané vztahy se podle Kratiny neobjevovaly jako důsledek dělnické samosprávy, ale jiných činitelů. Z počátku spíše nízkého stupně industrializace a rozporů mezi státním řízením a dělnickou samosprávou, v současnosti pak jako důsledek příliš velkého počtu pracovních organizací, rozdílů v kvalifikaci pracovníků atd. Hovořil též o byrokratizaci některých dělníků, o dělnících s konzervativními a primitivními názory, kteří jsou nositeli zastaralých způsobů výroby. Existence neuspořádaných vztahů má v zápatí zrod zvláštní neformální organizace, která se pokouší rozhodovat o jednotlivých vztazích. Vzniká psychóza napětí, nejistoty a nedůvěry. Kratinův příspěvek nebyl dokumentován výzkumným materiálem, ale máme dosti údajů z různých výzkumů, které potvrzují, že v otázce významu vnitroskupinových (převážně neformálních) vztahů pro samosprávu a pro činnost podniku vůbec je pravdě blíže než Županov.

Fiamengo ve svém referátu hovořil o rozpornosti mezi procesem samosprávy a zbožné peněžními vztahy. „Zbožné peněžní výroba je diktována zákony trhu, nabídky a poptávky, ekonomické nutnosti, zatímco proces samosprávy je oproti tomu výrazem svobody člověka, jeho samostatné činnosti a podřizování donucovací moci vnějších sil vůli asociace výrobců. Dimenze materiální zainteresovanosti výrobců se může zapojit do soustavy zbožné peněžních vztahů, zatímco ostatní dimenze člověka se stále výrazněji dostávají do rozporu se soustavou zbožné peněžního hospodářství. Pokud je v podmínkách nedostatečně rozvinutého hospodářství a v počátečních fázích socialismu fenomén zbožné peněžní výroby ještě přípustný, bude na vyšším stupni vývoje výroby a socialistické soustavy stále větší překážkou dalšího prohlubování procesu samosprávy, nehledě na to, že sám motiv

dosahovat co nejvyššího výděлку vytváří v pracovních vztazích zvláštní mentalitu výrobce, jež představuje určitou variantu uchovávání samoodcizenosti.³

Uvedli jsme doslova tento citát z hlavního referátu konference, abychom – oproti některým u nás tradovaným představám – ukázali, že v Jugoslávii není všeobecně akceptováno bezvýhradné uvolnění hodnotových vztahů jako ideál vývoje, že se bedlivě sledují i jeho negativní stránky a že souvislost mezi samosprávou a těmito vztahy zde není chápána jako lineární harmonie.

O problému se na konferenci diskutovalo. Oproti citovanému názoru jiní kladli větší důraz na to, že zboží výroba a samospráva jsou dvěma miskami jedné vahy a že se dnes naprosto nedá hovořit o funkcích samosprávy při překonávání zboží výroby.

Dnes objektivně velmi naléhavou se stává problematika vztahu mezi demokratickou samosprávou (resp. účastí na řízení) v hospodářství a nutností zavádět moderní vědecké řídicí metody, vyžadující vysoce kvalifikované odborné přípravy. Tento problém podrobil hlubší analýze *Vidaković*. Vědecké řízení označil za komponentu soudobých výrobních sil, která nezbytně ovlivňuje rozvoj samosprávy. Jeho efektivnost je podmíněna zvláště množstvím informací a jejich zpracováním. Empirické řízení, které to nerespektuje, se nezbytně dostává do rozporu s vlastnostmi řízených procesů. Pro řízení materiálních procesů je třeba využívat obecných zákonitostí autoregulace, při jejichž uplatnění hrají velkou úlohu informační kybernetické a jiné stroje. *Vidaković* zdůvodňoval, že tyto nároky nevyvracejí potřebu demokratické samosprávy výrobců. Naopak, smyslem vědeckého řízení je svobodný vývoj činnosti výrobců. Podstatné sepětí samosprávy a vědeckého řízení tkví v tom, že sdružení výrobci mají ovládat materiální věcné procesy a že ovládání těchto procesů není možné bez ovládnutí společenských vztahů. Nejsou-li pracovní vztahy v podstatě spjaty se samotným procesem vědeckého řízení, omezuje to nejen samosprávu, ale i vědomí a schopnosti operativně řídicích pracovníků, vznikají možnosti renovace námezdní práce, redukce zájmu pracovníků na úroveň zainteresovanosti námezdních dělníků. Podstatnou podmínkou dalšího rozvoje socialismu je tedy sepětí samosprávy s vědeckým řízením jak uvnitř závodů, tak i v širší společenské soustavě. Je třeba využívat systémů informativních svazků. Kybernetická zařízení umožní operativní odraz změn vztahů v pracovním procesu do změn vztahů v dělnické samosprávě.

Vidakovićova výtku, že sociologové málo zkoumali souvislosti mezi samosprávou a vědeckým řízením v hospodářství, potvrdil i *Broekmeyer* (Holandsko), který sdělil, že se při svých přednáškách o jugoslávské samosprávě, které koná v západoevropských zemích, setkává zejména s námitkami, neuzná-

vajícími možnost samosprávy za podmínek plné automatizace, kybernetiky atd. Proto za nejdůležitější považuje najít spojení rozvíjené soustavy dělnické samosprávy s budoucími perspektivami technického rozvoje.

Kilibarda postavil problém vztahu iniciativy a direktivy v samosprávném systému. Direktiva je tu v určité míře samosprávním aktem, výsledkem iniciativy a nepřijímá se jako něco zevního.

Společnost se samosprávnými vztahy byla jugoslávskými sociology stavěna jako jediná adekvátní alternativa třídní společnosti. *Fiamengo* rozebíral fungování samosprávy při překonávání starého strukturování společnosti na třídním základě. *Verić* hovořil o tom, že společenské vlastnictví vyžaduje nové vztahy v oblasti řízení, uskutečnitelné jen ve formě společenské samosprávy.

Radosavljević uvedl, že smysl dělnické samosprávy vidí v zajišťování socialistického obsahu výrobních vztahů. Samospráva je nejen funkcí, ale i nejbezprostřednějším předpokladem materiálního vývoje společnosti za socialismu.

Mrakuša šel ještě dále tvrzením, že bez samosprávy by společenské vlastnictví fakticky neexistovalo, protože předpokládá, aby člověk byl v situaci, kdy autonomně rozhoduje o obsahu a cílech své práce.

V souvislosti s tím byla jako důležitý makrosociální funkcionální aspekt samosprávy zdůrazňována její úloha v procesu odumírání státu. V průběhu konference nic nepotvrdilo informaci, kterou podal naší veřejnosti Z. Mlynář, když tvrdil, že se v Jugoslávii prosazuje názor, podle kterého se má směřovat k tomu, aby se v budoucnosti státní zřízení zakládalo na samosprávě.⁴

Myšlenka identifikace nebo sepětí státu a samosprávy nebyla na konferenci vůbec vyřčena. V popředí pozornosti byla naopak problematika souvislostí mezi rozvojem samosprávy a odumíráním státu. *Fiamengo* i *Mlinar* přímo ztotožnili oba procesy.

Lukić zdůraznil dva hlavní prvky samosprávy: samostatnost v řízení (tj. nezávislost na jiném subjektu) a demokratismus. Proto se samospráva začala rozvíjet jako něco, co se stavělo proti státu v procesu jeho odumírání, co však současně ovlivňovalo demokratizaci státu.

Mrakuša upozornil na to, že míra zachování státních orgánů závisí na schopnosti odborů stavět postupně do popředí na místo obecné politické činnosti všestrannou přípravu mechanismů fungování samosprávy, jakož i přípravu pracovníků k práci v samosprávních orgánech.

Podle *Mlinara* může samospráva zaměňovat intervenci státní moci v té míře, v jaké se určitý počet obyvatelstva v ekonomickém i sociologickém ohledu zformuje ve společenskou pospolitost (tj. globální společenský útvar, který není ani prvotní ani druhotnou skupinou). *Mlinar* současně vyznačil, že kon-

³ Dle rozmnožených materiálů, předložených účastníkům konference.

⁴ „Literární noviny“ 1965, č. 3.

krétně se se problémem deatatizace promítá do problémů integračních a dezintegračních procesů v každé samosprávné jednotce, zejména v obci. Tím diskuse o úloze samosprávy při odumírání státu navodila základní otázku rozporů mezi jednotlivými samosprávnými jednotkami a společenským celkem.

Smyslem samosprávy není popření celospolečenských zájmů, ale jejich organická integrace na hlubokém demokratickém základě. Působení tendencí k ekonomické soustředěnosti se projevuje v integraci podniků (fúze, trvalá spolupráce, kooperace atd.), o které hovořil *Radosavljevič*. Viděl v tom realizaci potřeby společnosti dosáhnout co nejširší deatatizace práce.

Supek výslovně poukazoval na to, že jugoslávská samospráva má daleko k pojetí founierismu, podle něhož závody a jiné pracovní kolektivy figurují jako samostatné buňky. V Jugoslávii jde o vzájemně spjaté jednotky, které podle jeho názoru mají jen samostatné řízení. V souvislosti s problémem samosprávy v kulturních institucích dokonce zdůraznil potřebu, aby vědomí pracovníků samosprávních jednotek nebylo na úrovni pracovního kolektivu, ale globální společnosti.

Základním problémem takto pojeté samosprávy je ovšem otázka sladění autonomie s celospolečenskou kooperací, koordinací a plánem, tedy otázka míry optimální autonomie samosprávních jednotek. Je to též otázka jejich velikosti, resp. optimální volby mezi jednotkami různé početnosti a dosahu, určení míry samosprávné pravomoci např. malé skupiny, provozu, závodu, podniku, obce, okresu, republiky a federace.

Celým jednáním pronikalo pojetí samosprávy jako hluboce kolektivistické záležitosti. *Drašković* zdůrazňoval význam okolnosti, že politické seskupování lidí se nezakládá na nějakých zvláštních zájmech, které by byly mimo zájmy velké masy výrobců. Tato koncepce dokonce někdy vyzněla v přehnané závěry, že v budoucí společnosti nebude fakticky existovat osobní zájem, ale místo něho společenská potřeba jakožto osobní potřeba člověka (*Radosavljevič*). Takový názor sice souvisí s pojetím samosprávy, která dovádí zrevolucionizování výrobních vztahů na socialistickém základě až ke každému jednotlivci, to však ještě znamená znamenat identifikaci osobních, kolektivních a celospolečenských vztahů, ani jejich bezrozpornost. Jejich dialektické vztahy adekvátněji vystihoval *Lukić*, podle něhož společenský zájem není abstraktním zájmem absolutní společnosti, ale syntéza všech nebo většiny osobních a skupinových zájmů jeho členů. *Goričar* vycházel realistiky z faktu rozpornosti mezi jednotlivci, respektive společenskými skupinami (uvnitř podniku, podnik jako skupina, skupiny v širších pospolitostech) na jedné a společnosti (obce, republika, federace) na druhé straně. *Fiamengo* hovořil právě o samosprávě jako o metodě spojování individuálních a celospolečenských zájmů, tedy relativní koheze společnosti. Podle *Veriče* je však samospráva nejen integrujícím faktorem, po určité strán-

ce působí i dezintegračně na vztahy různých orgánů a skupin.

Kozomarová uvedla, že při samosprávních činnostech má každý stejnou možnost uplatnit svou osobnost. Nemyslí přitom na sebe a své postavení, ale na jiné, na společné záležitosti. Tak se jednotlivce začíná identifikovat se skupinou; výsledkem je jednota skupiny. V případě rozhodování celé skupiny je vyloučen vznik vztahů servilnosti. *Kozomarová* sice připustila možnost vzájemného bezzásadového zvýhodňování jednotlivých členů skupiny, avšak problém řešila poněkud utopicky, když tvrdila, že po delším trvání skupiny budou chtít všichni vycházet vstříc všem ostatním. Pracovní pospolitost jakožto samosprávné těleso představuje podle *Kozomarové* primární skupinu. Tuto tezi lze interpretovat dvěma způsoby. Buď považuje za primární skupinu celý podnik, což by bylo zjevné zanedbání úlohy drobnějších a bezprostřednějších skupin v rámci podniku. Anebo považuje za samosprávné těleso skutečnou primární skupinu (brigádu, dílnu). To by do určité míry vyjadřovalo reálnou tendenci samosprávy v jugoslávských podnicích přenést co možná větší díl pravomoci na tyto skupiny (dílenké dělnické rady). *Kozomarová* se domnívá, že čím samosprávnější skupina je, tím více odstraňuje momenty zprostředkovanosti mezi svými členy.

S tímto názorem polemizoval *Lukić*, který v něm viděl příliš daleko jdoucí atomizaci samosprávních činností. Uvedl absurdní příklady těchto přehnaností, kdy dochází k přílišné pravomoci např. jednotlivých železničních a poštovních podniků (kdy se uvažuje o tom, aby každý z 20 poštovních podniků v zemi určoval ceny svých služeb). Socialistickou samosprávu označil nakonec za regulovanou samosprávu, do které se vměšuje společnost. I samospráva má své negativní stránky; pravomoci může být v jejím rámci zneužíváno. Je-li absolutizována, může přecházet ve vlastní protiklad. Na druhé straně *Lukić* kritizoval v praxi se projevující tendence k přehnané integraci, při níž se samosprávná jednotka stále rozšiřuje, čímž se ovšem současně vzdaluje referenčním souvislostem jednotlivých občanů. Spontánním vývojem došlo až k tomu, že nynější obce zaujímají území dřívějších okresů. Bývalé obce, bližší občanům, se nyní nazývají místními jednotkami, a mají daleko nižší samosprávnou pravomoc. Proto — vědom si rozpornosti — hovořil *Lukić* o předávání samosprávních funkcí menším skupinám v rámci jednotlivých hospodářských organizací (provozů atd.) jako o velmi pozitivním procesu.

Mrakuša ukazoval, že samospráva je sociálně ekonomickým vztahem výrobců, a že by proto mohla být nesprávně pojímána jen jako vyrovnávání zájmových rozporů mezi jednotlivými skupinami, nikoliv jako proces společenského vývoje v zemi. Samospráva prosazuje jak protietatistickou decentralizaci, tak i společenskou integraci po různých liniích, z nichž *Mrakuša* uvedl zejména samosprávné asociace (komory aj.), skupštiny, různé společensko-politické jednotky, a též socialistické

uvědomění pracujících lidí, k němuž náleží vědomí solidarity a vzájemné odpovědnosti.

Milić v polemice s Mrakušou zdůrazňoval význam značných rozdílů v životních podmínkách, které prostřednictvím zájmové diferenciace ovlivňují výkon samosprávy. Předstírání zdánlivé harmonie se může později vymstít výbušnými konflikty. Hlavním problémem je napomáhat sjednocování zájmů. Samospráva pro to vytváří příznivé politické podmínky. Určité základní zájmy jsou ovšem stále společné, spojují lidi celé země v pevný celek.

Goričar konstatoval, že u větších pracovních kolektivů převládají rysy sociálního agregátu, u menších rysy sekundární společenské skupiny. Avšak osvobozená práce, spojování úloh výrobců a řídicího činitele v téže společenském nositeli, a též celý mechanismus samosprávy — to vše podmiňuje vyšší kohezivitu pracovních kolektivů a i u největších vytváří rysy sekundárních společenských skupin.

Jaroszoła (Polsko) zdůraznila potřebu teoretického osvětlení řady aspektů sociálních funkcí dělnické samosprávy, zejména problému socialistického podniku jako společenského systému, definice konstitutivních složek podniku. Demokracie v podniku je typickým problémem pro interdisciplinární studie.

Novosel hovořil o samosprávě na školách, která spontánně integruje zájmy škol a rodičů. Diskuse o této otázce obrazla aktuální praktické rozpory mezi tendencemi k širšímu pojetí samosprávních orgánů takových kulturních institucí jako jsou nakladatelství, rozhlas, film atd. (za účasti externistu, odborníků a tvůrců kulturních hodnot nebo i jejich spotřebitelů), a tendencemi zakládat je výlučně na účasti zaměstnanců daných institucí.

Jak jsou zkrácené všechny představy o jednostranně autonomistickém nebo dokonce anarchistickém pojetí samosprávy v Jugoslávii, demonstroval právě na tomto problému *Supekův* referát, věnovaný problému společenské správy a samosprávy v oblasti kultury. Byl založen na širší sociologické analýze institucionalizačních procesů v této oblasti. Rozlišil dvojí úlohu kultury: instrumentální (přenašení zkušeností a hledání nových poznatků, zajišťujících životní prostředky) a integrační (přenašení starých a vytváření nových idejí, zajišťující společenskou návaznost). Zatímco první se výrazně specializuje, druhá zůstává globální a univerzální. Činnosti v oblasti umění, jimiž se referát speciálně zabýval, jsou podle něho individualizovanější co do zdroje tvořivosti a globálnější co do jejího účelu (neboť se obrací k celé společnosti). Supek uvedl analytické schéma kulturních činností, ve kterém se prolínají jejich tři funkční dimenze (tvoření, sdělování nebo přenašení, přijímání) se třemi fázovými dimenzemi (příprava, akce, hodnocení nebo analýza). Institucionalizace (která zejména za kapitalismu byla prováděna komercializací) nejvíce zasáhla zprostředkovací funkci sdělování, která si ve značné míře podřídila jak tvůrce, tak i veřejnost. Proto je společnost jako celek přednostně zainteresována na kontrole prostředků sdělování kulturních hodnot,

a to v zájmu tvůrce i veřejnosti. Zatímco všeobecně je kulturní činnost podrobena společenské kontrole především pomocí mechanismů veřejného mínění (to také provádí selekci kulturních elit), zejména v oblasti sdělování je potřebná regulace určitými právními předpisy. V Jugoslávii se v poslední době jako důsledek přechodu příslušných organizací (hlavně tisku, filmu, rozhlasu a televize) k samosprávnému hospodaření projevil tendence ke komercializaci. Supek nedoporučuje návrat k dřívější soustavě, která silně omezovala svobodu kulturních tvůrců, ale navrhuje postavit komercializační tendence pod účinnou společenskou kontrolu. Sociologicky analyzuje a pozitivně hodnotí návrhy a usnesení, která pro kulturní zařízení tohoto typu předpokládají vedle orgánů vnitřní samosprávy (které se, stejně jako všude jinde, zabývají hospodářskými, platovými apod. problémy) také orgány tzv. společenské správy, jejichž práce se účastní i představitelé jiných společenských organizací nebo společenského celku, zainteresovaní na práci dané organizace. Již sama možnost hromadění materiálních prostředků v čistě zprostředkovatelském odvětví bez kontroly veřejnosti vyžaduje společenskou intervenci. Sociologického výzkumu vyžaduje mnoho funkcí této společenské správy, zejména kontrola vydává na výrobu kulturních hodnot, komunikace kulturních zařízení s tvůrci i se spotřebiteli kulturních hodnot, zajištění hmotné i odborné pomoci těmto zařízením, respektování svobody tvorby v kulturní oblasti aj.

Samospráva se na konferenci zdaleka nejevila jen problémem institucionálním. Řada diskutujících zdůrazňovala, že je též otázkou konfliktu mezi starou autokratickou a novou, postupně se prosazující demokratickou kulturou. *Novosel* to považoval za interkulturní konflikt nejširších rozměrů. Výzkumy ukázaly, že mnozí vedoucí i funkcionáři samosprávních orgánů si nejsou vědomi existence tohoto konfliktu a nevidí, že v rozporu se svými vlastními názory jednají při řešení běžných úkolů nedemokraticky.

Samospráva není dnes již pro Jugoslávii jen experimentem, ale především vžitou, samozřejmě přijímanou skutečností, ve které ovšem právě proto vystupuje ostřeji řada jejích vnitřních rozporů (možnost byrokratizace jejích orgánů, rozdíly v aktivitě jednotlivých skupin pracujících atd.). Úloha samosprávy v makrosociálních procesech socialismu se komplikuje těmito jejími vnitřními rozpory. Ty souvisejí s tím, že samospráva umožňuje přirozený projev a přirozené řešení nejruznějších kolektivních zájmů. Přitom se objevují delikátní problémy vlivu jedné skupiny výrobců na účast druhých skupin v samosprávních orgánech (*Džinić*). Podle *Lukiće* přechod moci od širokých základních demokratických orgánů na užší představitelské orgány hrozí byrokratizací. *Fiamengo* též rozebíral otázku přímé a nepřímé samosprávy. Jsou-li vytvořeny institucionální formy samosprávy (dělnické rady, správní výbory), vznikají rozpory mezi těmito orgány a celým kolektivem. V průběhu jejich utváření se uplat-

hnuji i technokratické tendence, kdy moc na sebe strhávají odborníci, kteří lépe rozumí ekonomickým procesům, trhu, zbožné peněží-ním vztahům atd.

Tyto rozpory se pak zrcadlí ve vztahu normativního a skutečného při samosprávních činnostech. *Radovanović* je prokázal analýzou materiálů orgánů společenské kontroly a dozoru (v samosprávních jednotkách, komunách, u soudů, u 27 specializovaných orgánů inspekce, z nichž řada se zabývala pracovní inspekcí). Příslušná fakta se týkala monopolistického postavení jednotlivých podniků, tendenci k renovaci námezdních vztahů (pracují i nečlenové kolektivu), konfliktů mezi procesem řízení a zájmy jednotlivců. O tom, že účast v samosprávě náležitě neváže pracovníky k hospodářské organizaci, svědčí fakta, že v Bělehradě je dvacetiprocentní fluktuace. Stížnosti (z nichž 30 % se týká pracovních vztahů) nejsou vždy úspěšně řešeny přímo v pracovních organizacích. V anketě, které se zúčastnilo 500 dělníků, byly silně zastoupeny názory, že většina osazenstva necítí zájem závodu jako vlastní zájem. Nedostatečnou účinnost orgánů samosprávy při vyřizování stížností vysvětloval *Radovanović* byrokratickými jevy, nedostatečnou kvalifikací výrobců, nepropracovaností institucionální soustavy vyřizování stížností a též tím, že kontrolních orgánů je příliš mnoho, aniž to oslabuje nejistotu.

Vzhledem ke všeobecnému uznání skutečnosti, že kolektiv je složitou sociální jednotkou (*Perić* a další), byla věnována relativně malá pozornost prvotně otázce rozdílných podmínek pro aktivitu v samosprávě u různých kategorií lidí. *Mlinar* hovořil o diferenciaci pracujících i dalších občanů (v komuně) s ohledem na intenzitu jejich participace v samosprávě. Vytvoření podmínek pro skutečnou rovnost předpokládá nejprve soustředění pozornost na druhy a příčiny nerovnosti, učinit je častějším předmětem sociologických výzkumů. *Fiamengo* upozornil na to, že vedle faktických existují i formální účastníci samosprávy. K překážkám může patřit nesprávné rozdělování důhodů, bytů, nesprávné mezilidské vztahy. Míjí se ovšem cílem snahy řešit nedostatek aktivního poměru individua v procesu samosprávy předimenzováním institucionálního faktoru samosprávy. Naproti tomu *Fiamengo* vyzvedl princip mobility jejich orgánů, jenž nepřipouští znovuzvolení jejich členů. Jde o systém rotace, který má předcházet tomu, aby se samospráva stávala doménou jen určité části výrobců a tak ztratila svůj vlastní obsah. Tento systém *Goričar* charakterizoval jako ustavené a kontrolované soutěžení o pozice a funkce v samosprávních pracovních organizacích.

Podle *Tanić* je to snaha snížit počet tzv. profesionálních samosprávce, kteří bývali několikrát za sebou voleni do samosprávních orgánů. Díky tomu doposud prošlo těmito orgány v Jugoslávii celkem 800 000 dělníků, což je 85 % možného maxima. *Tanić* rozebíral statistické údaje o struktuře dělnických rad v letech 1956–1962. Jejich formování postupně přecházelo od období, kdy převládalo kri-

teriaria odborně kvalifikace až do období bezprostřední demokratické volby. Nyní dominují při selekci individuální schopnosti. Ideologické momenty nabývají sekundárního vlivu. Z tohoto důvodu, a též proto, že docházelo postupně ke stále rovnoměrnějšímu přílivu pracovníků z venkova (na místo očekávaného zintenzivnění), bylo lze očekávat stále větší strukturální reprezentativnost v dělnických radách. Statistický rozbor to potvrdil zjištěním o celkovém zastoupení dělníků v těchto orgánech. Jejich podíl přesahoval vždy 70 %, stále rostl, a od roku 1960 překročil podíl na celkovém počtu všech pracovníků vůbec. Při rozboru podílu jednotlivých kvalifikačních stupňů se však ukázalo, že pouze kategorie středně kvalifikovaných dělníků vykazuje tendenci ke sblížení podílu mezi všemi pracovníky se zastoupením v dělnických radách. U ostatních dvou skupin se ještě zvyšuje divergence. U vysoko kvalifikovaných se rozdíl zvětšuje ve prospěch zastoupení v dělnických radách (který byl vždy vyšší), u nekvalifikovaných naopak v jeho nespěch (ač byl vždy podstatně nižší). Ovšem v oblasti průmyslu se zastoupení nekvalifikovaných dělníků poněkud přibližuje k jejich podílu na počtu pracovníků. Vcelku však *Tanić* uzavírá, že struktura dělníků v dělnických radách nevykazuje převažující tendenci sblížení s jejich strukturou ve výrobě. U kategorií úředníků jsou rozdíly nižší, nejvýrazněji roste podíl středoškolačů. V závěrech staví *Tanić* otázku, zda převážně kvalifikovaní dělníci zralého věku, kteří tvoří rozhodující počet členů dělnických rad, mohou být reprezentanty společných zájmů ostatních kategorií pracovníků, avšak nijak teoreticky neinterpretuje zjištěný fakt daleko nižší aktivity nekvalifikovaných dělníků.

Goričar zdůraznil rozdíl v kulturní úrovni jednotlivých skupin výrobců, který rovněž souvisí především s migrací pracovních sil z venkova do měst. To i další okolnosti působí vnitřní rozpory a konflikty v samosprávních organizacích.

Sinadinovski postavil metodický požadavek, aby se při analýze procesu samosprávy vycházelo od dělníka, jeho konkrétních životních podmínek, na jejichž základě formuje i sebe jako souhrn společenských vztahů.

Kilibarda předložil projekt výzkumů s různými indikátory: kdo jaké dává návrhy, v jaké míře jsou aktivnější komunisté, lidé s vyšším vzděláním a kvalifikací, jak se stupeň aktivity diferencuje s ohledem na společenské funkce. Vytvářejí se určitá centra iniciativy, formální (dělnické rady a jiné organizační složky), poloformální (časopisy) i neformální (zájmové skupiny). Ta mohou monopolizovat iniciativu a tím posilovat byrokratické tendence, ale nemusí. Že se tak někdy stává, souvisí s tím, že samosprávním společnost vzešla ze společnosti centralizované, po které zůstala reziduální mentality poslušnosti a netvůrčího přístupu. Heterogenost společnosti je příznivá demopolizaci, to však ještě k iniciativě nepostačuje. Iniciativa je někdy brzděna právní regulací, jindy naopak

tím, že možnosti nejsou právně formulovány a zajištěny. V procesu integrace se nezřídka uplatňuje tzv. dirigovaná iniciativa, tj. doporučení a rady, dávané s značným stupněm závaznosti. Tím se vytváří jen jakési zdání demokratičnosti, způsobené ovšem nejen formálními orgány, ale i tlakem neformálních skupin. Jak vysoká je míra neosvobozené iniciativy, ukazuje anketa, ve které 15% dotázaných komunistů jako příčinu své nedostačné aktivity uvedlo okolnost, že jim jejich organizace nedává úkoly, a ještě více se jich odvolalo na to, že jsou zanedbáváni vedoucími orgány.

Žagar uvedl jako nejdůležitější podstatu samosprávy charakter práce. Samospráva jej má měnit. Avšak sám charakter práce se u různých společenských činností (zejména co do vztahu produkce a krea-ce) odlišuje, a tím ovlivňuje proces samosprávy. Rozdíly v přírodních a společenských podmínkách, v organizaci práce i v kvalifikaci ovlivňují mentalitu i postoje lidí, angažovaných v těch sférách činnosti, kterých se týká samospráva. Na základě toho dochází k diverzifikaci typů a forem samosprávy. Ty by měly být klasifikovány podle charakteru práce, s níž jsou příslušné instituce spjaty. Žagar přednesl dvě hypotézy: 1. Samospráva má být svým typem i formou přizpůsobena typu a formě práce, 2. Samospráva ovlivňuje efektivitu práce, a to jak její produktivitu, tak i kreativnost. Verifikace této hypotézy by prokázala působení samosprávy ve funkci pokroku. Produktivita práce podle Žagara zajišťuje stále převážně existenci člověka, její kreativnost je však zaměřena na jeho esenci.

Obtradović podal zprávu o výsledcích výzkumů dělnické samosprávy v podmínkách mechanizace a automatizace průmyslu. Tento výzkum se pokusil podle jeho slov o empirický přístup k teorii odcizení, neboť šlo o to, zda je technologický rozvoj příznivý dezalienaci. Byl zjišťován stupeň potřeby dělníků mechanizované a automatizované práce a dělníků, jejichž práce je na řemeslné úrovni, zúčastnit se samosprávy. S tím byly korelovány různé psychosociologické proměnné jako věk, délka práce, výše osobních příjmů, uspokojenost prací atd. Korelace se spokojeností na pracovišti nebo vztahem k práci byla mírná. Významná korelace je jen u starších dělníků na automatizované úrovni, kteří si přejí řídit daleko více než dělníci mladí. Není rozdíl v potřebě účastnit se samosprávy u členů orgánů samosprávy a u ostatních dělníků.

Autor této zprávy podal četnými grafy dokumentovanou zprávu o výzkumu aktivity pracujících při účasti na řízení v československých podmínkách. Výzkum byl proveden v závodech ZPA - Křižák. Zjištění o rozdílech v aktivitě komunistů a nestraníků, mužů a

žen, různých věkových skupin, představitelů různých profesijních a kvalifikačních skupin⁵, se podle vyjádření jugoslávských účastníků ve všem podstatněm shodovalo s výsledky jugoslávských výzkumů. Účast výrobců na řízení má dva komplexy podmínek. Prvním je celkový systém společensko-ekonomického řízení, jak se utvořil při řešení základního strukturálního rozporu mezi socialistickou soustředěností a kolektivitou,⁶ a při vyrovnávání zájmů zejména mezi těmito čtyřmi společenskými jednotkami: společností jako celkem (subjekt vlastnictví), jednotlivými pracovními skupinami (resp. podniky), řídicími činiteli těchto skupin (resp. podniků), a centrálními řídicími činiteli. Druhý komplex je tvořen právě objektivními i subjektivními podmínkami života a práce pracujících. Vzhledem ke shodě výsledků jejich výzkumů v různých zemích se zdá, že jsou pro svou aktivitu v účasti na řízení, resp. v samosprávě, významnější než organizační formy. Samy o sobě sebedokonalejší organizační formy nemohou zajistit reálnou rovnost všech při samosprávě, tak zdůrazňovanou v celém průběhu konference.

Přední úlohu při zajišťování funkcí samosprávy i při řešení rozporů ve vnitroskupinových vztazích hrají komunisté. Na přirozené autoritě, kterou si dovedli získat, zpravidla záleží velmi mnoho. V tomto světle byla zajímavá zpráva, kterou podal *Džinić* o výsledcích výzkumu veřejného mínění v otázce vlivu komunistů na práci samosprávních orgánů. Všechny zkoumané vrstvy vcelku shodně považují tento vliv za pozitivní a ač jej relativní většina považuje za silný (kolem 40% a 36% považuje tento vliv za průměrný), přeje si (dokonce 73%) jeho další zintenzivnění. Převažující motivace tohoto postoje vycházela z toho, že větší angažovanost komunistů povede k lepší práci a lepším vztahům na závodech. U opačných postojů (které zaujalo 6% dotázaných) převládá motivace, podle které je třeba, aby se i ostatní náležitě v samosprávě uplatnili.

Sinadinovski referoval o výzkumu, jenž ex post zjišťoval fungování systému samosprávy za výjimečných okolností po zemětřesení ve Skoplji. Jeho výsledky byly naprosto nejednoznačné; jasně prokázaly složitou podmíněnost a procesualnost fungování tohoto systému. Výzkum zahrnul 12 podniků. Bylo zjišťováno, jak si počínali tázání po zemětřesení: jedna třetina odešla domů, dvě třetiny se hned zapojily do záchranných prací na závodě nebo ve městě. Již po šesti měsících valná většina postižených mezi tázanými měla relativně normalizované podmínky bydlení. Zemětřesení v určité míře porušilo kohezivnost pracovních kolektivů, jelikož po něm podstatně vyrostl počet těch, kteří chtěli změnit pracoviště, i těch, kteří se k tomu

⁵ Obsah zde nereprodukuje. Většina údajů byla publikována v článku: D. Slejška, *Práce a řízení*, „Sociologický časopis“ 1965, č. 2. Do příštího čísla „Sociologického časopisu“ chystá autor partii o problémech účasti žen na řízení.

⁶ Podstatu tohoto rozporu blíže nevysvětlujeme. Byl mnohostranný, i když s nemalými metodickými nedostatky, analyzován v autorově knize *Dialektika výrobních sil a socialistických ekonomických vztahů* Praha, CSAV, 1962.

klonili. Postižení pomohli v první chvíli většinou příbuzní, jen v nepatrné míře přátelé z podniku a orgány lidové moci. Širší sociální vztahy tedy v dané chvíli nedošly silnějšího výrazu. Tázání však chápali složitost situace, kdy bylo postižených příliš mnoho, bylo nutno odvracet bezprostřední nebezpečí (zřícení, požáry atd.) a proto 60 " z nich přece jen uznává, že orgány samosprávy dobře zvládly situaci (jen 16 " tvrdilo opak). Většina se také domnívá, že odpovědnost členů kolektivů i orgánů samosprávy se po zemětřesení zvýšila. 28 " tázaných potvrdilo zvýšení aktivity členů samosprávních orgánů po zemětřesení, pouze 6 " uvádělo opak. Asi stejný byl počet těch, kteří po zemětřesení měli možnost podávat návrhy, těch, kteří ji neměli a těch, u kterých to bylo nejisté („jak kdy“). Ti, kteří tuto možnost neměli, uváděli jako hlavní důvod zejména zkušenosti, že jejich návrhů nebývá dbáno, a nejistotu co do správnosti případných návrhů vzhledem k neznalosti problémů. I když tyto a další údaje nepotvrzují zcela jednoznačně závěr Sinadinovského, že fungování soustavy samosprávy se ukázalo hodným úkolů, které před ně postavila živelná katastrofa, přece jen nepřímo — odrazem ve vědomí tázaných — ukazují, že tyto orgány vykonaly tehdy mnoho a zasloužily se o rychlou normalizaci života a práce ve svých závodech.

Grozdníč předložil případovou studii ze samosprávné praxe obce s převážujícím malovýrobním zemědělstvím. Když hospodářská komora národního výboru této obce v roce 1958 na nátlak veterinární stanice rozhodla o nucené umělé inseminaci, vyvolalo to velkou nespokojenost rolníků a hromadné odmítání. Rozhodnutí muselo být změněno, načež docházelo rok od roku ke stále prudšímu růstu počtu inseminovaných krav. Ukázalo se, jak škodlivé bylo, když původně většina poslanců hlasovala bez přesvědčení, pouze z „politické disciplíny“.

Klauzer podrobil kritice práci statistických orgánů při shromažďování kvantitativních údajů o samosprávě. Až příliš široce jsou zpracovávány údaje personální povahy (o členech dělnických rad atd.), zcela nepatrné údaje o otázkách, probíraných na schůzích příslušných orgánů (jen 7 " všech údajů), a vůbec ne údaje o účinnosti tohoto systému řízení pro podnik a pro afirmaci tohoto systému samého. To nutí zjišťovat příslušné údaje pomocí množství anket, které nejsou koordinovány ani srovnatelné. Klauzer navrhl vytvořit meziústavní koordinační orgán, který by zpracoval společný dlouholetý plán výzkumu těchto otázek. Hlavním referátem konference vytkl, že se neopíraly o kvantitativní analýzu. Oršolíc vyjádřil nesouhlas s tímto přeháněním významu statistiky a upozornil, že je třeba využít i jiných zdrojů (např. osobních dat účastníků samosprávy a obsahové analýzy činnosti politických organizací). No-

vosel upozornil na neúplnost zápisů ze schůzí. Zejména je podle nich obtížné zjistit skutečný přínos, efekt práce.

Jarosová sdělila, že při výzkumu samosprávy má každá technika své přednosti i nedostatky. Neexistuje nějaká privilegovaná technika, je třeba integrálně aplikovat různé metody. Větší důraz než dosud třeba klást na kvalitativní analýzu, která umožňuje hlubší studium, než kdybychom se spokojili pouhým statistickým zpracováním.

Hegedüs (Maďarsko) sdělil, že i v Maďarsku byla provedena řada zajímavých výzkumů samosprávy. Nejobtížnějším je však spojování teorie s empirickými daty. Dat je mnoho, neumíme však z nich vyvozovat teoretické závěry (což, třeba podotknout, se netýká jen maďarské sociologie). A vědě samozřejmě nestačí sbírat empirická data. Má proto přední význam operacionalizace teoretických kategorií. Hegedüs vyzvedl úspěšné zkušenosti Jugoslávie v humanizaci řízení. Není to však jediné kritérium, jde též o optimalizaci řízení. Jsou spolu v rozporné jednotě. Velkou úlohou ekonomiky a sociologie v jejich kooperaci je přispívat vědecky podloženému rozvoji takového systému, který by spojoval humanizaci s optimalizací stále efektivněji. Maďarská strana pracujících se obrací na sociology se žádostí, aby pomohli zjišťovat předpoklady pro zvýšení účasti dělníků na řízení. K tomu je podle Hegedüse zapotřebí vědecké analýzy zejména jugoslávských zkušeností, nikoli normativistického přístupu. Dosavadní práce měly příliš apologetický charakter, což bylo spíše ke škodě.⁷

Autor této zprávy informoval účastníky konference o některých problémech účasti výrobců na řízení, jež vyvstávají v souvislosti se zaváděním nové soustavy hospodářského řízení v Československu. Překonávání centralisticky direktivního řízení se neděje po linii předávání řídicí pravomoci orgánům pracovního kolektivu, nýbrž zvýšením pravomoci aparátu odborného řízení podniků, přičemž se předpokládá jeho zájem na maximální iniciativě kolektivu v zásadních otázkách řízení. Jugoslávské zkušenosti přinášejí řadu faktů o rozporech mezi demokratickými a technokratickými tendencemi při realizaci samosprávy. V rámci nové soustavy v Československu by mohly být technokratické tendence ovšem ještě daleko silnější. Nejde samozřejmě o to, přejímat z Jugoslávie mechanicky hotová řešení a organizační formy. Nezbytně je však třeba studovat její zkušenosti, např. v otázkách vztahů mezi samosprávou a vědeckým řízením, samosprávou a uplatňováním hodnotových kategorií atd. To pomůže předvídat určité rozpory a obtíže, vyvarovat se jednostrannosti a snáze rozpory překonávat. Vědecký základ vzájemnému poznávání zkušeností mohou poskytnout v nejdokonalejší míře mezinárodní srovnávací výzkumy, prováděné stejnou metodikou.

⁷ Hegedüsovy názory jsou hlouběji rozvedeny v jeho článku, jehož překlad současně v tomto čísle uveřejňujeme. Viz též jeho vystoupení na loňské konferenci ve Varsavě, o které byla podána zpráva v „Sociologickém časopise“ 1965, č. 2, str. 174–175 a 177.

Jarosławová potvrdila, že v různých zemích se uplatňují odlišné modely dělnické demokracie. Sociologové mají zájem o jejich srovnávací výzkumy, nedošlo však k náležité realizaci v praxi. Je zapotřebí lepší vzájemné informace a koordinace, aby se výzkumy později mohly internacionalizovat.⁸

Jednání konference vyznělo v návrh, aby byla konstituována sociologie samosprávy jako speciální sociologická disciplína (*Mrakuša, Fiamengo, Popović* a další). Návrh byl zdůvodňován multidimenzialitou samosprávy jakožto společenského procesu, který se týká práce, politiky, malých i velkých skupin, makro- i mikrosociálních vztahů atd. Tato disciplína by mohla cílevědomě zjišťovat všechny vnější i vnitřní závislosti, vzájemnou závislost obsahu a forem samosprávy, a stanovit, jaký mechanismus samosprávy je optimální na tom či jiném vývojovém stupni. *Goričar* zdůraznil potřebu vypracovat vlastní konceptuální systém, který by pokryl tak široký jev, jakým je samospráva. Marxovy kategorie to vše nemohly předvídat. Proto, dokud nebude takový systém vypracován, bude nutno vypůjčovat si pojmy od Webera, behaviorismu, soudobého relacjonismu atd.

Byl přijat návrh, aby se příští diskusní shromáždění Jugoslávské sociologické společnosti zabývalo problémy společenské struktury a strukturálních proměn v jugoslávské socialistické společnosti. Organicky to naváže na problematiku samosprávy.

Zahranění účastníci se několikrát sešli s vedoucími funkcionáři Jugoslávské sociologické společnosti s cílem domluvit se o spolupráci při výzkumech samosprávy. Diskutovalo se o tom, zda v dané situaci je vhodnější setrvat na úrovni výměny informací, materiálů, metodických, organizačních a dalších zkušeností, návštěv vědeckých pracovníků atd., anebo zda by bylo na čase přistoupit k přípravě mezinárodního komparativního výzkumu jakožto vyšší — a v případě, jsou-li pro něj v jednotlivých zemích vytvářeny příhodné podmínky — i vysoce efektivní formy internacionální vědecké spolupráce. Bylo předběžně dohodnuto sblížovat výzkumy analogických vztahů samosprávy (resp. účasti pracujících na řízení) v socialistických zemích a připravovat k tomu potřebné organizační, metodické a materiální předpoklady, zejména pak navrhnout pracovní skupinu, do které by jednotlivé sociologické společnosti jmenovaly své zástupce, a která by (případně v rámci UNESCO a na jeho náklad) tyto předpoklady realizovala.

Dragoslav Slejška

Sociální akademie v Dortmundu, NSR (Sozialakademie Dortmund)

Podle stanov je tato akademie vědeckou institucí určenou pro bádání, jakož i pro výuku uchazečů z řad dělníků, zaměstnanců a úředníků, kteří chtějí získat hlubší znalosti z ob-

lasti sociálních i hraničních věd a prokázati potřebnou způsobilost ke studiu. Studium trvá 1 rok; nepředpokládá kvalifikaci, jaká se vyžaduje pro přijetí na vysokou školu, ale závisí na úspěchu při přijímací zkoušce. Ke studiu se hlásí buď uchazeč sám ze své iniciativy, anebo je navržen Svazem německých odborů (Deutscher Gewerkschaftsbund — tento svaz má ještě vlastní spolkovou školu v Bad Kreuznach). Posluchač může získat stipendium, nejvýše DM 200,— měsíčně, aniž však na ně má právní nárok. Studium končí zkouškou sestávající z písemné klauzurní čtyřhodinové práce z hlavních studijních oborů a ze zkoušek ústních, včetně zkoušek z některých volitelných předmětů. Neplní-li posluchač studijní povinnosti, nemusí být ke zkouškám připuštěn; odstoupí-li od zkoušek bezdůvodně, je to totéž jako by neuspěl.

Akademie je státním ústavem spolkové země Severní Porýní-Vestfálsko a spravuje ji kuratorium, do něhož vysílají po dvou zástupcích: země (prostřednictvím ministerstva kultury), město Dortmund a Svaz odborů; další místo náleží profesorovi university v Münsteru a poslední dvě jednotlivcům, kteří mají na činnosti akademie zájem a „jsou způsobilí účinně ji podporovat“. Přednosta akademie, jehož navrhuje kuratorium k jmenování na návrh učitelského sboru, se zasedání kuratoria zúčastňuje po celé dvouleté funkční období jen s hlasem poradním.

Ve školním roce 1964-65 se přednáší národní hospodářství (ved. prof. Dr. H. Bayer), podnikové hospodářství (prof. Dr. H. Schmidt), právní věda (prof. H. Duvernell), věda o společnosti (Gesellschaftslehre — prof. Dr. H. Lutz), sociální politika (prof. Dr. F. Deus) a konečně některé další všeobecně vzdělávací předměty jako angličtina a francouzština, moderní literatura, hudební a estetická výchova; zvláštní seminář je věnován námětu „Jak psát pro tisk“. Dále jsou zavedeny kursy vědy o práci jako zvláštní forma výuky a v dohledné době má být uspořádán mezinárodní kongres na téma „Energetické hospodářství a energetická politika v přítomnosti a budoucnosti“. Všechny přednášky, kromě všeobecných předmětů, mají přesně stanovený počet vyučovacích hodin. Národnímu hospodářství je věnováno celkem 160 hodin přednášek, podnikovému asi 150, právním vědám téměř 200, vědě o společnosti 160 a sociální politice necelých 150. V těchto oborových skupinách jsou navíc ještě cvičení a semináře, velmi často za účasti vedoucích podnikových pracovníků, a také podniková praxe sama. Studenti chodí na exkurze do závodů a potom diskutují s vedením a podnikovými radami, tedy s orgány odborů, o hospodářských, technických a sociálních problémech navštíveného podniku.

Především nás zde bude ovšem zajímat pojetí a rozdělení tzv. vědy o společnosti. Tato disciplína přesahuje rámec sociologie, jak vyplývá z podrobného rozpisu přednášek

⁸ O polských výzkumech samosprávy viz autorovu zprávu ve „Filosofickém časopise“ 1961, č. 1, str. 115 an., a v „Sociologickém časopise“ 1965, č. 2, str. 176–177.

u jiných předmětů tento rozpis pro úsporu místa neuvádíme): Úvod do vědy o společnosti (Lutz) 30 hodin, sociologie podniku (Wiedemann) 20 hodin, moderní sociální doktríny (Lutz) 35 hodin, fyziologie práce, psychologie práce a sociální psychologie (prof. Dr. phil. H. Scholz) 25 hodin, průmyslová epocha (vývoj a jev — Lutz) 30 hodin, nejnovější dějiny od r. 1918 (Figge) 16 hodin. Neméně zajímavá jsou i témata seminářů a cvičení; je zde seminář sociologický, seminář o katolickém sociálním učení, o „leninismu-stalinismu“ a praktikum ze sociologie podniku. V oboru sociální politiky jsou přednášky zaměřeny spíše operativně: různé druhy sociálního pojištění, pracovní právo a ochrana práce, vztah politiky sociální k hospodářské až do průmětu nadnárodního a mezinárodního (Supranationale und internationale Politik). Tyto osnovy poněkud připomínají osnovy naší bývalé Vysoké školy politické, fungující několik let po osvobození. Ačkoliv studium samo je bezplatné, za zaopatření a stravování platí interné ubytování posluchači 185.— DM měsíčně. Musíme nutně předpokládat, že se jim tyto výdaje vrátí ve formě zvýšené vyhlídky v zaměstnání. Proto je podnětem k zamyšlení zejména ta skutečnost, že západoněmečtí zaměstnavatelé pociťují potřebu takto vyškolených pracovníků, i když nejde o typické podnikové ekonomy. Podle všeho je hlavním polem působnosti absolventů personální agenda. Nemělo by se i u nás uvažovat o tom, jak v našich podmínkách zajistit pracovníkům těchto kategorií podobnou kvalifikaci? Není ovšem sporu o tom, že taková instituce mohla vzniknout — a to již v r. 1947 — především ve spolkové zemi tradičně sociálně demokratické s početnou dělnickou třídou, jako je Severní Porýní-Vestfálsko; těžko bychom si naopak dovedli její vznik představit třeba v Bavorsku.

Jak ve výukové, tak také v badatelské činnosti deklaruje akademie požadavek spojovat teorii s praxí. Po linii badatelské to uskutečňuje hlavně pořádáním mezinárodních konferencí. V r. 1958 bylo na pořadu téma „Postavení zaměstnanců v moderní hospodářské politice“, v r. 1959 „Hospodářská prognóza a řízení hospodářství“, v r. 1960 „Podnikový úředník jako mezičlánek mezi dělnictvem a vedením“. V r. 1961 se probíralo téma „Dnešní mzdová politika a mzdová technika“, z něho vyplynula potřeba pojednat obšírněji o účasti zaměstnanců na rozdělení výnosu (zisku) a této otázce byla věnována konference v r. 1963. Problematice nekapitalistických zemí se věnoval Dr. Bonač, který referoval o „Účasti na výnosu v socialistickém hospodářství (sovětská, jugoslávská a československá praxe)“. Mezitím se r. 1962 konala konference o sociálně politických a hospodářsko-politických problémech Evropského hospodářského společenství. Nelze se neobdivovat pohotovostí, s jakou akademie přistupuje k prodávání aktuálních témat.

Kromě těchto podniků tak trochu reprezentativního zaměření jsou organizovány další již jen přísně pracovní: jednotlivé přednášky pro extramurální zájemce, sobotní a nedělní (!)

konference o zásadních a aktuálních otázkách. Z nich zasluhuje zmínky alespoň konference o politickém vzdělání z r. 1959. Zvláště místo zaujímají v činnosti akademie kursy vědy o práci, pořádané za účasti Max-Planckova ústavu pro fyziologii práce pro podnikové techniky, lékaře, bezpečnostní inženýry, pracovníky osobních a organizačních oddělení, normovače a členy podnikových rad. Letos v únoru po dobu desíti pracovních dnů probíhá 4. část již třetího běhu, nazvaná Organizace práce — součinnost v podniku. 1. část má temata: Úvod do vědy o práci — Učení o člověku a znalost lidí, 2. Základy práce člověka v podniku — Výkon a mzda, 3. Uspořádání práce — Ochrana a udržení pracovní výkonnosti. V blízké budoucnosti má se na akademii vytvořit nová samostatná katedra pro vědu o práci (ergonomii). Nelze pochybovat o tom, že Sociální akademie v Dortmundu jakožto instituce státní by se sotva dlouho udržela v NSR při životě, zejména při ostré kritice všech veřejných výdajů, kdyby její užitečnost nebyla zcela zřejmá.

Jaroslav Tejmar

Z činnosti Čs. sociologické společnosti

Činnost Čs. sociologické společnosti se od ledna 1965 soustřeďovala především na tyto hlavní oblasti:

- a) přednáškové akce pro pražské členstvo
- b) přednášková a informativní činnost v odborných sekcích
- c) styk se zahraničními sociologickými společnostmi — přednášky zahraničních sociologů
- d) činnost místních poboček.

Pro všechny členy v Praze byly uspořádány celkem čtyři přednášky a I. semestr kursu *Sociologické metody — statistika*, který je pořádán společně s Lidovou univerzitou vědy, techniky a umění. Kurs obsáhne tři semestry; první je věnován statistice, druhé dva sociologickým metodám. První semestr probíhal jednou týdně, lekce byly tříhodinové, a obsahoval 10 přednášek: *Základní pojmy statistiky, Střední hodnoty I., Střední hodnoty II., Měření variability, Lineární korelace, Vzájemné a dílčí korelace, Nelineární korelace, Korelace podle pořadí, Míry sdruženosti a Testování hypotéz*. Přednášejícími byli inž. Roubíček ČSc. a inž. Hátle z Vysoké školy ekonomické.

20. ledna t. r. se konala první přednáška dr. D. Slejšky ČSc. z Filosofického ústavu ČSAV a vědeckého tajemníka Čs. sociologické společnosti na téma *Z výzkumů neformálních vztahů v pracovních skupinách*. Dr. Jiří Musil ČSc. z Výzkumného ústavu výstavby a architektury a vedoucí sekce sociologie města referoval 29. 1. t. r. na téma *Sociologie města* — přednáška byla zároveň zahájením činnosti této sekce.

Přednášky J. Koláře ČSc., pracovníka katedry sociologie a psychologie Institutu NHP VŠE, na téma *Člověk a technika v prostoru*, a prof. dr. V. Čecha ČSc., pracovníka ministerstva školství a kultury v Praze, na téma *K problémům průmyslové sociologie v Česko-*

slovensku, uspořádala sekce sociologie průmyslu. Rovněž tak přednášku D. Slejšky, na kterou 26. 3. byli pozváni všichni pražští členové, na téma *Sociologické problémy řízení průmyslu v Jugoslávii*.

Pro členy jednotlivých sekcí se konaly následující diskusní večery:

Sekce metody a techniky v sociologii, pod vedením dr. V. Lamsera CSc. z University 17. listopadu, pokračovala v pořádání Semináře kvantitativních metod v sociologii přednáškami: V. Lamsera — *Otázky kvantifikace společenských jevů a procesů a Sociologie a statistika*; inž. J. Vytlačila z Ústřední komise lidové kontroly a statistiky — *Výběrové šetření I*; inž. J. Bezousky z ÚK LKS — *Výběrové šetření o spotřebě obyvatelstva*; dr. H. Janišové rovněž z ÚK LKS — *Využívání mechanizačních a automatizačních prostředků ve společenských vědách*; D. Slejšky — *Tvorba stupnic při sociologickém výzkumu*; M. Petruska z Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy UK — *Sociometrie — teorie, metoda a techniky*.

Na schůzce sekce sociologie kultury 25. 2. přednášel dr. O. Bakoš CSc. ze Sociologického ústavu SAV v Bratislavě na téma *K problematice masové kultury*.

Doc. dr. O. Weinberger CSc. referoval 5. 3. v sekci politických a právních vztahů na téma *Zpětná vazba a právní sociologie*.

Sekce sociologie rodiny a mládeže měla na své schůzce 15. 3. dva referáty: M. Šilhánové z katedry psychologie a sociologie VŠE O *sociologickém výzkumu kulturních zájmů mládeže se zřetelem k literatuře* a informaci o konferenci o sociologii mládeže, pořádané KV Společností pro šíření politických a vědeckých znalostí v Ostravě — referovala Dr. L. Malická z Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy UK. Členové této sekce byli také přizváni na seminář městského výboru Čs. společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí v Praze o problematice mládeže, který se konal 2. 4. t. r. Cílem tohoto semináře byl pokus o komplexní objasnění teoretických a metodologických otázek specifiky mládeže a vyvození některých závěrů. Referovali doc. inž. Jiří Hermach z Filosofického ústavu ČSAV, doc. dr. Ivan Horvai CSc. z Psychiatrické kliniky, prof. dr. Pavel Hrubý z Vysoké školy ekonomické.

Přípravný výbor semináře sociologických filmů, který bude v září t. r. pořádán společně s ČSAV, Čs. společností pro šíření politických a vědeckých znalostí a Čs. filmem, ukončil výběr filmů naší filmové produkce. Bylo uskutečněno celkem devět pracovních promítání.

Čs. sociologická společnost se snažila zorganizovat anebo zajistit členům Čs. sociologické společnosti přístup na přednášky všech zahraničních sociologů, ať už byli hosty Společnosti pro šíření vědeckých a politických znalostí nebo některé jiné instituce. První byla přednáška sovětského sociologa V. A. Jadova, kandidáta filosofických věd, vedoucího laboratoře sociologických výzkumů Leningradské university, který byl hostem ÚV KSC, na téma *Rozvoj sociologie v SSSR a zkušenosti*

z organizace sociologických výzkumů. Dále to byl diskusní večer s francouzským sociologem Joffre Dumazedierem, účastníkem regionální konference UNESCO, na téma *O vztahu vzdělání dospělých a volného času v dosavadním vývoji evropských zemí*; přednáška maďarského sociologa akademika prof. S. Szalai na téma *Některé problémy sociologické teorie organizací a jejich strukturálních modelů* (sdělení o výsledcích vlastních výzkumů v porovnání s výzkumy v USA a Kanadě); prof. dr. Fritze Eberharda, ředitele Institutu für Publizistik v záp. Berlíně, který promluvil o některých otázkách sociologického výzkumu hromadných sdělovacích prostředků. Prof. Eberhard byl hostem fakulty osvěty a novinařství UK; Prof. dr. V. Bonač z Dortmundu referoval na téma *O konfliktech industriální společnosti*.

Sociologické pondělky, které se střídají s filosofickými, našly v brněnské pobočce velmi rychle svůj stabilní okruh návštěvníků. Tematika přednesená a připravovaná je volena v dosti široké a pestré paletě — zatím bylo upuštěno od monotematických celků. Bylo již hovořeno např. o tradicích české sociologie, o dialektice sociologie, o struktuře v sociologii, o sociologickém průzkumu kriminality mládeže, o biosociálních skupinách, o sociologickém výzkumu a etnografii. Z referentů to byli doc. J. Macků z katedry dialektického a historického materialismu University J. E. Purkyně v Brně O *tradicích české sociologie*; dr. J. Solář z téže katedry — *Dialektika a sociologie*; prof. dr. J. Blažke z Vysoké školy zemědělské v Brně *Některé poznatky z kriminality mládeže*; prof. dr. J. L. Fischer z Olomouce *Pojem struktury v sociologii*; D. Cahová z University J. E. P. K *problematice mládeže jako sociální skupiny*; dr. M. Hájek z University J. E. P. *Obecná teorie sociálního výzkumu*. Dále připravuje brněnská pobočka přednášky o stratifikačních změnách moravské vesnice, o sociologii bydlení, o sociologii americké, francouzské atd.

V pobočce Čs. sociologické společnosti v Olomouci byly rovněž uspořádány některé přednášky, např. doc. dr. J. Macků na téma *O tradicích české sociologie*, prof. J. L. Fischera *Sociologie a dnešek*.

V Plzni byla dne 5. března 1965 ustavena pobočka, která má zatím 33 členů, převážně z plzeňských vysokých škol, ze ZVILu a z osvětových zařízení. Byl zvolen sedmičlenný výbor, který si v počátečním období vzal za úkol pobočku organizačně vybudovat. Do konce roku budou postupně ustaveny sekce:

1. Obecná sociologie (včetně dějin sociologie, otázek metod, procedur a technik)
2. Sociologie průmyslu
3. Sociologie rodiny a mládeže
4. Sociologie kultury.

V současné době je pobočka spolupřeváděním kursu sociologie, pořádaného MDO v Plzni.

Výbor Čs. sociologické společnosti se zabýval některými závažnými otázkami: *Příprava valného shromáždění* Čs. sociologické společnosti. Jako termín byl určen 2. červen 1965 v Praze. Shromáždění se mohou zúčastnit

všichni řádní členové Čs. sociologické společnosti, kteří mají zaplacený členský příspěvek. Program bude uveřejněn ve „Zprávách“. — *Mezinárodní sociologický kongres.* V září 1966 bude v Evianu ve Francii VI. mezinárodní sociologický kongres. Vedle oficiální delegace je možné, aby každý člen Čs. sociologické společnosti se na kongres přihlásil soukromě. Výbor Sociologické společnosti zařídil s Cedokem možnost tematického zájezdu do Evianu na dobu trvání kongresu. Výdaje budou činit 450,— Kčs denně. Zájemci se mohou přihlásit u sekretariátu Sociologické společnosti do konce června t. r.

Neustále přibývá zájemců o členství v Čs. sociologické společnosti. Celkem má společnost již 1200 přihlášených členů. Protože vědecké společnosti mají být organizacemi výběrovými, připravuje výbor návrh na podmínky pro přijímání řádných členů a zavedení členů registrovaných, který předloží valnému shromáždění v červnu t. r.

A. Gabalová

Z činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti. Tažisko činnosti Slovenskej sociologickej spoločnosti v Bratislave po jej založení a organizačnom dobudovaní (po vytvorení odbočiek v Nitre, v Prešove a v Košiciach) stále ešte spočíva v sociologickom kurze, v ktorom členovia spoločnosti získavajú vo forme prednášok základné poznatky o súčasnom stave tejto vedy. V tomto roku od januára prednášali tieto témy: dr. M. Katriak mal štyri prednášky o sociologických metódach, dr. V. Lamser dve prednášky o sociológii štatistiky, dr. Jurovský o sociálnej psychológii. Jednoročný kurz zakončíme prednáškami dr. J. Svetoňa o demografii, dr. J. Kohouta o sociológii priemyslu a dr. O. Bakoša o sociológii masovej kultúry a seminárom, na ktorom sa zhrnie základná problematika. V budúcnosti Slovenská sociologická spoločnosť usporiada len jednotlivé prednášky v rámci sekcií a kratšie monometatické cykly prednášok. Zo zahraničných sociológov prednášal profesor pedagogiky z Medfordu W. C. Kvaraceus na tému *Uloha školy v prevencii a kontrole delikvencie mládeže* a ďalej docentka dr. Magdaléna Sokolovská z Poľska na tému *Problémy sociológie práce z hľadiska sociológie medicíny v Poľsku*.

Ďalšie ťažisko Slovenskej sociologickej spoločnosti po organizačnom dobudovaní jednotlivých sekcií je v práci týchto sekcií, predovšetkým v ich príprave na sociologické výskumy.

V sekcii sociológie kultúry informoval členov o stave poľskej sociológie kultúry a masovej kultúry vo svojej prednáške dr. O. Bakoš. Sekcia zamerala svoju činnosť na štúdium literatúry, zvlášť poľskej sociológie a na konkrétne výskumy. Po dohode s odborom školstva a kultúry na SNR pripravila výskum záujmov bratislavskej mládeže, ktorý sa uskutoční a vyhodnotí do konca roku. Do tohoto výskumu sa zapojili aj niektorí členovia zo sekcie mládeže a zo sekcie sociologických metód.

Sekcia sociológie dediny (vidieka) orientovala náplň svojej práce na prípravu sociologického výskumu spoločenských sociálnych premien a dôsledkov kolektivizácie jednej dediny na Slovensku. Určili sa jednak ciele, jednak hlavné metódy a techniky výskumu. Výskumom sa chce zachytiť stav sociálnych, politických a kultúrnych podmienok dediny súčasnosti a vplyvy kolektivizácie a industrializácie.

Sekcia sociologie mládeže pripravuje výskum vysokoškolákov v Bratislave. Ostatné sekcie v Bratislave vyvíjajú prednáškovú činnosť.

Sekcia sociologie dediny v Nitre uskutočnila široký výskum na okolí Nitry a získala bohatý materiál, ktorý treba spracovať. Tiež sekcia sociológie dediny v Prešove urobila výskum v oblasti poľnohospodárstva, ktorý spracovávajú. Bohatú výskumnú činnosť má pobočka Slovenskej sociologickej spoločnosti v Košiciach. V jednotlivých sekciách sa pracuje na týchto témach: Sekcia sociologie dediny a poľnohospodárstva:

Lešková, Modrák: *Problémy výchovy kádrov v poľnohospodárstve východného Slovenska*.

Modrák: *Vytváranie triedy družstevného roľníctva a zmeny v jeho vedomí*.

Kordík: *Problematica reprodukcie pracovných síl v poľnohospodárstve Košického okresu*.

Kálnová: *Sociologický výskum cigánskych osád na Slovensku*.

Sekcia sociologie mládeže:

Petráková: *Vplyv industrializácie na vývin záujmov mládeže*.

Králik, Fort: *Proces formovania komunistickeho uvedomenia mladej technickej inteligencie*.

Sekcia sociológie zdravotníctva:

Filip a kolektív: *Socioekonomická charakteristika územia okresov Košice a Bardejov*.

Sociologický rozbor zdravotného stavu obyvateľov v oblasti VSŽ.

Niektorí členovia pobočky nemajú ešte ujasnené svoje zameranie. Pre tých výbor pobočky pripravuje bibliografiu sociologickej literatúry, aby sa mohli intenzívnejšie venovať štúdiu.

O. Bakoš

Mezinárodní sociologická asociace

VI. světový sociologický kongres

Evian, Francie, 4.–11. září 1966

Prozatímní program

I. Jednota a rozdílnost v sociologii

1. Obecná teorie

- Sociologie a věda o člověku. Otázky hraniční
- Ideologie a sociologie
- Národní školy

2. Empirický výzkum

- Obraz člověka a výběr hypotéz
- Stupeň objektivitý pozorování a metod analytických

II. Sociologie mezinárodních vztahů

1. Sociologické aspekty mírové strategie v atomovém věku

- Vytýčení problému
 - Tradiční konflikty a nové formy napětí
 - 2. Sociální struktury, závislost, nezávislost
 - Nové národy
 - Ekonomický vývoj a politická autonomie
 - Národní vědomí
 - Vliv Západu a tradiční kultury
 - 3. Úloha různých sociálních skupin v mezinárodních vztazích
 - Sociální třídy a mezinárodní život
 - Sociologie mezinárodních organizací, diplomacie, úloha odborníků
 - Stratifikace veřejného mínění
 - Vojenské skupiny
 - Skupiny nátlaku
 - III. Panelové diskuse
 - a) Srovnávací mezinárodní výzkumy
 - b) Sociologie výchovy a vývoje
 - c) Problémy dokumentace v sociologii
 - d) Výuka sociologie
 - IV. Zasedání výzkumných komisí
 - Seznam komisí
 - 1. Stratifikace a sociální mobilita
 - 2. Sociologie práce
 - 3. Městská sociologie
 - 4. Sociologie rodiny
 - 5. Masové sdělovací prostředky
 - 6. Politická sociologie
 - 7. Psychiatrická sociologie
 - 8. Sociologie náboženství
 - 9. Volný čas a masová kultura
 - 10. Sociologie práva
 - 11. Sociologie výchovy
 - 12. Sociologie lékařství
- Účastníci kongresu, kteří hodlají přednést referát, necht se obrátit na předsedy příslušných sekcí, jejichž jména budou uvedena v dalších zprávách.
- President kongresu: *René König*
 Generální sekretář: *Roger Girod*
- Veškerou korespondenci adresujte na:
Association Internationale de Sociologie
Case postale 141, Les Acacias
Genève 24, Suisse
International Sociological Association
Postal Box 141, Les Acacias
Geneva 24, Switzerland

König R. (vyd.): Soziologie A–Z. 5. Aufl. Frankfurt/Main, Fischer Lexikon 1964

Významný představitel současné západoněmecké sociologie, profesor kolínské university, podal v této knížce spolu se sedmi spolupracovníky systematický přehled současného stavu sociologie.

Kniha je, jako jiné svazky této Fischerovy edice, podána současně jako slovník i jako úvod do studia. Po úvodní stati, která poskytuje základní orientaci v problematice, následuje systematický přehled, v němž je podán návod ke studiu knihy jako úvodu do sociologie. Obsahem knihy je totiž výklad několika desítek sociologických kategorií v abecedním uspořádání, které lze však současně, jak autor naznačuje, seskupit do tří oddílů a studovat jako úvod. Obsah jednotlivých hesel se vzájemně prolíná a navazuje na sebe. Zpracování jednotlivých hesel je minimálně několikastránkové. Seskupení hesel: 1. příbuzné a pomocné vědy (biosociologie, etnologie, sociální morfologie, sociální psychologie ad.), 2. oblasti, resp. aplikovaná sociologie (rodina, obce jako vesnice, města, dále průmysl, kultura, umění, právo, náboženství, hospodářství, věda, přesudky a minority, prostředky hromadné komunikace ad.), 3. centrální pojmy obecné sociologie (anomie, vztah, vedení, byrokratizace, společenství, společnost, skupina, instituce, organizace, mobilita, mentalita a ideologie, primitivní společnosti, sociální kontrola, struktura, techniky, sociologické metody, osoba ad.).

Autor chápe sociologii jako empirickou vědu, uvědomuje si však současně jisté omezení této koncepcce. Od sociologie je třeba oddělit filosofii dějin a sociální filosofii — tato tendence se definitivně prosadila okolo sedmdesátých let. Sociologie se nezajímá bezprostředně o historické a sociálně filosofické teze (Sätze), nýbrž o struktury, které leží v jejich pozadí. Jádrem sociologie je zkoumání obecného uspořádání společenského života, zákonů jeho pohybu a vývoje, jeho vztahů k přírodnímu prostředí, ke kultuře všeobecně, k jednotlivým oblastem života a konečně k sociálně kulturní personalitě člověka. Obecná sociologie zpracovává základní sociologické pojmy a procesy, které jsou společně různým disciplinám a otázky integrace jednotlivých oblastí skutečnosti v totální fenomén životních souvislostí společenských jevů (Totalphänomen des Lebenszusammenhanges). Sociologie přispívá k praktickému životu, ale současně si sociologové uvědomují nebezpečí deviace pramenící z extrémního praktikismu. Sociologie se proto odděluje i od sociální eti-

ky, sociálního reformismu a politiky. Sociologická teorie se zabývá interpretací dílčích fenoménů, teorie společnosti oproti tomu se zabývá výkladem totality sociálního bytí (Daseins).

Empirické východisko poznamenává zpracování jednotlivých hesel, jejichž obsah je však informativní a verbálně precizní.

M. N.

Schoeck H.: Die Soziologie und die Gesellschaften. Problemsicht und Problemlösung vom Beginn bis zur Gegenwart. Freiburg-München, nakl. Karl Alber, 1964, 456 s.

Kniha je jakousi čítankou, podávající přehled nejvýznamnějších postav z dějin sociologie v úryvcích z jejich děl — od Platóna až po T. Parsonse. Výtahy z textů jsou vybrány tak, že poskytují základní informace o stěžejních názorech příslušného autora. Zároveň je u každé postavy biografická poznámka se stručnou charakteristikou jejich systému. Bibliografie je rozsáhlá, avšak soustřeďuje se více na zastoupení jednotlivých historických epoch, méně na prameny nejmodernější. Kniha může dobře sloužit jako encyklopedická pomůcka a úvod k dalšímu studiu dějin sociologie.

J. K.

Bendix, R.: Max Weber — Das Werk. München, Piper Verlag, 1964, 444 s. (Překlad z amerického originálu "Max Weber. An Intellectual Portrait").

Max Weber patří nesporně k nejvýznamnějším postavám moderní sociologie. Jeho dílo ovlivnilo jak novodobé systematiky buržoazní sociologie, tak i rozvoj jednotlivých sociologických oblastí od sociologie hospodářství a politiky až po kulturní sociologii a sociologii náboženství. Kniha R. Bendixe se pokouší rozsáhlé dílo M. Webera podat jako jednotný systém. Vychází z jeho raných děl, v nichž se už projevuje jeden z hlavních problémů Weberovy sociologie — problém sociálních vrstev. Těžiště tvoří Weberova sociologie politiky. Bendixova kniha je dobrou orientační pomůckou již vzhledem k tomu, že znalost Weberova díla — včetně jeho terminologie — je nutná k pochopení moderní západní sociologie.

J. K.

Bader, J.: Jugend in der Industriekultur. Ihre Verhaltenweisen zwischen Ideologie und Apparatur. München, Manz Verlag, 1962, 350 s.

Kniha obsahuje rozbor výsledků výzkumů o změnách povahy západoněmecké mládeže

ve srovnání generací 1910, 1933 a 1960. Na základě početných rozhovorů s mládeží sestavil autor dotazník (otištěný na obálce knihy), který byl odevzdán v letech 1959–1961 asi 11 000 studentům vysokých, středních a průmyslových škol. Každý dotazník obsahuje 84 otázek. Rozsáhlé empirické šetření a statistické zpracování vedlo k závěrům o rozdílnostech v názorech a postojích německé mládeže před první světovou válkou, mezi světovými válkami a po 2. světové válce.

J. K.

Fürstenberg, Friedrich: Grundfragen der Betriebssoziologie. Köln u. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1964, 179 s.

Knihy je souhrnem prací o průmyslové sociologii z let 1954–1964, částečně autorem již uveřejněných, částečně dosud nepublikovaných. Přestože jde o souhrn článků, tvoří kniha jednotný celek, jehož centrem je teoretický systém vztahů (kap. 2), pomocí něhož jsou navzájem řaděny různé aspekty podnikové sociální struktury a jejích změn. Autor se pokouší využít empirických poznatků k formulaci obecnějších pohledů. V úvodní kapitole se zabývá metodologickými postupy. 2. kapitola (Podniková sociální struktura) je pokusem o syntézu mikro- a makrosociologického hlediska, mezi interakcí a institucionální analýzou. Další kapitoly: Problémy výkonu a mzdy, Problémy vedení podniku a vzestupu, Problémy spolupráce v podniku, Sociální vývojové tendence průmyslového podniku. Autor čerpá i z vlastní praxe – mnohaleté činnosti vedoucího oddělení výchovy v jednom velkém podniku kovozpracujícího průmyslu.

J. K.

Friedrich, C. J.: Die politische Wissenschaft. Freiburg München, nakl. Karl Alber, 1961, 450 s.

Věda o politice neboli politická věda (politologie) patří – jak poznamenává autor – k nejstarším, avšak teprve ve 20. století nabývá ohromného rozmachu, vypracovává nové metody a zasahuje značnou šíří problematiky. C. J. Friedrich, který je profesorem politické vědy na harvardské a heidelberské universitě, podává důkladný historický přehled hlavních postav politologie od Aristotela po M. Webera. Vědom si dobové aktualnosti politické vědy věnuje se v úvodních kapitolách moderní metodologické problematice (politická věda a filosofie, předmět politické vědy, historická metoda, typy a modely, „Case“ metoda, interview, kvantitativní metoda atd.). Friedrich je stoupencem empirického pojetí politické vědy, jehož průkopníky vidí v Robertu von Mohlu, Gaetano Moscovi, James Bryceovi, Max Weberovi, A. F. Bentleyovi a Ch. E. Merriamovi. Nebezpečí obratu k empirickému sociálnímu výzkumu spatřuje v přehlžení centrálních problémů.

J. K.

Wasem, E.: Presse, Rundfunk, Fernsehen, Reklame – pädagogisch gesehen. München, E. Reinhardt Verlag, 1959, 283 s.

O vlivu (zpravidla spíše negativním) tzv. „masových médií“ na způsob života lidí moderní techniky lze v západní sociologické literatuře nalézt mnoho pramenů. Pohled E. Wasema je vcelku neobvyklý a je ovlivněn jeho pedagogickým zaměřením. Zkoumá morální a výchovné působení jednotlivých druhů „masových médií“ různé úrovně (např. u tisku seriózní časopisy, magazíny, bulvární a senzační tisk apod.) i možnosti jejich praktického využití ve výchovné a učitelské činnosti. Kniha obsahuje množství faktického materiálu, autor však ve svých pedagogických námětech staví na striktně náboženských morálních a světonázorových zásadách.

J. K.

Heintz, Peter Prof. Dr.: Einführung in die soziologische Theorie. Stuttgart, Enke Verlag, 1962, 275 s.

Revidovaný překlad původního španělského textu („Curso de Sociología. Algunos sistemas de hipótesis“, Santiago 1960), který byl výsledkem autorových přednášek v Latinské Americe. Nejde o úvod do sociologické teorie ve vlastním slova smyslu, nýbrž spíše o pokus o teorie středního dosahu, zahrnující různé oblasti empirické sociologie. O tom svědčí i jednotlivé kapitoly: Moc a prestiž. Móda jako společenský jev. Stěhování z venkova do měst, Technický pokrok, Kulturní konflikt, Feudální pozůstatky v měšťácké společnosti, Primitivní právo a koheze společnosti, Byrokracie v moderní společnosti, Moderní komplexní společnost, Moderní rodina, Střední třídy, Kriminalita mládeže. Kniha má povahu učebnicového návodu, a proto i postrádá faktický materiál, jež by mohl být podkladem zobecnění.

J. K.

Dahrendorf, Ralf: Homo Sociologicus. Ein Versuch zur Geschichte, Bedeutung und Kritik der Kategorie der sozialen Rolle, 4. rozšířené vydání, Köln u. Opladen, Westdeutscher Verlag, 1964, 92 s.

Již čtvrté (první v roce 1959), rozšířené vydání eseje u nás velmi známého západoněmeckého sociologa. Podle vyjádření autora jde o pokus nalézt elementární kategorie pro sociologickou analýzu problému sociálního jednání. Nachází ji v kategorii sociální role. Je to pojem dnes všeobecně v sociologii užívaný, stal se mezinárodním termínem, ale jeho přesnější určení skýtá ještě mnoho otevřených otázek. Dahrendorfova esej je diskusním příspěvkem k těmto sporným otázkám.

J. K.

Ortlieb, Heinz - Dietrich: Das Ende des Wirtschaftswunders. Unsere Wirtschafts- und Gesellschaftsordnung in der Wandlung, Wiesbaden, F. Steiner Verlag, 1962, 188 s.

Knihy H. D. Ortlieba, ředitele Akademie pro hospodářství a politiku v Hamburku, patří

k těm, které posuzují kriticky perspektivu ekonomiky NSR označované často jako „hospodářský zázrak“. Nejde mu o bezprostřední budoucnost (plná zaměstnanost, nebezpečí obytné krize apod.), ale o celkové perspektivy vývoje západoněmeckého a vůbec kapitalistického hospodářství. V tomto směru je dosti skeptický. Domnívá se, že se musí překonat ony znaky „hospodářského zázraku“, které jsou nyní považovány za „přednosti“ (např. rostoucí individuální svoboda konzumu, egoцентриcké zaměření politiky a hospodářství). Nejde mu pochopitelně o zrušení kapitalismu, ale jeho zachranu. Klade si otázku: „Před jaké úkoly nás (tj. vyspělé kapitalistické společnosti) staví naše doba?“ Snaží se ji zodpovědět v různých rovinách: Třídní boj nebo sociální partnerství? (zde vychází z marxistické teorie tříd; třídní boj však má být veden mezi sociálními partnery, kteří si sice nic nedarují, avšak snaží se vzájemně se přesvědčit pádnými argumenty). Lesk a bída německého hospodářského zázraku („konzumní společnost“ vede k jednostrannému individualismu, ztrácí se však celospolečenské zřetely a nadosobní cíle). Legenda „lidového kapitalismu“ (kritika ideologie „lidového kapitalismu“, leč z pozic „střední cesty“). J. K.

Benesch Hellmuth: Wirtschaftspsychologie, München Basel, E. Reinhardt Verlag, 1962, 170 s.

Do průmyslové sociologie (zvláště v její specifikaci v „sociologii podniku“) stále více pronikají sociologické aspekty. „Podnikový sociolog“ se sotva obejde bez základního psychologického vzdělání. Hranice mezi sociologií a psychologií se tu znatelně stírají. Kniha H. Benesche je určena psychologům, kteří hledají uplatnění v hospodářské oblasti (hlavně obchodu) kapitalistických zemí. Má být jakousi učebnicí pro ty, kteří mají jako psychologové působit na zvýšení prosperity podniku. Proto vedle teoretických a metodologických kapitol (Hospodářství a psychologie, Metodika hospodářské psychologie) soustřeďuje se především na problémy, před nimiž se psycholog v kapitalistickém podniku ocitá v praxi. (Psychologie zboží, Psychologie nákupu, Psychologie zákazníka, Psychologie prodeje, Psychologie reklamy). Obsahuje i řadu praktických příkladů. J. K.

Eisermann Gottfried Prof. Dr.: Wirtschaft und Gesellschaft. Stuttgart, Enke Verlag, 1964, 256 str.

Jde o souhrn prací, z nichž některé byly uveřejněny již dříve, jež tvoří určitý celek. Kniha je rozdělena na dva oddíly: I. Hospodářská teorie a sociologie. Jde o pokus aplikovat teoretické principy na jejich praktické využití (vedle teoretických statí „Hospodářská teorie a sociologie“, „Hospodářství a společnost“, „Politika a hospodářství“, „Hospodářský systém a forma společnosti“, „Sociologie vědění a ekonomická teorie“ — kapitoly prakticky zaměřené „Úloha podnikatele ve vývojových zemích“, „Reklama a konkurence“). Druhý oddíl má název „Speciální sociologické

problémy“ a není svou tematikou již tak jednotný („Ideologie a utopie“, „Parlament, svazy, strany“, „Situace německé sociologie“, „Sociologické vztahy hlubinné psychologie“). J. K.

BIBLIOGRAFIE

Z novější sociologické literatury:

- Alford R.R.: *Party and Society. The Anglo-American Democracies*. Chicago, Rand McNally & Co., 1963, 396 str.
- Anderson N.: *Our Industrial Urban Civilisation*. New York, Asia Publishing House, 1964, 113 str.
- Anderson N.: *Dimensions of Work. The Sociology of a Work Culture*. New York, David McKay Co., 1964, 202 str.
- Anderson W. A., Parker F.B.: *Society. Its Organisation and Operation*. Princeton, N. Y., D. Van Nostrand Co., 1964, 446 str.
- Aron R.: *La lutte des classes*. Paris, Gallimard, 1964, 383 str.
- Antologia di scienze sociali*. Bologna, Società Editrice Il Mulino, I: 533 str.; II: 699 str.
- Banton M.: *The Policeman in the Community*. London, Tavistock Publications, 1964, 276 str.
- Bates J.E., Zawadski E.S.: *Criminal Abortion. A Study in Medical Sociology*. Springfield, Ill., Ch.C. Thomas, 1964, 250 str.
- Becker H.E. (ed.): *The Other Side Perspectives on Deviance*. New York (Free Press of Glencoe, London) Collier-Macmillan, 1964, 297 str.
- Bennis W.G., Schein E.H., Berlew D.E., Steele F.I.: *Interpersonal Dynamics. Essays and Readings on Human Interaction*. Homewood, Ill., Dorsey Press, 1964, 763 str.
- Beaumont R.A., Helegott R.B.: *Management, Automation and People*. New York, Industrial Relations Counselors, 1964, 372 str.
- Bierstedt R., Meehan E.J., Samuelson P.A.: *Modern Social Science*. New York, N. Y., McGraw-Hill Book Co., 1964, 725 str.
- Blauner R.: *Alienation and Freedom. The Factory Worker and His Industry*. Chicago, The University Press, 1964, 222 str.
- Bolacchi G.: *Teoria delle classi sociali*. Roma, Edizioni Ricerche, 1963, 259 str.
- Bottomore T.B.: *Elites and Society*. London, C.A. Watts & Co., 1964, 154 str.
- Burgess E.W., Bogue D.J. (ed.): *Contributions to Urban Sociology*. Chicago a. London, University Press, 1964, 673 str.
- Calill R.S., Hencley S.P. (eds.): *The Politics of Education in the Local Community*. Danville, Ill., Interstate Printers & Publishers, 1964, 251 str.
- Campo N.: *La sociologia científica moderna*. Madrid, Instituto de Estudios Politicos, 1962, 329 str.
- Cohen N.E. (ed.): *Social Work and Social Problems*. New York, National Association of Social Workers, 1964, 391 str.
- Gottlieb D., Ramsey Ch.: *The American Adolescent*. Homewood, Ill., Dorsey Press, 1964, 281 str.
- Crozier M.: *The Bureaucratic Phenomenon*. Chicago, University of Chicago, 1964, 320 str.

- Cuber J.F., Kenkel W.F., Harper R.A.: *Problems of American Society. Values in Conflict*. 4. vyd., New York, Holt, Rinehart and Winston, 1964, 422 str.
- Dexter L.A., White D.M. (eds.): *People, Society and Mass Communications*. New York, Free Press of Glencoe, 1964, 595 str.
- D'Hooch Ch., Mayer J.: *Jeunesse Belge. Opinions et aspirations*. Bruxelles, Institut de Sociologie 1964, 100 str.
- Didier R., Voison A.: *Economie et vie quotidienne: du budget familial aux comptes de la nation*. Paris, Institut Culture et Promotion, 1964, 175 str.
- Dimock M.E., Dimock G.O.: *Public Administration*. 3. vyd., New York, Holt-Rinehart and Winston, 1964, 410 str.
- Dynes R.R., Clarke A.C., Dimitr S., Ishino I.: *Social Problems Dissensus and Deviation in an Industrial Society*. New York, Oxford University Press, 1964, 594 str.
- Eisenstadt S.N.: *From Generation to Generation. Age Groups and Social Structure*. New York, Free Press of Glencoe, 1964, 357 str.
- Eisermann G.: *Wirtschaft und Gesellschaft*. Stuttgart, F. Enke, 1964, 256 str.
- Eysenck H.J.: *Crime and Personality*. Boston, Houghton Mifflin Co., 1964, 204 str.
- Farber B.F.: *Organization and Interaction*. San Francisco, Chandler Publishing Co., 1964, 536 str.
- Fellerer K.G.: *Soziologie der Kirchenmusik*. Köln/Opladen, Westdeutscher Verlag, 1963, 148 str.
- Festinger L.: *Conflict, Decision and Dissonance*. Stanford University Press, 1964, 164 str.
- Fischer G.: *Science and Politics*. The New Sociology in the Soviet Union. Cornell Univ., 1964, 69 str.
- Florence P.S.: *Economics and Sociology of Industry. A Realistic Analysis of Development*. London, C.A. Wetts & Co., 1964, 258 str.
- Fougeyrollas P.: *La conscience politique dans la France contemporaine*. Paris, Denvel 1963, 339 str.
- Fraser W.R.: *Education and Society in Modern France*. London, Routledge and Kegan, 1963, 140 str.
- Fürstenberg F. (ed.): *Religionssoziologie*. Neuwied, Luchterhand, 1964, 463 str.
- Gardner B.B., Moore D.G.: *Human Relations in Industry. Organizational and Administrative Behavior*. Homewood, Ill., Richard D. Irwin, 1964, 479 str.
- Ghurye G.S.: *Anatomy of Suburban Community*. Bombay, Popular Prakashan, 1963, 232 str.
- Gibbs J.P., Martin W.T.: *Status Integration and Suicide. A Sociological Study*. Eugene, Oregon, University of Oregon Books, 1964, 225 str.
- Ginzberg E.: *Technology and Social Change*. Edited for the Columbia University, Seminar on Technology and Social Change, New York and London, Columbia University Press, 1964, 158 str.
- Gist N.P., Fava S.F.: *Urban Society*. New York, Thomas Y. Crowell Co., 1964, 623 str.
- Gorz A.: *Stratégie ouvrière et néo-capitalisme*. Paris, Editions du Seuil, 1964, 175 str.
- Gouldner A.W.: *Patterns of Industrial Bureaucracy*. New York, Free Press of Glencoe, 1964, 282 str.
- Green A.W.: *Sociology. An Analysis of Life in Modern Society*. New York, McGraw-Hill Book Co., 1964, 691 str.
- Gueland-Leridon F.: *Le travail des femmes en France*. Paris, Presses Universitaires de France, 1964, 78 str.
- Hackett J.: *Economic Planning in France*. London, Allen and Unwin, 1963, 418 str.
- Halvorson C.W. (ed.): *The Church in a Diverse Society*. Minneapolis, Minn., Augsburg Pub. House, 1964, 179 str.
- Hollander E.P., Hunt R.G.: *Current Perspectives in Social Psychology*. New York, Oxford Univ. Press, 1963, 557 str.
- Hutton J.H.: *Caste India. Its Nature, Function and Origins*. London, Oxford University Press, 1963, 324 str.
- Jacobs M.: *Pattern in Cultural Anthropology*. Homewood, Ill., Dorsey Press, 1964, 415 str.
- Johnson W.R., Johnson J.A.: *Human Sex and Sex Education. Perspectives and Problems*. Philadelphia, Lea & Febiger, 1963, 205 str.
- Jokl E.: *Medical Sociology and Cultural Anthropology of Sport and Physical Education*. Springfield, Ill., Charles C. Thomas, 1964, 166 str.
- Kahn R.L., Boulding E. (eds.): *Power and Conflict in Organizations*. New York, Basic Books, 1964, 173 str.
- Karlsson G.: *Adaptability and Communication in Marriage*. 2. vyd., Totowa, Bedminster Press, 1963, 89 str.
- Katr E., Lazarsfeld P.F.: *Personal Influence. The Part Played by People in the Flow of Mass Communications*. New York, Free Press of Glencoe, 1964, 400 str.
- Klages H.: *Technischer Humanismus. Philosophie und Soziologie der Arbeit bei Karl Marx*. Stuttgart, F. Enke, 1964, 191 str.
- Kloskowska A.: *Kultura masowa*. Warszawa, PWN, 1964, 484 str.
- Kluckhohn C.: *Initiation à l'anthropologie*. Bruxelles, C. Dessart, 1964, 328 str.
- Krupp S.: *Pattern in Organization Analysis*. A Critical Co., 1961, str. 201.
- Laszlo E.: *Individualism, Collectivism and Political Power. A Relational Analysis of Ideological Conflict*. The Hague, Martin Nyhoff, 1964, 172 str.
- Lazarsfeld P.F., Sieber S.D.: *Organizing Educational Research. An Exploration*. Englewood Cliffs. N. J., Prentice-Hall, 1963, 113 str.
- Lexin K.: *Field Theory in Social Science*. London, Tavistock Publications, 1963, 346 str.
- Ledermann S.: *Alcool, Alcoolisme, Alcoolisation*. II. dil, Paris. Presses Univ. de France. 1964, 613 str.
- Mace D., Mace V.: *The Soviet Family, Garden City*. New York, Doubleday & Co., 1964, 387 str.
- Martin J.G.: *The Tolerant Personality*. De-

- troit, Wayne State University Press, 1964, 176 str.
- McKinley D.G.: *Social Class and Family Life*. New York, Free Press of Glencoe, London, Collber-Macmillan, 1964, 306 str.
- Miller D.C., Form W.H.: *Industrial Sociology. The Sociology of Work Organizations*, 2. vyd., New York, Evanston and London, Harper a. Row, 1964, 873 str.
- Mogey J. (ed.): *Family and Marriage*. Leiden, E.J. Brill, 1963, 153 str.
- Montuclard M.: *La dynamique des comités d'entreprise*. Paris, Centre National de la Recherche Scientifique, 1963, 553 str.
- Reynaud J.D.: *Les syndicats en France*. Paris, Colin, 1963, 290 str.
- Riesman D.: *Individualism Reconsidered and Other Essays*. New York, Free Press of Glencoe, 1964, 529 str.
- Ruitenbeek H.M. (ed.): *Varieties of Modern Social Theory*. New York, E.P. Dutton, 1963, 434 str.
- Sayles L.R.: *Managerial Behavior. Administration in Complex Organizations*. New York, McGraw-Hill Book Co., 1964, 269 str.
- Sherif M.C., Sherif C.W.: *Reference Groups. Exploration into Conformity and Deviation of Adolescents*. New York, Evanston and London, Harper and Row, 1964, 370 str.
- Taylor C., Jones A.R.: *Rural Life and Urbanized Society*. New York, Oxford University Press, 1964, 493 str.
- Vuk K.S.: *O društvu*, Savremena škola. Beograd, 1964, 271 str.

Sestavil M. Petrusek

Blanka Filipcová: **Man-Work-Leisure**

1. Definition of the concept of leisure. It is easier to define leisure negatively (i.e. by enumerating activities which cannot be included in it), than positively. However, leisure in a socialist society cannot be viewed as a sphere in which the general development of man takes on a solely positive character. Such a characteristic would be nothing but wishful thinking. Both the interests of a socialist society, which orientates man especially towards raising his qualifications, improving his education and increasing his engagement in society, as well as the requirements of the individual for whom leisure has about three basic functions, defined by J. Dumazedier as rest, entertainment and development of personality, are materialized in a different extent during leisure.

2. Determination of leisure. There is a wide range of factors determining the character of leisure — age, sex, family, technical development and its products, which penetrate even into the most intimate life of man, and finally the most important factor, namely the relation between work and leisure.

3. The relation between work and leisure in a socialist society. The character of work, the rate of its monotony or its varied character, the manner in which it stimulates or restricts man's thinking, are factors which substantially form the personality and the scale of values of the individual, and thus determine the structure of activities and interests carried out in his free time.

The era of mechanization connected with an advanced division of labour, specialization on all levels of human activity and thus a considerably one-track orientation of man, has deepened his alienation from the world as an entity and in this sense also has an impact on leisure — not even in a socialist society has the alienation of this kind been overcome.

It is necessary to examine how automation contributes to solving this contradiction. Here two aspects must be discerned — the partial automation predominating in our time, and fully automated enterprises of the future which will make it possible to exclude man from direct participation in the production process. How will this process change the character of work and leisure? Will it create conditions for forming a fully developed personality which combines, as presumed by Marx, creative work for society with varied activities the sole sense of which is man and his development?

The reply to these questions must inevitably be sought also in connection with the problems of leisure, which are by no means solved only in the sphere of education and moral influence, but, on the contrary, are closely connected first of all with the development of technology, with the development of the division of labour and of the character of labour itself.

D. Slejška: **Community Structure in a Model of a Socialistic Enterprise**

In a socialist enterprise the structure of formally institutional relations, directly subordinated to the productionally purposive function of the enterprise, operates together with the structure of informal community relations which, actively influencing this function, may be, in return, to a certain degree influenced by formally institutional relations; they are, however, subordinated onesidedly neither to these relations nor to the productionally purposive function of the enterprise. On the one hand both the structures complement each other, but on the other hand they are in a mutual dialectically contradictory tension, the intensity of which changes from time to time. This represents the chief source of daily problems in the enterprise, the fundamental condition of its existence. Discrepancies between the two structures are of a mobilizing character, in so far as either of them is respected as a relatively independent complex of social relations. In this case they may be continually and purposefully solved. If this is not so, e.g. if the motion of the structure of informal community relations is regulated, these discrepancies may assume a demobilizing character, impede the development of the enterprise and thus also its purposive functioning.

The correct model of a socialist enterprise also contains the connections between the structures of formally institutional and informal community relations. It expresses the tendency to optimization of their mutual connections; simultaneously, however, it reckons with unavoidable variance and models its solution to preserve its mobilizing character.

H. Janišová: **Aids of Mechanization and Automation Used in Sociological Research**

New methods of working up scientific information are encountered in all branches of science. The extent of scientific research materials increases to such a degree that these

data could not be elaborated by means of techniques used so far. The use of information processing machines for working out numerical data in mass investigation is important particularly for the results of sociological research. The long-term stagnation in social sciences manifests itself in an overwhelming number of worked-up questionnaires, enquete researches, etc. In studying a certain social phenomenon by means of questionnaires great care is usually given to the theoretical part of the research, but, as a rule, no attention is paid to the form of working up the results. The essential part of the present paper is, therefore, devoted to practical instruction how to proceed in the various working operations. The preparation and organization of work is especially emphasized. In some cases also a well-prepared theoretical part of the questionnaire may be impaired by choosing an inadequate technique for processing the results. The final form of the questionnaire as well as the formulation of the questions must be in harmony with the choice of the processing technique. The working out of numerical tables and codes depends on whether the resulting data of the enquete will be elaborated by hand, i.e. by manual sorting, or whether processing machines will be used. The number of cases studied and the extent of the questionnaire will influence the method of mechanical processing. Considering that in this country this form of processing the results of sociological research has not yet been published, we avail ourselves of this opportunity to acquaint the reader with the current technique used in working up the results. Small sets of questions can easily be worked up either by hand shading or by hand sorting of the set. More extensive enquetes must be prepared in advance for the subsequent mechanical processing for punched cards or automatic calculators.

The most current basis for following correlation relations of a certain social phenomenon are suitably arranged sorting tables. The number of worked up sorting tables depends on the number of studied relations, so that a number of tables containing mutually correlated data can be worked up. Sorted tables form the basis for further research work. A special part of this paper deals with the description of the calculation technique by means of punched cards on the Aritma T 520 key punch. By means of punch-card material current calculations of statistical formulae concerning e.g. the study of averages, calculations of standard deviation, linear equations, regressions, can be made.

At present the interest prevails in an automatization representing the most up-to-date calculation technique by means of automatic calculators.

At the end of the article the technique of the procedure in evaluating the results of undertaken research on an automatic calculator is described. The decisive guidance in choosing the kind of calculation technique

represent, first of all, the extent of the problem and the required form of results. The use of an automatic calculator is suitable where complex mathematical operations are concerned. Setting up of the program, testing and mechanical elaboration of the problem on an automatic calculator are, for the time being, still expensive. The lack of these machines, which is felt in this country nowadays, will surely prove also an important factor in choosing the technical means of processing. For a number of problems punch-card machines will do for evaluating their results. The Aritma system currently used in this country for punch-card machines of Czechoslovak production involves a number of machines by means of which the required and pre-arranged evaluation of results can be insured. It is, therefore, necessary for research workers to make themselves acquainted with this technique, in a concise outline at least, as was the endeavour of this paper. With an increasing number of researches carried out, it will be necessary to create a solid basis for calculating the results.

J. Kapr - Z. Šafář: Quiz Method of Testing Secondary School Students' Knowledge in Entrance Examinations for Medical Faculties

Last year, written examinations in biology, chemistry and physics formed part of entrance interviews on the Charles' University medical faculties. These examinations were arranged in the form of tests which were set up according to the quiz method so that the candidate had at his disposal four printed variants of answers to every question, from which he had to choose the correct one.

The examiners noticed that the students answered some questions quite arbitrarily and therefore asked themselves whether accidental guessing of the correct variant would not influence the results of the tests. The theoretical probability of accidental guessing of the correct variant is 0.25, i.e., there is high probability of accidentally guessing four questions out of the total number of 15 in each test. The examiners thought that this percentage of accidental guessing of correct alternatives might be reduced by suitably instructing the students that an incorrect answer would be evaluated by bad points, whereas a null answer would not be taken into consideration at all. Such an instruction would result in an increase in the number of null answers, in a reduction of the number of incorrect answers, and thus of the number of questions accidentally guessed, and, finally, in the reduction of the total number of points attained.

The evaluation of the experiment showed that the influence of the instruction did not reach the assumed degree of effectiveness; as a result, the initial theoretical model — the students being divided into those who a) reply correctly, know their subject-matter, b) reply incorrectly, do not know their subject-matter — was recast into a number of more detailed subcategories. The student may answer:

1. With certainty and correctly — probability of guessing the correct possibility = 1.
2. Without certainty A — the student accidentally chooses one of the four alternatives, but on the basis of some, although indistinct, knowledge of the question concerned — probability of guessing = > 0.25 .
3. Without certainty B — he chooses one of three alternatives — probability = > 0.33 .
4. Without certainty C — he chooses one of two alternatives — probability = > 0.50 .
5. Without certainty a — the student chooses one of four alternatives quite accidentally, as if he were throwing a coin — probability = 0.25.
6. Without certainty b, c — analogically to B and C — probability = 0.33 and 0.50.
7. With certainty, but incorrectly.
8. He does not answer — void space left — probability = 0.

Only this improved model corresponds with the data ascertained. The only result of the instruction was a shift of 4 per cent of the fifth-category answers to the eighth category. In other cases the function of the instruction proved to be weak, not contriving to avert the student from guessing.

In the conclusion the authors call the reader's attention to the importance of setting up a right model of the reality studied and to some other possibilities for increasing the validity of tests used.

Fig. 1. Assumed normal distribution of accidentally guessing the correct test alternative.

Fig. 2. Assumed normal distribution of point margin caused by accidental correct guessing in the chemistry test according to the first instruction.

V. Čech — E. Jukl: **The Work of the Sociological Laboratory in the Škoda Works (On the Activities of Sociological Laboratories in Our Industries in the Years 1946–1949).**

The authors report on the activities of a sociological laboratory which was affiliated, during the years 1946–49, to the well-known engineering concern, the Škoda Works. The work done by the laboratory is described as an important step towards the creation of Marxist industrial sociology in Czechoslovakia, producing evidence that endeavours to apply results of sociological research in industry have a tradition in this country. Social conditions of the origin of this institution are seen in connection with the nationalization of the Škoda Works, and in the fact that its subsequent development remained under the decisive influence of the working class, headed by the Communist Party of Czechoslovakia. Sociology was expected to give a helping

hand in putting into effect progressive personnel and social policies. Organisationally, the laboratory was built up as a staff unit of the works deputy manager for social and political matters; its nucleus consisted of two university-trained experts and one administrative-technical worker. This team relied on the assistance of and cooperation with personnel departments and working conferences of trade union officials, and other volunteers. Basically their theoretical approach was Marxist, while the influence of some German (G. Briefs, H. Lechtape), American (E. Mayo, B. Gardner, W.E. Moore, W.F. Whyte, B.M. Selekman), French (G. Friedman) as well as some Czechoslovak (Z. Ullrich) authors are also evident in the laboratory's conception of research work.

Research was aimed at the widest possible group of factors having a bearing on the life of the working community and their work. Above all, it was based on the material that has been collected in various surveys, records, statistical reports etc. (workers' and clerks' record sheets, qualification certificates, sheets of presence and absence, average age and qualification surveys, records on the development and structure of individual professional groups etc.). Further material was obtained by current sociological techniques. As a rule, Power's machines were used for processing quantitative data. Results were summed up in informative studies and reports, which also contained practical recommendations. The surveys undertaken by the laboratory are divided into three groups, and give concise characteristics of the main researches conducted in different groups. The three groups comprise: 1. Ascertainment of partial objective facts about the structure of the working community, about the employees' work and life outside the factory, qualification surveys concerning the technico-economical staff of the works in Plzeň, qualification surveys of workers who served their apprenticeship in the works, the absence from work of employees in the Prague-Smíchov factory, housing conditions of Plzeň employees; (2) Research into opinions and attitudes — the view taken by Plzeň workers of the forms and organization of competition in the workshops, the attitude of Plzeň workers to the institution of "spokesmen", opinions on the activities of cultural departments; (3) General sociological surveys — comprehensive studies about workers in the Hradec Králové and Smíchov factories.

It is stated that the results achieved by the sociological laboratory were appreciated by the works management and applied in practice. On the other hand the paper points out certain shortcomings, due, above all, to lack of experience.

The scientific treatment of the problem of science includes the logic of science and its technique; the psychology of science; the sociology of science, the ethic of science as well as its philosophy. The logic of science should not be concerned with the logical structure of the scientific language only nor state only the relationship of the language used by various sciences to a general scientific language (Carnap), but it should also define the concept of science, determine its nature, construct a classification of sciences, deal with the scientific methodology, with the formulation of concepts, symbols etc. In a close contact with the sociology of science, the psychology of science studies the way in which the type of the scientist has gradually developed, determines his qualities and points out the psychological factors and motives of scientific research. The sociology of science is concerned with the social nature of science, i.e. with the social nature of the scientist as well as with his activity; it tries to find out which social factors influence science in both favourable and unfavourable manner; and finally, it ascertains the social effects of scientific development, i.e. the social functions of science, and its relationship to other spheres of social life, especially to practice.

The scientific activity is characterized as critical, methodical, systematic and objective. The first three traits are rather formal, while objectivity refers to the content of science and means that the aim of science is to ascertain the objective nature of reality to free it from all subjective biases. However, this trait will always remain rather a postulate, not a fact. The gradual process of the objectivation of science is a social process in which the type of *homo scientificus* has been formed.

As far as the sociology of science is concerned, it should be distinguished from the sociology of knowledge and from the "Wissenssoziologie". The sociology of knowledge, as a part of the theory of knowledge shows the dependence of the cognitive activity on the bio-psychological basis of human nature as well as on the extra-theoretical environment, especially on social conditions. Human life in community has not only participated in the development of religious, legal, moral, or economic terms, but even the origin of such fundamental categories as the concepts of time, space, cause, energy, personality etc., can be derived from the group structure and relations (Durkheim).

The sociology of science is a part of the "Wissenssoziologie" of K. Mannheim who is the pupil of K. Marx in this respect. The author explains the principles of the "Wissenssoziologie" and expresses his agreement with its contentions that the proper constitution of the vital human being (his vital constitution as well as that developed in the historical and social process), the nature of the pattern of his permeation of life and,

finally, the characteristic traits of the given reality space — that all the tree factors inseparably participate in moulding the process of thinking and of its consequences. Yet, the importance of the social factor should not be overestimated while the influence of the proper vital constitution would be underrated.

The contents of knowledge are determined by the individual's experience as well as by his membership in various social plurals, not only in classes (Marx), but also in professional and religious groups, artistic or philosophical schools, in generations etc., and even in a given type of culture (f.e. the conceptions of a nation, of progress, social welfare, democracy etc. contain various ideological contents according to the ruling social system and its social philosophy).

The scientific activity is itself conditioned by extra-theoretical processes. Geographic conditions exert their influence through the needs of practical life which determine the development of science. More important are, however, social conditions, namely technical conditions (size, density and the subsequent differentiation of the group), economic conditions) science could not develop until the material position of the group attained the level on which the existence of a social category freely devoting its time to scientific activity was possible). The political and religious factors make themselves valid, too, since they decide upon the degree of freedom of thought necessary for the development of science.

The external freedom of scientific research afforded by the factors of the social environment must be supplemented by the internal freedom of thought closely related to the spiritual atmosphere of the respective epoch. The influence of the environment upon scientific thought should not be emphasized onesidedly. Even ideas form a constituent part of the being and they are not passive only, but active too. The human spirit creates them from the material of the world, from itself and beyond itself. If such were not the case, there could be no culture which is the result of both spontaneous and controlled activities, of both freedom and authority. Relativism of truth is valid from the standpoint of large time-spans as well as from the standpoint of the general principle that everything is in a constant stream, movement, development; however, within a certain span of time, truth has an absolute validity, it is independent of variable processes within certain particular social categories or groups. In this sense, science is undetermined, i.e. it is not determined by particular factors.

As to the scientists, the sociology of science points out their gradual emergence from among professional types: as theoreticians of practice, first of all, and later on as pure theoreticians forming independent scientific corporations or earning their livelihood as teachers. The modern State provides the scientist with the possibility of devoting his entire time to scientific work only. The fact

that the objectivistic (i.e. scientific) type of the creative mind has developed in Europe speaks in itself of the scientist's being determined by the social and spiritual environment. Men of genius, although bio-psychologically predisposed, could not have become what they are without the influence of scientific tradition nor without the specific nature of the social conditions of their time.

After science has appeared as an independent social function, it shows a tendency to emphasize its isolation and its distance from the rest of the social life. A special scientific language, special costumes, academical titles are formed. This tendency towards isolation and distance changes into a tendency to acquire a position of power by the reduction of art, religion, morality, politics to a rational phenomenon only.

The structuralist conception of the group results, of necessity, in the penetration of the scientific function by other social functions. Consequently, science has to solve problems of extra-scientific nature: political, ethical, economical, organizational. Thus the problem whether science may serve some political or ethical (social) ideal; the problem of dependence of science on the social and economic conditions; on the State that pays the scientists and teachers; on the public that buys scientific books and journals, etc. The problems of organization arise from the fact that scientific cooperation depends on libraries, collections, is helped by laboratory implements, by the unification of the scientific language, by international congresses and societies, etc.

From the above analysis the social functions of science may be deduced. First, there are the *theoretical functions* of science: the *objectifying function* which lies in the fact that science frees our knowledge from any subjective bias; the *purifying* and *emancipating functions*, for science purifies the human mind and emancipates it from psychological inhibitions and social pressures; the *protecting function*, since science protects man from

both his internal and external nature and from the social environment. Secondly, there are the *practical functions* of science: They refer to changes which science has brought about in the social practice. These changes may be favourable for society: science has facilitated, accelerated and economized the working processes; accordingly, it has the *facilitating, accelerating* and *economizing functions*. But these changes may be unfavourable, too. Science is blamed for creating an industrial organization that escapes human control; for bringing about an economic internationalism in the midst of passionate nationalisms; for the maladjustment of men brought about by ever changing products and services; for the mechanization of working processes and for lessening thereby the initiative of human intelligence; for causing chronic unemployment and other social problems, etc. For all this, however, not science but man has to be blamed. All the above drawbacks have been caused by the fact that the spiritual sciences, and especially psychology, sociology and morals, lag behind the development of natural science and technics founded upon it.

With the practical functions of science its *rationalizing function* is connected, which strengthens the belief in human reason, in the control of reason in human societies, and, thereby, it supports social optimism. In this way, science, not science in general, but sociology prevents social utopism, social impatience and a false social revolutionism — therein lies its *socially disciplining function*. Further, sociology has the *socially integrating* and *socially pacifying functions*, since the knowledge about the working of social processes helps to integrate the broken up social relationships as well as to prevent their breaking off, for the social scientists see social reality from a higher perspective as to both time and space. Finally, sociology democratizes our conception of the historical development wherein lies its *democratizing function*.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává vědecké kolegium filosofie ČSAV, Příkopy 29, Praha 1 - Staré Město, dod. PÚ 01, tel. 230-819 — Rozšiřuje Poštovní novinová služba, objednávky a předplatné přijímá PNS, ústřední expedice tisku, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, Brno. Lze také objednat u každé pošty nebo doručovatele. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS — ústřední expedice tisku, odd. vývoz tisku, Jindřišská 14, Praha 1. — Tiskne Knihk. n. p., provoz 4, Sámova 12, Praha 10 - Vršovice, dod. PÚ. 101. — Časopis vychází šestkrát ročně. — Cena výtisku Kčs 8.—, předplatné na celý rok Kčs 48.—, US \$ 6,60, Č 2,7,0. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v dubnu 1965. Číslo vyšlo v červenci 1965.

A — 11*51346

© Nakladatelství Československé akademie věd, 1965.